

11. ÉVFOLYAM 1. SZÁM (2021)

TARTALOM

A járványhelyzet társadalmi hatásai – tanulmányok

Sik Domonkos – Zakariás Ildikó:

A szolidaritási mező – járvány idején 1–30

Simonovits Bori – Surányi Ráchel – Csajbók-Veres Krisztina

Helyzetkép a magyarországi közösségi gazdaság kulcsszereplőiről
A koronavírus válság „vesztesei” és „nyertesei” egy speciális munkaerőpiaci szegmensben 31–61

Rövid Irén – Erát Dávid – Füzér Katalin

A párkapcsolat, a gyermeknevelés és a társadalmi tőke szerepe a szubjektív jóllét alakulásában 62–83

Sztáray Kézdy Éva – Szeptelszky Zsuzsanna:

Távolléti fókuszcsoporthoz eredményei a 2020 tavaszi érettségivel kapcsolatos tapasztalatokról 84–107

Tanulmányok

Katona Eszter – Németh Renáta:

Automatizált szöveganalitika a korrupció kutatásában 108–124

Szalma Ivett:

Mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos attitűdök
a fiatal gyermektelen nők körében Magyarországon 125–146

Parti Katalin – Szigeti Ákos:

Innováció a szociológiában
A társadalomtudomány és az adattudomány metszetében elhelyezkedő, innovatív
kutatási módszerekre irányuló kutatói attitűdök vizsgálata 147–171**Recenzió**

Szigeti Ákos:

A társadalomtudomány digitális átállása
Matthew J. Salganik: Bitről bitre. Társadalomkutatás a digitális korban 172–176

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (ELKH, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely) szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett (főszerkesztő), Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám.

Felelős kiadó: a TK főigazgatója

Arculat és tördelés: Kovács Mariann

ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

A szám megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

SIK DOMONKOS – ZAKARIÁS ILDIKÓ¹

A SZOLIDARITÁSI MEZŐ – JÁRVÁNY IDEJÉN²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.1>

Absztrakt

A szolidaritást meghatározó értelmezések és értékelések alapvetően hallgatólagos háttértudásként adóttak. Válságok idején ugyanakkor vitatottá és megvitathatóvá válnak. A koronavírus járvány ebben az értelemben kivételes vizsgálati lehetőség. Ahogy az érdemesség, társadalmi felelősség, segítségnyújtás és-kapással kapcsolatos értelmezések és stratégiák mozgásba lendülnek, egyúttal a hétköznapi cselekvők számára is reflektálttá válnak. Ezek feltérképezése lehetőséget teremt a szolidaritás mechanizmusait meghatározó mezőviszonyok, habitusok és illúziók (Bourdieu 2002) azonosítására, vagyis azoknak a szimbolikus és materiális küzdelmeknek a leírására, melyek meghatározzák a társadalmi segítségnyújtás kereteit. A járvány első hullámát követően készített online, reprezentatív kérdőíves kutatásunkban (n = 800) arra tettünk kísérletet, hogy a privát szférán és a nyilvánosságon belüli materiális és szimbolikus segítő és segítségkérési folyamatokról átfogó képet alkossunk. Klaszteranalízis segítségével ideáltipikus mezőpozíciókat dolgoztunk ki. Ezek strukturális és attitűd szerinti elemzése alapján a járvány által mozgásba lendített szolidaritási mező dinamikáit értelmeztük.

Kulcsszavak: szolidaritás, mező, segítő interakciók, civil társadalom, koronavírus, online survey

THE PANDEMIC AND THE FIELD OF SOLIDARITY

Abstract

Interpretations and evaluations related to solidarity exist as tacit background knowledge. However, in times of crisis they become debatable and debated. The pandemic provides a unique opportunity in this sense: as the meanings related to deservingness, social responsibility, and giving and receiving support are set in motion, reflection is born. Mapping these meanings provides an opportunity for analysing the fields, habitus and illusions related to solidarity (Bourdieu 2002) – that is the exploring of symbolic and material struggles framing social support. Our online, representative survey (n=800, made after the first wave of the pandemic) aims at describing the private and public processes of giving and receiving material and symbolic support. Based on a cluster analysis, ideal typical positions in the field of solidarity are elaborated. Furthermore, their structural background and attitude patterns are explored in order to reconstruct the dynamics of the field.

Keywords: solidarity, field, helping interactions, civil society, Covid, online survey

1 SIK Domonkos, ELTE TáTK Szociológia Intézet Társadalomelmélet Tanszék. Zakariás Ildikó, TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatárs.

2 A tanulmány a *Szolidaritás a késő modernitásban* c. NKFIH által finanszírozott kutatás keretében készült (FK 129138). Zakariás Ildikó részvételét a kutatásban a CEU IAS Botstiber Fellowship támogatta.

A SZOLIDARITÁSI MEZŐ – JÁRVÁNY IDEJÉN

A szolidaritás a társadalom kötőszöve: aligha képzelhető el olyan társulás, amiben ne lennének valamilyen módon meghatározva a rászorultságok, a segítségnyújtási felelősségek, az igazságossági alapelvek és a megfelelő beavatkozási formák. Az életvilág normatív dimenziójának részeként ezek ugyanakkor többnyire hallgatólagos előfeltételként adóttak (Habermas 2011). A szolidaritással összefüggő interpretációk „magától értetődősége” az olyan rendkívüli állapotokban kerül felfüggesztésre, amikor a segítő feladatok hirtelen megsűrűsödnek, az érdemességi hierarchiák vitatottá válnak, és a fennálló „paradigma” ellentmondásai a felszínre kerülnek. A koronavírus pandémia ilyen rendkívüli állapotnak tekinthető: a járvány kirobbanása következtében a szolidaritási hálózatok dinamizálódtak és a hozzájuk kapcsolódó jelentések nagyobb eséllyel váltak egyéni és kollektív reflexió tárgyává. Szociológiai szempontból az ehhez hasonló helyzetek kivételes lehetőségek tekinthetők a szolidaritás tanulmányozására: az új kihívások, mozgásba lendítve a rászorultság és felelősség értelmezéseit, feltárják a háttérben meghúzódó, összetett strukturális komponenseket.

Kérdőíves kutatásunkban arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a hazánkba 2020-ban megérkező koronavírus járvány első hulláma és az annak nyomán kialakuló gazdasági és társadalmi kihívások milyen hatással voltak közvetlenül a segítési interakciókra és közvetve a szolidaritásra. E célból a rászorultság dimenzióit (egészségügyi, mentális, anyagi, gondozási), a kapott segítség paramétereit (partneri vagy egyenlőtlen interakció); a segítségnyújtás formáit (privát vagy nyilvános) és kereteit (bevont közvetítő aktorok és tudások) egyaránt megpróbáltuk feltérképezni, továbbá demográfiai, strukturális és attitűdváltozók segítségével magyarázni. A rászorultságot a kapott és a nyújtott segítség változóinak összetett mintázatait klaszterelemzés segítségével tártuk fel. Ez alapján tettünk kísérletet annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy milyen ideáltipikus dinamikák, torzulások és emancipatorikus lehetőségek jellemzik a hazai „szolidaritási mezőt”.

ELMÉLETI ALAPOK: A SZOLIDARITÁS MINT MEZŐ

A szolidaritás diszciplínák határán elhelyezkedő, komplex fogalom. A teljeség igénye nélkül megkülönböztethető társadalomelméleti (társadalmi integráció kötőszöve), morálfilozófiai (kanti kategorikus imperatívusz egy következménye), politikai mozgalmi (az igazságossági elveket sértő *status quo* felszámolására tett kísérlet) és jóléti állami (redistribúció szakértői rendszere) dimenziója (Bayertz 1999). E fogalmi komplexitás ellenére, a szolidaritás válságok idején rendre kiemelt referenciaponttá válik a hétköznapi cselekvők számára is: a legkülönbözőbb aktorok fogalmazznak meg diagnózisokat, követeléseket rá hivatkozva, vagy éppen járnak el nevében. A szolidaritás vizsgálatának nehézségeit tovább fokozza, hogy a sokrétűségből fakadó tisztázatlanság és a rendkívüli állapotokban történő kitüntetett használat gyakran együtt jár. „Békeidőben” a szolidaritáshoz kapcsolódó jelentések beolvadnak az életvilág hallgatólagos, magától értetődő háttérébe – így az inkonzisztenciáik és inkoherenciáik rejtve maradhatnak. Ezzel szemben, ahogy előtérbe kerülnek egy-egy kritikus időszakban, óhatatlanul félreértések, bizonytalanságok és konfliktusok által övezve bukkannak fel. Ilyenformán a szolida-

ritás, amint kiélezett cselekvéshelyzetekben kerül alkalmazásra,³ óhatatlanul társadalmi küzdelmeket implikál: érdekellentétekre irányítja rá a figyelmet, a szerepek és normák értelmezésbeli különbségeit hozza a felszínre.⁴

A szolidaritás empirikus elemzésekor e sajátosságokból indulunk ki. Ahelyett, hogy akár integrációs, akár politikai, akár morálfilozófiai, akár társadalombiztosítási dimenziójára redukálnánk, olyan összetett fogalomként tekintünk rá, ami mindezen szinteken párhuzamosan működik.⁵ A szolidaritás korántsem állandóan előtérben lévő társadalmi mechanizmusokra utal, hanem elsősorban válságos pillanatokban aktivizálódó, egyúttal a segítségnyújtás mellett konfliktusokat is valószínűsítő interakciókra. Ebből mindenekelőtt az következik, hogy a szolidaritás vizsgálata szempontjából az ellentmondásokkal terhelt „átmeneti korok”, valamint a rendkívüli kihívással terhelt helyzetek kitüntetett szerepet játszanak. Álláspontunk szerint napjainkra mindkét kitétel ráillik. Az előbbi szempontból a késő modernitás strukturális paradoxonjait említhetjük: az állami társadalombiztosítási rendszer lebomlását (Castel 1998); a szolidaritás szakértői rendszereinek eldologiasító hatását (Rose 1999); a tudományos tudással kapcsolatos kételyeket (van der Linden–Löfstedt 2019); a nyilvánosság nivellálódását (Davis 2020); a globális kapitalizmus keretei között megszervezett munkaerőpiac egyenlőtlenségeit (Castells 2010, Standing 2011); az erősödő xenofóbiát (Linke–Smith 2009); és az individualizáció konfliktusait (Beck 2003, Schulze 2000). Az e szinteken párhuzamosan lezajló átalakulások egyszerre nyitnak meg új lehetőségeket és veszélyeztetik diszfunkciókkal a szolidaritási kötések (Sik et al. 2019; 2020). E lassabb, fokozatos modernizációs paradoxonokat a koronavírus első hulláma nyomán jelentkező akut válság tovább dinamizálta: merőben új szituációkban kell dönteni az érdemességre, rászorultságra és az adekvát beavatkozás mibenlétére vonatkozó kérdésekről. A hasonló válsághelyzetekben az egyébként reflektálatlan szolidaritási viszonyok új fénytörésbe kerülnek: a segítségi interakciók nem magától értetődő, hallgatólagos értelmezéseken alapulnak, hanem sokkal inkább mérlegelésen és vitákon. Ennek megfelelően a járványhoz kapcsolódó társadalmi válság kivételes lehetőség a szolidaritási viszonyok feltérképezésére.

Egy ilyen dinamikus pillanatban empirikusan megragadhatók mindazok az összetett folyamatok, amelyek a szolidaritás integrációs és morális alapjait formálják és stabilizálják. Ezekre olyan jelenségként tekinthetünk, amit egyszerre hatnak át egyéni és kollektív érdekek, valamint az azoktól való függetlenedés (a másik felé fordulás) motivációi. Ezen túlmenően, a szolidaritás egyéni és kollektív értelmezések függvénye is, amennyiben a nyilvánosságban és a privát térben folyó diskurzusok jelölik ki az érdemesség, felelősség és adekvátság szempontjait. Továbbá a szolidaritás interakció és praxis, ebben az értelemben nem mellékes, hogy az érintettek milyen helyzetekben fordítják le a – többnyire hallgatólagos – szolidaritási elveiket tényleges cselekvésekre. E többdimenziós, dinamikus társadalmi tér megragadásához Bourdieu mezőelméletét hívjuk segítségül (Bourdieu 2002). A „szolidaritási mezőre” úgy tekintünk, hogy abban különböző strukturális pozícióban lévő segítők és segítették involválódnak; eközben szimbolikus (pl. rászorultság, érdemesség, morális érdem) és materiális tőkék cserélnek gazdát; e tranzakciók potenciálisan eltérő és egymással versengő értelmezések (illúziók) és inkorporált stratégiák (habitusok) keretei között folynak. A szolidaritási mező belső dinamikáját azok a társas gyakorlatok határozzák meg, amelyekben vagy társadalmi segítségnyújtásra igényt tartó rászorultságok, vagy

3 Ez persze nem jelenti azt, hogy a rendkívülinek nem tekinthető állapotokban ne rejthetnének magukban ellentmondásokat a szolidaritási interakciók. Azonban ezek jobb eséllyel maradnak látensek, a domináns „illúziók” (Bourdieu 2002) legitimáló hatása által elfedve.

4 Talán nem véletlen, hogy a szolidaritás fogalmát Honneth az elismerésért folytatott – privát és nyilvános szférát átszelő – küzdelmek kontextusába ágyazza. A szolidaritás olyan elismerésre utal, amit a társadalom egésze adhat meg, ugyanakkor nem általános jogként, hanem az egyéni érdemesség ellentételezéseként (Honneth 2013). Ilyenformán – szemben a jogi elismeréssel – elvben is nehezen képzelhető el, hogy a szolidaritási viszonyok nyugvóponttra jussanak, hiszen elválaszthatatlanok az érdemesség valaki máséhoz viszonyított attribúciójától, más szóval a presztízshierarchiák mentén folytatott versengéstől.

5 A szolidaritás ezen összetett elméletéhez lásd még Sik 2018.

segítségnyújtási kísérletek, vagy ezek együttese jelenik meg.⁶ E cselekvéshelyzetekben a – nem ritkán központi jelentőségű – materiális tőke redistribúciója mellett kitüntetett szerepet játszanak különböző – elsősorban morális alapon nyugvó – szimbolikus tőkék is. Miközben kijelölik a szolidaritási mezőn belüli pozíciókat, egyúttal megszabják a küzdelmek tétjét is: ezek ugyanis nem ritkán az érdemességi és felelősségi körök, valamint az adekvát segítségi formák megváltoztatására irányulnak.

Az ilyen értelemben vett szolidaritási mező különböző aspektusait a hazai szociológiai irodalom eddig is gazdag elemzésekkel dokumentálta. Az alábbi bekezdésekben ebből a szempontból tekintjük át annak néhány fontos tanulságát. Az európai jóléti államok összehasonlító elemzése alapján Közép-Európa a nyugati és keleti modellek között foglal helyet a jövedelmi egyenlőtlenségek, az ideiglenes szerződések aránya, a munkaerőpiaci nemi egyenlőtlenségek, a társadalompolitikai ráfordítások aránya tekintetében egyaránt (Lauzadyte-Tutliene et al. 2018). E regionális sajátossághoz képest nyernek értelmet a közelmúlt társadalompolitikai változásai. Az új Alaptörvény fordulópontnak tekinthető abból a szempontból, hogy nyíltan szakít a jóléti állam modelljével (Juhász 2015). A korábbi kormányzati intézkedések lavíroztak a szociális jogok kiterjedése és tartalma tekintetében, melynek következtében a redistribúciós forrásokért éles küzdelem indult be (Szalai 2007). Mindezek ellenére a 2010 előtti társadalompolitika egységes volt abból a szempontból, hogy nem adta fel annak az ígérését, hogy az állam felelősséget vállal minden polgára jólétéért – legalább egy minimális szinten (Ferge 2012). A jóléti modell feladását követően, a 2010 utáni korszakot az jellemzi, hogy az ideológiai és pragmatikus szempontokat kombináló, szelektív társadalompolitika válik dominánssá. Ez nem csupán érdemes és érdemtelen társadalmi csoportok között tesz különbséget, de egyúttal a középosztály erősítését is prioritásnak tekinti a leginkább rászorulóknak integrációjával szemben (Szikra 2019). Ennek konkrét következményei a társadalompolitika legkülönbözőbb terepein, így a munkaerőpiaci kockázatok kezelésében is megmutatkoznak: a munkanélküli segély és a reintegrációt segítő programok költségvetése csökkent, miközben helyükre közmunkaprogram épült. Összességében e változások azt eredményezték, hogy a munkanélküliek nagyobb mértékben szegényednek el, és ragadnak társadalmi zárványban (Scharle–Szikra 2015).⁷

E forráskivonások és átcsoportosítások a család-, nyugdíjpolitikai, valamint munkaerőpiaci intézkedések mellett nyomot hagytak az ellátórendszer egészén is, amit 2010 óta folyamatos forráskivonás jellemez (Czibere et al. 2017). Az erőforráshiány önmagában is beszűkíti a szolidaritás szakértői intézményeinek mozgásterét, de emellett legalább akkora tehertételként jelenik meg a szabályozás kiszámíthatatlansága, valamint az irányelvek *ad hoc* érvényesítése (Rácz 2016). Ennek következményeként még az adott esetben innovatív szemléletek sem igazán tudnak gyökeret verni a gyakorlatokban, melyek kapacitásait lekötik az intézményi fennmaradás és a bürokratikus indikátoroknak való megfelelés kényszerei (Balogh et al. 2019). Hasonlóképpen akadály lehet a rászorulóknak érdekeire fókuszáló szociális munkának a fenntartó (önkormányzati és állami) szempontjaival és érdekeivel való ütközés: ez utóbbiak közönye vagy politikai prioritásai nem ritkán felülírják az előbbieknél szakértői megfontolásait (Darvas–Ferge 2013).

6 E három eset analitikus megkülönböztetését az indokolja, hogy a rászorultság nem feltétlenül von magával segítségnyújtást, mint ahogy a segítségi szándék sem feltétlenül kapcsolódik adekvát módon rászorultságokhoz. Ezek az aszimmetriák jelölik ki azoknak a szolidaritási interakcióknak a körét, melyek érdeksérelmekként, diszfunkcióként vagy hatalmi torzulásokként fordítódnak le a cselekvők számára.

7 Az egyenlősítéssel direkt módon szembe helyezkedő társadalompolitikát látszik igazolni a 2008-as válság és azt követő évek összevetése. Ebből kiderül, hogy az utóbbi időszakban nagyobb mértékben nőttek az egyenlőtlenségek (különösen nemzetközi összehasonlításban), ami nem a válság, hanem sokkal inkább az azt követő társadalompolitika következménye (Krémer 2017).

A szolidaritás társadalmpolitikai és jóléti intézmények szintjén leírható változásait kiegészíti a hétköznapi segítő hálózatok átalakulása. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján elmondható, hogy a szolidaritással kapcsolatos értékek Kelet- és Nyugat-Európán belül élesen különböznek: az előbbi társadalmak nagyobb állami redistribúciót preferálnak, miközben kevésbé elégedettek az állam teljesítményével (Svallfors 2012). Továbbá Közép-Európa poszt-szocialista országaiban évtizedek óta kimutathatóan alacsony mind a szolidaritáshoz nélkülözhetetlen – társas és intézményi – bizalom, mind pedig a családi, baráti és civil segítő hajlandóság (Giczi–Sik 2009). A szolidaritási értékek beágyazottságát tovább árnyalja, hogy azok soha nem önmagukban állnak, hanem összefüggnek a másikkal való viszonyt szervező szerepek és előítéletek rendszerével (Zakariás 2018). Leglátványosabban mindez az etnikai előítéletekben érhető tetten: míg a mérsékelt szegénységben élők vonatkozásában az etnikai szempont kevésbé bukkan fel, addig a mélyszegénységben élőkkel kapcsolatos attribúciókat jelentős mértékben ez szervezi – szolidaritásmegvonást eredményezve (Janky et al. 2013, Koltai et al. 2018).

Az absztrakt értékek tényleges hétköznapi segítő interakciókban történő alkalmazásukkor természetesen tekintett (naturalizált) szolidaritási hálózatokat hoznak létre. Ezek a privát szférán belül családi, baráti és ismerősi körre érvényes gondoskodási gyakorlatokat és normákat jelölnek ki. A kapcsolathálózatok időbeli összevetésének fontos tanulsága, hogy az államszocializmus éveiben is sok szempontból „atomizálnak” tekinthető (Hankiss 1982) viszonyokat a rendszerváltozás sokkja tovább fragmentálta, amin azóta is csak korlátozottan sikerült változtatni (Albert–Dávid 2018). Az erős kötések tekintetében a hazai mintázatok annyiban tradicionálisnak tekinthetők, hogy a családi relációk kitüntetett szerepet töltenek be a barátiakkal szemben (Angelusz–Tardos 1991). Noha ez a kép a 2000-es években árnyalódott (amennyiben a baráti kapcsolatok jelentősége megnőtt), az erős családi háttér státuszmegőrzésre gyakorolt kiemelt hatása megmaradt (Albert–Dávid 2012). A kötések sűrűsége ráadásul erősen függ a strukturális pozíciótól, így a társadalmi tőke ahelyett, hogy esélykiegyenlítő szerepet tudna betölteni, sokkal inkább maga is az egyenlőtlenség egy dimenziójává válik (Albert–Hajdu 2016). Ezen összefüggések erőteljesen kihatnak a privát kapcsolatok segítségnyújtási potenciáljára: erre leginkább azok számíthatnak, akik képesek azt reciprok módon viszonzni; az altruista segítségnyújtás még a közeli hozzátartozók esetében is sokszor hiányzik a horizontról. Mindennek egyenesági következménye a patrónus-kliens hálózatok ráépülése a segítő viszonyokra (Utasi 2013:43–46). A privát segítő hálózatok rendies struktúrája egyúttal erős nemi egyenlőtlenségeket is magával von, nem ritkán lehetetlen strukturális kényszereket eredményezve: miközben a családon belüli gondoskodási feladatok elsősorban a nőkre hárulnak (amit nem ritkán ők maguk is legitim szerepelvárásnak tartanak), a növekvő munkahelyi terhek is nyomást helyeznek rájuk (Gregor–Kováts 2018).

Az egyenlőtlenségeket naturalizáló és konzerváló primer segítő hálózatokat a civil társadalomban szerveződések egészítik ki. Annak ellenére, hogy a '90-es évek óta fokozatosan emelkedett az önkéntes tevékenységben, természetbeni vagy pénzbeli adományozásban részt vevők aránya, valamint egyre több területet lefedtek a civil segítő gyakorlatai, mindez mégis csupán a társadalom egy kis részét érintette – megmaradt a középrétegek és az elit privilégiumának (Czike–Kuti 2006: 17, Gerő–Hajdu 2015). Abból fakadóan, hogy a civil szférába tevékenyen bevonódók privilegizált strukturális pozícióval jellemezhetők, maga a civil szolidaritás is óhatatlanul hierarchikus viszonyvá válik: miközben – szimbolikus és társadalmi tőkeként – maga az aktivizmus olyan erőforrás, amire építeni lehet (Utasi 2013:98), a segített szerepbe kerülők szempontjai, kiszolgáltatott erőforráshiányos helyzetükből fakadóan, könnyen háttérbe szorulhatnak vagy éppen elsikkadhatnak (Zakariás 2018). Bár korántsem példanélküli e reflexív gátak meghaladása (Feischmidt 2018), mégis úgy tűnik, hogy a civil társadalomban lehorgonyozott jótékonyági és önkéntességi akciók csak korlátozottan képesek a rendies

privát szolidaritási hálózatok komplementereként funkcionálni. Csupán egy strukturálisan meghatározott réteget mozgósítanak, amire többnyire hierarchikus segítő viszonyok épülhetnek rá. A helyzetet tovább árnyalja a politika és civil társadalom ellentmondásos viszonyának kiéleződése. A rendszerváltást követően Közép-Európában elsősorban nemzetközi NGO és EU-s források játszották a főszerepet a finanszírozásban, ami kihatott a tevékenységi formák működésére is. Az EU-csatlakozást követően a nemzetközi források aránya csökkent és a nemzetállami aktorok váltak meghatározóvá, saját szempontjaikat érvényesítve. A demokratizálódást és az inkluzív szolidaritást hirdető szervezeteket nem ritkán a nemzeti autonómiát veszélyeztető illegitim politikai erőként bélyegezték meg – különösen az újnacionalista, populista kormányok (Meyer et al. 2020).

Első látásra úgy tűnik, hogy együttesen, mindezen elemzések kirajzolják a hazai szolidaritási mező diszfunkcióit és zavarait: egyre erőforráshiányosabb és szelektívebb társadalmpolitika; alulfinanszírozott és kiszámíthatatlanul szabályozott jóléti intézményrendszer; bizalmatlanság, passzivitás, előítéletek által torzított értékrend; rendies, fragmentált és paternalista privát szolidaritási hálók; korlátozott elérésű, gyakran hierarchikus civil segítő akciók. Noha a fenti leírások feltárják a szolidaritás alapvető hiányosságait, mégsem képesek teljességében képet adni arról, hogy milyen rendszerre áll össze e mechanizmusok összessége. Hiszen miközben ideáltípusosan igazak a fenti tendenciák, a heterogén szolidaritási jelenségek mégsem érthetők meg maradéktalanul pusztán belőlük kiindulva. Minthogy e zavarok a különböző társadalmi pozíciókban eltérő mértékben érvényesülnek, így könnyen elképzelhetők olyan szerepek, amelyeket a torzulások részleges vagy teljes hiánya, esetleg sajtóságos mintázata jellemez. A szolidaritási mezőben minden pozíciónak egyaránt fontos szerep jut: a szolidaritás alapvető dinamikáját a privilegizált és deprivált pozíciók együttesen határozzák meg, amennyiben a szereplők egymáshoz képest, a másikkal folytatott interakciókban definiálják önmagukat és alakítják ki stratégiáikat.

A szolidaritás átfogó megértéséhez ilyenformán a korábbi kutatások kétféle korlátját kell meghaladni: azok egyfelől a segítő intézményekre és aktorokra fókuszálnak (ilyenformán vakfoltban hagyják a segített tapasztalatait, többek között a segítő kísérletek elérhetőségével és hatékonyságával kapcsolatban); másfelől a szolidaritás egy-egy dimenzióját elemzik (így kevésbé vagy egyáltalán nem veszik figyelembe a rászorultsági és érdemességi pozíciók kölcsönhatásait).⁸ Ezzel szemben azt javasoljuk, hogy tekintsünk olyan mezőként a szolidaritási interakciók terére, ahol egyaránt elismerési küzdelmek folynak a rászorultság érdemes formáiért (vö. tisztességes szegények); továbbá a segítségnyújtás tiszteletreméltónak tekintett gyakorlataiért (vö. jótegykedés mint morális érdem). Egy ilyen mezőben a szimbolikus tőkék egymással összefüggő rendszert alkotnak: minden szereplő egyaránt jellemezhető a rászorultsági és a segítségnyújtási sajátosságai alapján; mely jellemzőket a szereplők reflektált és látens különbségtevési mechanizmus révén tartják fenn. E többkomponensű pozíciót tovább árnyalja a szolidaritási mezőt körülvevő strukturális térben (elsősorban gazdasági, politikai és kulturális mezőben) elfoglalt hely. Ahhoz, hogy a szolidaritás mindezen aspektusait megragadhassuk, olyan elemzési stratégiára van szükség, ami a cselekvők fenomenológiai szintjéből indul ki, vagyis azokból a tapasztalatokból, amelyek a rászorultságok és felelősségvállalás gyakorlataihoz kapcsolódnak. A járvány első hulláma egy ilyen értelemben heterogén lehetőségteret lendített mozgásba: a különböző kihívásokkal és erőforrásokkal jellemezhető aktorok válaszreakcióit az egyéni sajátosságok mellett az egymáshoz való viszonyok, valamint a mező strukturális paraméterei is meghatározzák. Kérdőíves kutatásunkban ezen összetett tér felderítésére vállalkoztunk.

⁸ Természetesen akadnak a mi vállalkozásunkhoz hasonló kísérletek is. Aafke Komter – hollandiai kontextusban – átfogó kísérletet tett arra, hogy a szolidaritás különféle dimenzióit egységes keretben elemezze, és a segítségnyújtást az adás-kapás hatalmi egyenlőtlenségekkel is átszőtt viszonyrendszerébe ágyazza (Komter 2004).

ADATBÁZIS, MÓDSZERTAN

A kutatásunkban használt kérdőívben kísérletet tettünk a szolidaritási mező fenomenológiai mintázatainak megragadására. A kérdőívek online formában kerültek lekérdezésre 2020 júliusában. A kérdezés 800 fős nemre, korra, településtípusra és iskolai végzettségre reprezentatív mintát fedett le.⁹ Amellett, hogy az online kérdőívek egyre elterjedtebbek a szociológiai kutatásokban, sajátos korlátokkal is jellemezhetőek. Az online vizsgálatok során használt lakossági panelből vett mintákban sokszor alulreprezentáltak az erőforráshiányos, illetve az információtechnológiát kevésbé használó, idősebb csoportok. Annak érdekében, hogy e kutatásunk szempontjából kiemelt fontosságú csoportokkal kapcsolatos esetleges mintavételi torzulásokat kezelni tudjunk, a minta szocio-demográfiai sajátosságait egy hagyományos módszerekkel végzett referenciamintával vetettük össze. Ez alapján kijelenthető, hogy mintánk kor, településtípus, és nem szerint nem tér el számottevően a hagyományos survey kutatások mintájától (lásd: 2. táblázat). Egyedül az iskolai végzettség tekintetében találunk jelentősnek mondható eltérést: az általános iskolai végzettségűek kisebb arányban kerültek be az online mintába, míg az érettségivel és felsőfokú végzettséggel rendelkezők nagyobb arányban. Annak ellenére, hogy ezt a mintavételi torzulást súlyozással kiegyenlítettük, eredményeink értelmezésekor e korlátot fontos észben tartani. Az iskolai végzettség a strukturális pozíció egyik legfontosabb indikátora – ez alapján pedig úgy tűnik, hogy a legdepriváltabb csoportba tartozók tapasztalatait csak korlátozott mértékben sikerült feltérképeznünk.

A kérdőív kialakítása során a szolidaritás fenomenológiai mintázatait kívántuk feltérképezni, a szolidaritás-fogalom fentiekben bemutatott komplexitásának megőrzésével. Olyan ideáltipikus életvilágokat próbáltunk rekonstruálni, amelyek alapján a rászorultság, a segítségkapás és -adás tapasztalatai párhuzamosan rekonstruálhatóak. Ennek érdekében egyaránt vizsgáltuk a cselekvők problémahorizontját (egészségügyi, mentális, anyagi és gondozási nehézségek); a kapott segítség forrásait (családi, baráti, állami-önkormányzati és civil); a kapott segítség jellemzőit a segítettek szemszögéből (beesélyesítés, kapcsolódó aggodalmak); valamint a segítségnyújtás tapasztalatait, beleértve a célcsoportokat (személyes ismeretségek és általános rászoruló csoportok), a szervezeti-intézményes közvetítőket (civil, önkormányzati és egyéb szerveződések) és a segítségnyújtás gyakoriságát. Természetesen egy életvilág néhány dimenzió alapján történő rekonstrukciója nem lehet több, mint közelítés a cselekvőperspektívákhoz. Mégis bízunk benne, hogy az ideáltípusalkotás folyamatában megragadhatóvá válnak a különböző mezőpozíciókhoz tartozó valóságértelmezések és cselekvésmotivációk legfontosabb dimenziói.¹⁰ Az egyes változók alapjául szolgáló kérdések, a változóképzés pontos folyamata, valamint a megoszlásuk a 3. és 4. táblázatban található.¹¹

A rászorultság, a kapott és adott segítség fentiekben bemutatott változóit klaszteranalízis keretében kapcsoltuk egymáshoz. Első lépésben a bevont változókat standardizáltuk, majd négy-, öt-, hat- és hétkategóriás K-means klasztereket képeztünk. Ezek közül választottuk ki az interpretálhatóság és eloszlás alapján legoptimálisabb ötkategóriás változatot. Az 1. táblázatban a standardizált helyett az eredeti értékekre értelmezett klaszterközpontokat tüntettük fel, így téve lehetővé hogy a klaszterek sajátosságai abszolút értelemben is értelmezhetők legyenek (az átlagtól való eltérés irányát + és – jellel fejeztük ki). E különböző dimenziók átfogó modellben történő megjelenítése lehetőséget kínál arra, hogy a válaszadókat ne csupán segítő vagy rászoruló szerepük alapján helyezzük el a szolidaritási mezőben, hanem figyelembe vegyük e pozíciók potenciális kölcsönhatását is.

9 Az adatfelvételt és az adatbázis technikai elkészítését az Inspira Research Kft végezte.

10 Elméleti szempontból e törekvéseket Schütz metodológiai reflexiói világítják meg: Weber cselekvőperspektívákra kidolgozott ideáltípusait az életvilág fenomenológiai fogalmához kapcsolja hozzá, végső soron a cselekvésmegértést fenomenológiai szinten alapozva meg (Psathas 2005).

11 Egy másik tanulmányban részletesen kísérletet teszünk majd a leíró adatok bemutatására, addig is ezekkel kapcsolatban a kutatási jelentésből lehet tájékozódni (Sik–Zakariás 2021).

Tágabb módszertani keretként Weber ideáltípus-alkotással kapcsolatos megfontolásai szolgáltak elemzésünk számára. Annak ellenére, hogy klasszikus metodológiai elvekről van szó, empirikus alkalmazásuk mégsem magától értetődő. Elsősorban azért, mert maga Weber sem konzisztens a kérdésben: míg pályája korai – *Objektivitás*-tanulmány által fémjelzett – szakaszában elsősorban a történelmi vizsgálódások lebegtek szeme előtt, addig pályája kései – *Gazdaság és társadalom* által fémjelzett – szakaszában a szociológiai elemzések (Swedberg 2017). E különbség az ideáltípus használatára is kihat: előbbi esetben az egyedi történelmi jelenségek hermeneutikai-oksági magyarázatához szükséges elméleti viszonyítási pontként szolgál, utóbbi esetben viszont részben statisztikai általánosításokon alapuló típusalkotásra (Kuckartz 1991). Ez utóbbi gyakorlat világítja meg az ideáltípus-alkotás és a klaszteranalízis közötti kapcsolatot. A klaszterek statisztikai segítséget kínálnak az ideáltípus-alkotás elméleti folyamata számára: az átlagtól való eltérések alapján mutakozó jellemzőket értelmezve és „felnagyítva” adhatunk értelmet az egyes típusoknak. A statisztikai mintázatok ebben az értelemben az elméleti konstrukciók kiindulópontjával szolgálnak: megmutatják, milyen segítségnyújtási és kapási tapasztalatok járnak együtt nagyobb valószínűséggel. Ezek értelmezése ugyanakkor már elméleti munka: a segítői és rászorultsági tapasztalatok (relacionális) különbségeinek értelmezése kínál lehetőséget arra, hogy a szolidaritási mezőpozíciók tipológiáját kidolgozzuk. Fontos hangsúlyozni, hogy a „reáltípusok” szintjén az ideáltípusoknál minden esetben heterogénebb mintázatokat találunk (így például az átlag alatti segítői hajlandóságú klaszterekben esők nem biztos, hogy egyáltalán nem vesznek részt segítő tevékenységekben). Ebből fakadóan a klaszterek százalékos eloszlásából is csak óvatos következtetéseket lehet levonni a populációra nézve: ez semmiképp sem a reáltípusokra vonatkozó becslést, sokkal inkább erőviszonyok és egyensúlyok leírását tesz lehetővé.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK: A SZOLIDARITÁSI MEZŐ

Ahhoz, hogy a szolidaritási mező működését pontosabban megérthessük, egyrészt az egyes pozíciók strukturális viszonyait kell rekonstruálni, másrészt a pozíciókra jellemző attitűd-mintázatokat. Az alábbi elemzések egy ilyen összetett profil felrajzolására tesznek kísérletet: elsőként a szolidaritási mezőn belüli ideáltípusos pozíciókat, másodikként a hozzájuk rendelhető strukturális erőviszonyokat, harmadikként az egyes pozíciókhoz tartozó tudásszociológiai perspektívákat rekonstruálva. A zárófejezetben ezen összefüggések alapján nyílik lehetőség a járvány alatti szolidaritási mező működési mechanizmusainak jellemzésére.

A szolidaritási mező ideáltípusos pozíciói

A szolidaritási mező ideáltípusos pozícióinak kidolgozása során az első lépés a segítői és rászorultsági tapasztalatok jellegzetes mintázatainak azonosítása. A klaszteranalízis eredményeit az alábbi táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A segítési és rászorultsági tapasztalatok klaszterelemzése

	rászoruló szerepbe integrált 28,0%	szolidaritási bróker 9,2%	közönyös kívülálló 38,8%	felemásan integrált 14,5%	jótekonys szerepbe integrált 9,5%	Átlag
Hányféle rászorultság jellemzi?	2,17 (+)	3,08 (+)	0,65 (-)	1,59 (+)	0,93 (-)	1,46
Hányféle segítséget kap?	1,98 (+)	5,78 (++)	0,41 (-)	1,26 (-)	1,03 (-)	1,52
Hányféle problémája volt a kapott segítséggel?	1,00 (+)	1,25 (+)	0,19 (-)	0,84 (+)	0,45 (-)	0,63
Ugyanaz jellemzi-e probléma-horizontját a járvány óta?	0,68 (+)	0,43 (+)	0,01 (-)	0,39 (+)	0,14 (-)	0,30
Hányféle módon segíti leg-alább hetente családtagjait?	0,89 (-)	2,94 (+)	0,78 (-)	3,09 (+)	1,76 (+)	1,44
Hányféle módon segíti leg-alább hetente barátait?	0,47 (-)	2,91 (+)	0,46 (-)	2,94 (+)	1,34 (+)	1,13
Hányféle rászoruló csoportot vagy ügyet támogat?	0,98 (-)	6,96 (++)	0,95 (-)	2,02 (-)	6,30 (++)	2,17
Hányféleképp tájékozódik a segítséssel kapcsolatban?	0,12 (-)	0,97 (+)	0,13 (-)	0,19 (-)	2,13 (++)	0,40

Az első klaszterbe (rászoruló szerepbe integrált) azok tartoznak, akik nem újonnan váltak rászorulóvá, hanem a járvány előtti időkből fennmaradt nehézségekkel küzdenek (ők a minta 28 százalékát teszik ki). Esetükben a nehézségek és a támogatás bejáratott csatornáiról beszélhetünk, ami egy sajátos szimbolikus tőkeként értelmezhető. Annak ellenére, hogy alapvetően érdemes rászorulóknak minősülni (több forrásból is kapnak segítséget), e segítséggel kapcsolatban átlagon felül fogalmaznak meg kritikát. E kritikák tekintetében itt található a második legmagasabb arány, ami azt jelzi, hogy a megszilárdult mintázatok elsősorban egy kiszolgáltatott pozíciót stabilizálnak. E klaszterbe tartozó válaszadókról feltételezhető, hogy jobb híján, kényszerből érik be a rendelkezésükre álló segítséggel, ám attól valójában nem várják, hogy tényleges megoldással szolgáljon. Ez a beletörődött kiszolgáltatottság fejeződik ki abban is, hogy az e csoportba tartozók akár családi, akár baráti, akár pedig azon túlmutató segítségnyújtásban alig vesznek részt. E passzivitásból arra következtethetünk, hogy a rászoruló szerepüket naturalizálták, ahhoz tehetetlenül viszonyulnak, nem csupán önmaguk, de mások vonatkozásában is. E csoport ilyenformán a maga deprivált módján bár, de konzisztens elemét alkotja a szolidaritási mezőnek, ebben az értelemben egyoldalúan integrálnak tekinthető. A korábbi kutatások alapján erről a kategóriáról elmondható, hogy a legnagyobb eséllyel viseli magán a szolidaritási mezőt torzító hatások nyomait: a tartósan deprivált pozíció a forráshiányos és kizáró társadalompolitikával, a segítési hajlandóság alacsony szintje pedig a bizalmatlan, passzív, rendies életvilággal hozható összefüggésbe.

A második klaszter (szolidaritási bróker) sajátossága egyfelől a rászorultság, a kapott segítség és az interakcióhoz való kritikus viszonyulás átlagot messze meghaladó aránya (a minta 9 százaléka). Ezek a mutatók nem csupán magasabbak, mint a rászoruló szerepbe integráltak esetében, de ami még fontosabb, emellett eltérő kontextusba is ágyazódnak. Nem ritka, hogy a járvány óta tapasztalt problémák esetükben is a régebbi múlt nyúlnak vissza, azonban korántsem a megmerevedettség a meghatározó. Sokkal inkább az egyedülállóan sokrétű segítési tevékenység, amiben részt vesznek. Mind családtagjaikat, mind barátait, mind pedig a privát szférán túli rászoruló csoportokat az átlagot meghaladó mértékben segítik. Ráadásul e tevékenység átlag feletti tájékozottsággal is párosul, vagyis nem csupán igyekeznek támogatni környezetüket, hanem egyúttal próbálják ezt a lehető legkörültekintőbben is tenni. Összességében e mintázat olyan ideáltipikus pozícióra utal, amit a rászorultsághoz

való aktív viszonyulás jellemez. E csoport tagjai nem csupán érdemes rászorulóként, de egyúttal tiszteletreméltó segítőként is szimbolikus tőkével bírnak. Ahelyett, hogy beletörődnének a nem ritkán tartós kihívásokba, a szolidaritási hálózatok megszervezésébe vetik magukat. Így abból a szükségből, hogy maguk is nehézségekkel néznek szembe, végső soron képesek előnyt kovácsolni: kitüntetett tudásszociológiai pozícióból (rálátva a szenvedő perspektívájára is) tudnak segítségi kezdeményezésekben részt venni. Ebben az értelemben szolidaritási hálózatokat kovácsolnak, afféle közvetítő szerepben. A korábbi kutatások fényében ez a csoport atipikusnak tekinthető: ahelyett, hogy az alulfinanszírozott és kiszámíthatatlanul szabályozott jóléti intézményrendszer kudarcaira beletörődéssel és passzívan reagálnának, megszervezik tevékenységüket mind a privát szférában, mind pedig azon túl.

A harmadik klaszterbe (közönös kívülállók) azok a válaszolók kerültek, akiket konzisztensen minden tekintetben átlag alatti értékek jellemeznek (a minta 39 százaléka). Ez azt jelenti, hogy ők maguk kevésbé terheltek problémákkal; nem jellemző rájuk, hogy elhúzódo gondokkal küszködnének; kevésbé vesznek igénybe külső támogatást; amit kapnak, azzal kapcsolatban kevésbé kritikusak. Ezt a privilegizált pozíciót másfelől a segítségnyújtás alacsony szintje jellemzi: sem privát, sem nyilvános viszonyokban nem vesznek részt segítségi interakciókban, és nem is igazán tájékozódik e lehetőségekről. E csoport ilyenformán a szolidaritási mezőn kívül pozícionálja magát: minthogy megteheti, sem kapóként, sem adóként nem kapcsolódik bele a segítségi interakciókba, ehelyett individuális stratégiákra támaszkodik. Tekintve, hogy sem rászorulóként, sem pedig adományozóként nem rendelkezik a szolidaritási mező szimbolikus tőkéjével, az e csoportba tartozók strukturális érdeke magának a mező legitimitásának a kétségbe vonása, ami praktikus szinten a szolidaritási hálózatok eróziójához járul hozzá. Bár másként, mint a rászorultként integráltak esetében, de a korábbi kutatások fényében ez a csoport is tipikusnak tekinthető: a kollektív érdekvédelmi és segítségi intézményeket elfogadják korlátozott funkcionalitásának, miközben az egyéni érvényesülésre helyezik a hangsúlyt. Ebben az értelemben, a szelektív társadalompolitikát kihasználva, kivonulnak a szolidaritási mezőből: élvezik a számukra kedvező aspektusait, azonban nem érzik úgy, hogy – a társadalompolitikai intézmények fenntartásához való törvényileg szabályozott hozzájáruláson túl – személyes felelősségük lenne a szolidaritási hálózatokban.

A negyedik klaszterbe (felemás módon integráltak) olyan válaszolók kerültek, akiket többféle inkonzisztencia jellemez (a minta 15 százaléka). Mindenekelőtt ők maguk bár küzdenek nehézségekkel (amelyek nem ritkán a járvány előtti időig nyúlnak vissza), mégis az átlag alatti mértékben kapnak segítséget, amivel kapcsolatban többféle fenntartást is megfogalmaznak. Ebbe az alapvetően deprivált helyzetbe ugyanakkor – szemben az első ideáltípussal – nem törődnek bele passzívan: ők maguk is átlag feletti mértékben vállalkoznak segítségnyújtásra a családi és baráti kapcsolathálózatukon belül. Szemben a szolidaritásbrókerekkel ez azonban nem egy általános segítségi attitűdöt fejez ki, nagyfokú tájékozottsággal párosulva, hanem sokkal inkább a közösségi kapcsolatokra korlátozott, szakértői tudásra kevésbé alapozott aktivitást. Ilyenformán ez a csoport többszörösen is ambivalens helyzetben van: rászorul, de kevésbé kap segítséget; a privát térben segít, de azon túl nem. A szolidaritási mező szimbolikus tőkéi vonatkozásában egy sajátos dinamika jellemzi az ide tartozókat: minthogy rászorulóként nem minősülnek magától értetődően érdemesnek, ezért a szűkebb hálózatokba visszahúzódva próbálnak boldogulni. Az e csoport által tapasztalt diszfunkciók és az általuk megtestesített defenzív stratégia egyaránt egy anomikus szolidaritási paradigma következményének tekinthető, ami egyszerre hagy magára rászorultságokat és szűkíti be a felelősségvállalás köreit a privát térre. A korábbi kutatások fényében ez a csoport ambivalens: olyan rászorulókat tartoznak ide, akik elégedetlenek a kapott segítséggel (igaz, kevésbé, mint a legelégedetlenebb rászoruló); ebben az értelemben rendszerkritikai potenciál jellemzi őket, ami azonban – szemben az állami intézményrendszeren kívül önmagukat megszervezni próbáló szolidaritásbrókerekkel – megbicsaklik és megreked a privát szféra keretei között.

Az ötödik klasztert (jótékony szerepbe integrált) a rászorultság hiánya mellett a problémahorizont részleges átrendeződése jellemzi (a minta 10 százaléka). Ez azt jelenti, hogy az ide sorolt válaszadók új nehézségekkel találtak szemben ugyan magukat a járvány kezdete óta, azonban ez korántsem volt számukra kezelhetetlen, mivel még ezek felbukkanásával együtt is, összességében átlagnál kevesebb problémával néztek szembe. Közben a privát segítési viszonyokban az átlagnál csak kissé aktívabbak, kimagasló mértékben támogatnak különféle rászorultsági csoportokat, ráadásul ezt oly módon teszik, hogy igyekeznek a lehető legtöbb forrásból tájékozódni. Ilyenformán e csoport nem arra használja privilegizált pozícióját, hogy függetlenedjen a hozzá képest hátrányos helyzetben lévő csoportoktól, hanem erőfeszítéseket tesz a segítségükre. Az „általános másik” megsegítésére irányuló törekvések a szolidaritási mezőn belül a tiszteletreméltó patrónus szimbolikus tőkéjét eredményezik. A korábbi kutatások alapján felvázolt képbe jól illeszkedik ez a kategória, amennyiben a rászorulóként integráltak ellenpontját alkotja. Az ide tartozók szolidaritási gyakorlatait az a szándék határozza meg, hogy a diszfunkcionálisnak érzelt (ugyanakkor rászorultság hiányában a személyes életet nem ellehetetlenítő) állami intézmények civil alternatíváját hozzák létre.

Átfogóan tekintve a klaszteranalízis segítségével megalkotott típusokra, elmondható, hogy a járvány alatt kirajzolódó szolidaritási mező többféle aránytalansággal és inkonzisztenciával terhelt, és ennyiben diszfunkcionális összképet alkot. Azonban ez az összkép mégis jelentős pontokon különbözik a szolidaritás egyes dimenzióit önmagában vizsgáló szakirodalom alapján felvázolható képtől. A minta csaknem kétharmada vagy passzív rászoruló vagy kívülálló szerepbe sorolható, ami arra utal, hogy – összhangban a korábbi kutatások eredményeivel – a szolidaritási hálózatok jelentős részében segítési deficit figyelhető meg (több a rászorultság, mint a támogatási potenciál). További 15 százalék részt vesz ugyan valamiféle segítési interakcióban, azonban ezt ambivalens keretek között teszi: részben maga is erőforráshiányos (amennyiben magára hagyva küzd nehézségekkel), másrészt tevékenységét csak a privát szférára terjeszti ki. A minta fennmaradó ötöde aktívan építi a szolidaritási köteleket: igaz e csoport egyik fele szintén a saját nehézségeivel is küzd, a másik fele pedig elsősorban afféle jótékony patrónusként van jelen a mezőben.

Összességében elmondható, hogy még ezek a pozíciók is ellentmondásokkal terheltek, így végső soron egyszerre diszfunkcionális és instabil szolidaritási mezőt rajzolnak ki. A szimbolikustőke-eloszlás felől kirajzolódó kép ugyanakkor árnyalja e tendenciákat: a válaszadók kétötöde a mezőn kívül pozicionálja magát, kétségbe vonva annak legitimitását; hasonló arányban vannak jelen a szimbolikus tőkék egyik formájával (vagy csak segítő, vagy csak segített) jellemezhető (rászoruló és jótékonyak); így csupán a válaszadók alig több mint ötödéről (brókerek és felemásan integráltak) mondható el, hogy egyaránt tapasztalatokkal rendelkeznek az adó és kapó eltérő tudásszociológiai perspektívájáról, amely reciprocitás kulcsfontosságú a szolidaritási mező minősége szempontjából. Ezek a korábbi kutatások fényében atipikusnak mondható pozíciók fontos jelenségre mutatnak rá: a szolidaritási mezőt nem csupán a nagyarányú passzív rászoruló, a szintén számos közönyös kívülálló és a ritka jótékony aktivisták stratégiái és interakciói határozzák meg. Mellettük jól azonosíthatóan kirajzolódik egy olyan inkonzisztens státuszú csoport is, melynek tagjai sikeresebb vagy felemás módon bár, de szembe kerülnek a fennálló szolidaritási mező „illúziójával”. Nem érzik úgy, hogy rászorulóként, kielégítő segítséget várhatnak az állami intézményektől; sem azt, hogy kívülállóként, egyéni megoldásokkal tudják helyettesíteni a társadalombiztosítás hiátusait; sem pedig azt, hogy jótékonykodóként, privilegizált pozíciójuk által lehetővé tett keretek között tudnának segíteni másokon. Ez persze nem azt jelenti, hogy reflektált alternatíváját kínálnák a fennálló szolidaritási paradigmának, csupán arra utal, hogy számukra nem tudnak a fennálló viszonyok egy naturalizált, legitim rend alapjául szolgálni. A pozíciókhoz tartozó erőforrások és attitűdök (más szóval az egyes klaszterekbe tartozók habitusa) jelöli ki azt a lehetőségteret, ami e korántsem szükségszerűen stagnáló mező dinamikáját meghatározza.

A szolidaritási mezőpozíciók strukturális beágyazottsága

Ahhoz, hogy az egyes ideáltipikus pozíciók lehetőségfeltételeit rekonstruáljuk, a tágabb gazdasági, kulturális és politikai mezőbe való beágyazottság elemzésére van szükség. A melléklet 5. táblázata alapján erre teszünk kísérletet.

A rászoruló szerepbe integráltakat átlagon aluli iskolai végzettség jellemzi: a legalább érettségivel rendelkezők és diplomások alulreprezentáltak ebben a klaszterben, míg a szakiskolai (korábban szakmunkás) bizonyítvánnyal rendelkezők aránya átlag feletti. A férfiak aránya és az együttlakók száma átlag alatti. Akik nehezen, vagy nagyon nehezen élnek meg a jövedelmükből átlag feletti körökben, továbbá azoké is, akik megtakarítással nem rendelkeznek. A járvány első hulláma alatt átlag alatti mértékben dolgoztak otthonról, miközben átlag felett nem volt munkájuk. Jellemzően a járvány által terhelt (egészségügyi, oktatási, szociális, kereskedelmi) és veszélyeztetett ágazatokban dolgoznak. A hátrányos megkülönböztetés tapasztalata átlag feletti körökben. Politikai preferenciák szempontjából a kormánypártokat, valamint a Jobbikot az átlagnál kevésbé támogatják, a DK–MSZP-t átlagon felül. Továbbá a nem-szavazók átlagon felüli arányban fordulnak elő. Mindezek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a rászoruló szerepbe integráltak mind kulturális, mind gazdasági tőke tekintetében a leginkább kiszolgáltatottak közül kerülnek ki. Ez azt jelenti, hogy a szolidaritási mezőn belüli stratégiai mozgásterük is korlátozott: kevésbé rendelkeznek saját tőkével és szakértelemmel, miközben a politikai térben is vagy a 2010 előtti szocialista táborral azonosulnak vagy még inkább senkivel. Ebből a szempontból további érdekes adalék, hogy a legkevésbé a kormánypártok és a Jobbik szavazóbázisából kerültek ki e csoport tagjai, ami arra utal, hogy – feltehetően különböző okokból bár, de – e két politikai erő köré csoportosulók kerülnek legkisebb eséllyel passzív rászoruló szerepbe.

A szolidaritási brókerek strukturális pozíciója összetett képet mutat. Az átlagnál alacsonyabb a kulturális tőkéjük: az általános iskolai és szakiskolai végzettségűek felülreprezentáltak körökben. Demográfiai szempontból fiatalabbak, nagyobb családban élnek, és inkább férfiak. Anyagi lehetőségeik korlátozottak, azonban meszsze nem kilátástalanok: elsősorban a nehezen megélők aránya átlag feletti, valamint a legalább két hónapnyi megtakarítással rendelkezőké. Átlagot meghaladó arányban legalább részben otthonról dolgoznak. A járvány által terhelt (pl. egészségügy), mind pedig elsodort (pl. szolgáltató szektor) ágazatban dolgozók aránya az átlagnál alacsonyabb. Ugyanakkor hátrányos megkülönböztetés áldozatának átlagon felüli mértékben érzik magukat. Politikai beágyazottság tekintetében az inaktívak aránya átlag alatti; a kormánypártokra és a Jobbikra szavazók aránya átlagon felüli. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a szolidaritási brókerek kulturális tőkehiánnyal és elismerésmegvonással jellemezhető közegekből kerülnek ki. A járvány bár rontott társadalmi helyzetükön, ami ugyan korántsem kilátástalan, még ha csupán korlátozott lehetőségeket rejt is magában. E helyzetben nem szűnnek meg aktívak maradni, próbálják megszervezni azokat a segítségi hálózatokat, melyek – akár a domináns politikai erőkhöz, akár azok jobboldali alternatíváját kínálókhoz kapcsolódva – javíthatják kilátásaikat.

A közönys kivülállókat átlagnál magasabb iskolai végzettség jellemzi: mind érettségivel, mind felsőfokú végzettséggel átlagnál magasabb arányban rendelkeznek. Elsősorban az átlagnál idősebb, férfiak kerültek ebbe a csoportba. Matriális javakkal szintén az átlagnál jobban el vannak látva: kijönnek, vagy kényelmesen megélnek jövedelmükből, valamint a legalább három hónap megtakarítással rendelkeznek átlag feletti mértékben. Átlag feletti mértékben a járvány által veszélyeztetett ágazatban dolgoznak (pl. szolgáltató szektor), ugyanakkor az inaktívak (pl. nyugdíjasok) aránya is magas. Alacsony továbbá azok aránya, akik hátrányos megkülönböztetésről számoltak be. Politikai preferencia tekintetében a kormánypártok választói kis mértékben felülreprezentáltak. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a közönys kivülálló a mind matriális, mind kulturális, mind

politikai tőkével jobban ellátottak közül kerülnek ki. Esetükben nincs tapasztalat sem a járvány előtti időkből az elismerésmegvonásról, sem pedig a járványhoz kapcsolódó munkaerőpiaci válságról. Ennek megfelelően a saját relatíve kényelmes mezőpozíciójuk biztonságából nem férnek hozzá a kevésbé szerencsés helyzetűek tapasztalataihoz, úgy tekintenek azokra, mint rájuk kevésbé tartozó ügyekre.

A felemásan integráltak a legtöbb mutató szerint kevésbé térnek el a mintaátlagoktól. Abban a szolidaritási brókerekhez hasonlítanak, hogy iskolai végzettségük az átlagnál kissé alacsonyabb, miközben anyagi lehetőségeik az átlagnál kicsivel jobbak. Demográfiai szempontból a fiatalabbak, nagyobb családban élők és a nők között felülreprezentáltak körükben.¹² Nem különösebben jellemző, hogy a járvány által sújtott vagy terhelt munkahelyen dolgoznának, ahogy az sem, hogy hátrányos megkülönböztetésben részesülnének. Politikai preferenciák tekintetében a Jobbik szavazói és a bizonytalanok felülreprezentáltak körükben. Mindez arra utal, hogy strukturális háttérük tekintetében a felemásan integráltak a legtöbb szempontból hasonlóak a szolidaritásbrókerekhez. A legjelentősebb különbség az, hogy a járvány az utóbbiakat komolyabban érinti, és – feltehetően ezzel összefüggésben – nem csupán a privát viszonyokon belüli segítségnyújtás megszervezésére, hanem az azon túlmutató társadalmi szolidaritási hálózatok létrehozására is motiváltabbakká válnak, miközben maguk is konzisztensebb módon részesülnek támogatásban. A szolidaritási mezőn belüli inkonzisztens pozíció ilyenformán egy hiányzó motivációs elemmel magyarázható, ami képes lenne dinamizálni az ambivalenciák közé rekedt, korántsem magatehetetlen rászorulókat.

A jótékony szerepbe integráltak strukturális szempontból elit pozícióból kerülnek ki: diplomások, kényelmesen megélők, megtakarítással rendelkezők messze az átlag felett találhatóak meg közöttük. Miközben az inaktívak átlag alatti, a részben vagy teljesen otthonról dolgozók átlag feletti mértékben vannak jelen. Átlag alatti mértékben dolgoznak továbbá a járvány által sújtott (pl. szolgáltatás) vagy terhelt (pl. egészségügy) ágazatokban. Eközben sokan számolnak be hátrányos megkülönböztetés tapasztalatáról is. Politikai preferenciájukat tekintve elsősorban a 2010 utáni nem-jobboldali ellenzékkel azonosulnak (LMP, PM, Momentum). Mindezek alapján elmondható, hogy e réteg bár kulturális és materiális tőkével jól ellátott, politikai tőkével kevésbé. Az ide soroltak a személyes diszkriminációs tapasztalatok mellett a járvány következményeivel is közvetlenül szembesültek, mely tapasztalatok kiemelkedő segítségi potenciálban öltönek testet. Ilyenformán ezen ideáltípust az aktív társadalmi felelősségvállalás (politikai ellenzéki pozíció, saját diszkriminációs tapasztalat és járvány által okozott válságtapasztalat) többdimenziós motivációs bázisa határozza meg: minthogy anyagi és kulturális tőkebeli erőforrások egyaránt rendelkezésükre állnak, így – szemben az e tapasztalatokból kimaradó közönyös kívülállókkal – képesek és készek azok mozgósítására.¹³

Áttekintve a különböző szolidaritási mezőpozíciók strukturális sajátosságait elmondható, hogy a konzisztensen hátrányos helyzetben lévők elsősorban rászorulóként integrálódnak a szolidaritási mezőben is; a kulturális tőkével kevésbé, ám materiális tőkével átlag feletti mértékben rendelkezők vagy szolidaritási brókerré vagy felemás segítőtűvé válnak, attól függően hogy ők maguk mennyire részesülnek támogatásban, hogy mennyire vettek részt a járvány előtt is már rászoruló támogatásában saját ismeretségi körükön kívül, illetve a járvány mennyire mobilizálta őket; a kulturális és materiális tőkével egyaránt jól ellátottak többsége közönyös kívülállóvá válik; kivéve, ha akár személyes diszkriminációs tapasztalatok, politikai megfontolások, a segítségnyújtás szakmai ethosza, vagy korábbi civil tapasztalatok, illetve a járvány hatásának tapasztalata olyan erősek, hogy

12 Ebben az értelemben ez a csoport hozható leginkább összefüggésbe azokkal az elemzésekkel, melyek a járvány háztartáson belüli munkamegosztásra gyakorolt hatását vizsgálják. Ezekből kiderül, hogy a nőkre munkahelyi feladataikon túl hagyományosan több családi, háztartási munka hárult a járvány kezdete óta, ami tovább növelte a nemi egyenlőtlenségeket (Fodor et al. 2020).

13 E csoport jellemzéséhez adalékokkal szolgálhat a járvány alatti jótékonyági motivációkat vizsgáló elemzés (Mikecz–Oross 2020).

jótevény szerepre motiválják őket. A korábbi kutatások tükrében a fenti összefüggések közül elsősorban a két inkonzisztens mezőpozíció igényel további értelmezést. Míg a materiális és kulturális tőkék tekintetében a rá-szorultként integráltak, a közönyösek és a jótevények egyaránt konzisztens jellemzőket mutatnak (amennyiben előbbi semmilyen erőforrással, utóbbi kettő többféleképpen is el van látva), addig a szolidaritásbrókereket és a felemás módon integráltakat egyaránt belső ellentmondásokkal terhelt helyzet jellemzi. Miközben a materiális tőke tekintetében az átlagot felülről súroló sajátosságokkal jellemezhetők, addig a kulturális tőke tekintetében az átlagot alulról érintőkkel.

Ez a státuszinkonzisztenciával jellemezhető csoport rétegződéskutatások alapján leginkább a „jól kereső szakmunkás és kisvállalkozói”, valamint a „kapcsolatgazdag politikailag aktív” státuszcsoportokkal hozható összefüggésbe (Kovács et al. 2016:19). Míg az előbbit elsősorban a munkaerőpiaci integráció, a bizalomhiány és a politikai inaktivitás jellemzi, utóbbit a munka és közélet világába való párhuzamos beágyazottság. A szolidaritási mező vonatkozásában mindez azt jelenti, hogy a viszonylag jól kereső szakmunkás és kisvállalkozói pozícióban formálódó habitus egyaránt magában rejti a lehetőségét a közéleti aktivizálódásnak és az általános csoportokra irányuló segítségnek (ezt jelenítik meg a szolidaritásbrókerek) és a kizárólag munka világára, illetve a privát szférára való fókuszálásnak (ezt képviselik a felemás módon integráltak). A státuszinkonzisztenciával jellemezhető élethelyzet ilyenformán egyaránt kiindulópontja lehet olyan mobilitási folyamatoknak, melyek a privát szférán túlnyúló segítség irányába mutatnak (jótevények), és olyanoknak is, melyek a privát szférában való kizárólagos foglalatosság (közönyös kívülállók) irányába. E különböző pozíciók további jellemzését az elégedettség, felelősségtulajdonítási és várakozási horizonttal kapcsolatos álláspontok teszik lehetővé – az alábbi szakasz e kérdésekben igazít el.

A szolidaritási mezőpozíciók jellemző attitűdjei és attribúciói

Az ideáltipikus pozíciók, valamint azok tágabb kontextusának jellemzését követően a szolidaritással kapcsolatos attribúciók és attitűdök tudásszociológiai elemzésére kerül sor (lásd: 6. táblázat). A rászoruló szerepbe integráltak elégedettség- és bizalmi indexei konzisztensen átlag alatti értéket mutatnak, ami azt jelenti, hogy sem a privát életükben nem érzik jól, illetve biztonságban magukat, sem pedig az ország állapotával nem elégedettek. Ezt az általános defetista hangulatot kiegészítik a járvánnyal kapcsolatos pesszimista, már-már fatalista várakozások: miközben az átlagnál nagyobb mértékben az emberi tevékenységet okolják a járványért, kevésbé bíznak abban, hogy a tudomány gyors választ talál vagy hogy lehetséges hatékony összefogás. Azzal kapcsolatban, hogy kinek lenne dolga elsősorban megoldani a járvánnyal kapcsolatos társadalmi válságot, dezorientált válaszmintázat rajzolódik ki: nem jelölnek meg sem állami, sem állam feletti, sem civil aktorokat, legfeljebb azokat hangsúlyozzák, akiknek nem a feladata. Ez a fajta tanácstalanság azt tükrözi, hogy nem csupán a jelenbeli kapcsolatban kiábrándultak, de egyúttal a várakozási horizontjukon sem bukkan fel a válságból kivezető forgatókönyv. Mindezek fényében nem meglepő az sem, hogy e csoporton belül átlag feletti azoknak az aránya, akik a különböző rászoruló csoportok irányába explicit szolidaritásmegvonást juttatnak kifejezésre: egyötödük vallja azt a legtöbb nevesített rászorultsággal kapcsolatban, hogy nem egyszerűen nem segít vagy segítene, de egyenesen lényegtelennek tart bármilyen erre irányuló erőfeszítést. Talán nem túlzás ezt az összefüggést egy általános hitevesztett állapot következményeként értelmezni: minthogy kiszolgáltatott helyzetükben kevés lehetőséget látnak maguk előtt, a társadalmi segítségnyújtásnak köszönhető boldogulást is nehezen tartják elképzelhetőnek, ezért értelmetlennek minősítik.

A szolidaritási brókerek életvilágát sajátos inkonzisztencia jellemzi: miközben saját helyzetükkel és kilátásaikkal az átlagnál elégedetlenebbek, addig az országos intézmények működését az átlagnál jobbnak ítélik.

Mindezt kiegészíti a tudományos megoldással és az emberek összefogásával kapcsolatos átlag feletti kétely, továbbá a járványt az emberi tevékenységtől függetlenként kezelő értelmezés. A járvánnyal kapcsolatos válságkezelő intézkedéseket kismértékben az állam, az EU és a globális szervezetek feladatának, és jelentős mértékben a civil összefogás feladatának látják. Továbbá, átlag alatti mértékben található meg közöttük a nevesített társadalmi csoportok iránti szolidaritásra expliciten nemet mondók aránya. Mindezek fényében úgy tűnik, hogy ezen ideáltípus tagjait egyrészt relatív depriváció jellemzi (miközben az ország jól teljesít, saját pozíciójuk elmarad a várakozásoktól); másrészt bizalmatlanság mind a szakértői tudásban, mind pedig a makroszintű összefogásban; harmadrészt – ezen ambivalens álláspont következményeként – hibrid felelősségtulajdonítás, melyben kisebb részt az állami és államközi, nagyobb részt a civil szektor a főszereplők. A szolidaritási brókerek ebben az értelemben sajátos kiábrándultság áldozatai, azonban – szemben a rászorult szerepbe integráltakkal – a saját kezükbe próbálják venni az irányítást. E törekvésben alighanem fontos szerepe van annak, hogy az ország vonatkozásában látnak maguk előtt elérhető célokat, amelyek felé érdemes és reális törekedni. Ráadásul ez korántsem újszerű stratégia a részükről, minthogy túlnyomó többségük már a járvány első hullámát megelőzően is kísérletezett civil szolidaritási tevékenységgel.

A közönyös kívülállók horizontját a személyes helyzettel való átlag feletti elégedettség, valamint az ország állapotával kapcsolatos átlagos (azt minimális mértékben felülmúló) bizakodás jellemzi. A járványról ők gondolják a legkevésbé, hogy meg fogja változtatni a hétköznapjaikat, miközben bíznak a gyors tudományos válasz megtalálásában. Ezzel összefüggésben elsősorban állami, egyházi, EU-s és globális szervektől várják a válság kezelését és kevésbé a civil társadalomtól. A nevesített rászoruló csoportok iránti attitűdjeik elutasítók: messze átlag feletti azoknak az aránya, akik szinte senkinek nem segítenének. Mindezen mintázatok sajátos életvilágot rajzolnak ki, amelynek legfontosabb komponensei: egyrészt a személyes létbizonytalanság hiánya; másrészt egy etatista-paternalista attitűd; harmadrészt egy személyes felelősségelhárítás. Összeségében a közönyös kívülálló pozícióból a saját érintettség hiányából fakadóan nem egyszerűen fedésben maradnak különböző társadalmi szenvedések, de emellett az olyan paternalista meggyőződések hatásával is számolni kell, melyek az esetleg láthatóvá váló problémákhoz intézményi felelősöket rendelnek. Egy ilyen perspektívából a személyes bevonódástól való tartózkodás nem csupán indokolt, de teljességgel legitim álláspontként mutatkozik meg.

A felemás módon integráltak életvilága, hasonlóképpen strukturális helyzetükhöz, számos inkonzisztenciával terhelt: miközben személyes kapcsolataikban bizalmatlanok, nem érzik kiszámíthatatlannak a jövőt és nem is elégedetlenek különösebben sem saját sorsukkal, sem pedig az ország állapotával. A tudománytól átlag alatti mértékben várnak megoldást, de ez korántsem vezet kétségbeeséshez, amennyiben az emberek összefogásában némi reményt látnak. A járvánnyal és válságkezeléssel kapcsolatos feladatokat elsősorban állami, civil és állampolgári összefogásként képzeli el, és legfeljebb kis mértékben nyitottak az EU és a globális aktorok szerepvállalására. Míg a közönyös kívülállók esetében a mindenkinek vagy senkinek sem adott szolidaritás volt átlag feletti jellemző, a felemás módon integráltak körében a saját szempontjaik szerint szűrt érdekességű csoportok támogatása a meghatározó. Az e mintázatokból kirajzolódó életvilágot egyrészt a gyanakvás és bizalomhiány határozza meg, ami ugyanakkor nem párosul általános elégedetlenséggel és kilátástalansággal (szemben a rászorulóként integráltak csoportjával); másrészt egy távolságtartás a szakértői intézményektől és a nemzetközi szervezetektől, ami ugyanakkor kiegészül egy állami és állampolgári összefogásba vetett hittel. Attól eltekintve, hogy e horizont magán hordozza a korlátozott reflexivitás jegyeit, jól láthatóak azok a félelmek és kényszerpályák, melyek szervezik: elsősorban egy bizalmi deficit a meghatározó, ami másokra és a nemzetközi intézményekre egyaránt kiterjed; miközben az ezek alternatíváját jelentő nemzeti intézményekben sem meggyőződésből, hanem csupán jobb híján bíznak a felemás módon integráltak. A szolidaritási mezőben átélt

felemás tapasztalatok fényében (meg nem segített rászorultság, privát szférára korlátozott segítségnyújtás) mindezek az inkonzisztenciák korántsem meglepők, sokkal inkább egy anomikus, csalódásokkal teli kapcsolat-hálózat lenyomatának tekinthetők.

A jótékony szerepbe integráltak mind a személyes, mind a makro kérdésekben konzisztensen bizakodó álláspontot foglalnak el. Miközben az emberi tevékenységgel hozzák összefüggésbe a járvány kialakulását, mind a tudomány, mind pedig az összefogás erejében bíznak. A tekintetben, hogy kit tartanak illetékesnek a válság kezelésében, álláspontjuk nem tér el jelentősen az összmintáétól: apróbb sajátosság, hogy az egyházi szerepvállalás tekintetében megosztottak (a jelentős és semmilyen szerepet nem szánók aránya egyaránt magasabb az átlagnál); továbbá, hogy az EU-nak az átlagnál magasabb arányban szánnak szerepet. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az e csoportba tartozók nem csupán elit strukturális pozícióban vannak, de egyúttal az átlagnál bizakodóbb várakozási horizonttal is rendelkeznek. A hipotetikus jövőbe vetett hit egyedül azon a ponton szűnik meg konzisztens irányítúként szolgálni, ahol a konkrét intézményi aktorokat kellene megjelölni. E tekintetben nincs kiforrott álláspontja az e csoportba tartozóknak, sokkal inkább keverednek az egyéni preferenciák, aminek végső soron a cselekvési potenciál szétaprozódása a következménye.

KÖVETKEZTETÉSEK: A SZOLIDARITÁSI MEZŐ ERŐVISZONYAI ÉS KÖLCSÖNHATÁSAI A JÁRVÁNY IDEJÉN

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy bár a járvány első hulláma beindított rászorultsági és szolidaritási dinamikákat, mégsem feltételezhetjük, hogy alapjaiban rendezte át a szolidaritási mezőt (Sik – Zakariás 2021).¹⁴ A korábbi kutatások alapján megállapítható, hogy annak alapszerkezete megőrizte a járványt megelőző sajátosságokat. A két legnagyobb csoportot a rászoruló szerepben integráltak (28 százalék) és a közönyös kívülállók alkotják (39 százalék). Az előbbieket egyszerre jellemzi egy a járvány előtti időkre visszanyúló, többszörös depriváció, kiábrándult, defetista várakozási horizont, a kapott segítséggel szembeni elégedetlenség, valamint a segítségnyújtás alacsony szintje. Az utóbbiakat relatíve biztonságos strukturális helyzet, a járványhoz vagy diszkriminációhoz köthető szenvedéstapasztalatok teljes hiánya, etatista-paternalista attitűd, a személyes felelősség hátrítása, és mindezzel összefüggésben a segítségnyújtástól való közönyös távolságtartás jellemzi. Tekintve, hogy e két csoport a minta hozzávetőleg kétharmadát teszi ki, elmondható, hogy a szolidaritási mezőben a túlnyomó többség vagy – pusztán kiszolgáltató, a neki kiutalt juttatásokkal nem elégedett, azonban azokba egyéb kilátás híján beletörődő – rászorulóként vagy – saját sorsával elégedett, a szenvedés különböző formáira vak és emiatt ahhoz kapcsolódni képtelen – kívülállóként van jelen. E csoportok jellemzői a járványtól függetlenül alakultak ki és a járvány által sem módosultak érdemben. A rászorulóként integráltak jobb esetben megkapják a megszokott, problémáikhoz legfeljebb részlegesen igazodó juttatásokat és adományokat, rosszabb esetben ezekből is kimaradnak a járvány következményeként (ám ez utóbbi esetben sem képesek érdekérvényesítésre). A közönyös kívülállók a járvány okozta felfordulásból leginkább a lelki nehézségek fokozódását érzékelik, amit személyes kapcsolatokon keresztül kezelnek, és eközben nincs okuk a fennálló segítségi intézmények hatékonyságát megkérdőjelezni, bíznak abban, hogy tőlük függetlenül teszik a dolguk, felmentve őket a tájékozódás és a beavatkozás terhe alól.

E két nagy csoport alapjaiban határozza meg a szolidaritási mező dinamikáját. A rászoruló nem rendelkeznek sem az erőforrásokkal, sem azzal a perspektívával, hogy a fennálló *status quo*-t megkérdőjelezzék;

¹⁴ Ezt a következtetést saját eredményeink mellett alátámasztják párhuzamos vizsgálódások is. A korábbi területi egyenlőtlenségek reprodukálódnak a kormányzati segítségi intézkedések elosztásában: ezek nem követték differenciáltan a területi sajátosságok szerint változó szükségleteket, aminek következtében a gazdasági segítségnyújtás korlátozott hatású maradt (Kovács et al. 2020).

a közönyösöknek pedig mindez nem is áll érdekében. Így végső soron e csoportok domináns tömegükkel járnak hozzá azoknak a diszfunkcionális szolidaritási viszonyoknak a stabilizálásához, amelyek a leginkább rászorulókat magukra hagyják és a rászorultságokhoz nem vagy csak részlegesen igazítják a segítségi formákat. A szolidaritási mezőt meghatározó szimbolikus tőkékért vagy nem képesek, vagy nem érdekeltek harcba szállni, így devalválják azt más mezők számára is. Ebben a konstellációban sem a gazdasági, sem a politikai mező nem érdekelt a szolidaritási tőkével való konverzió szempontjait figyelembe venni, ami praktikusán azt jelenti, hogy mind a piaci, mind pedig az uralomért folytatott küzdelmek kevésbé vannak tekintettel a rászorultság és felelősségvállalás morális szempontjaira.

Azok a kísérletek, amelyek e passzív tömb logikájának alternatíváját próbálják nyújtani, többnyire kényszerből járnak el. A szolidaritási brókerek (9 százalék) és a felemás módon integráltak (15 százalék) egyaránt a materiális relatív biztonság és a kulturális tőkehiány együttesével jellemezhetőek. A fő különbség a két csoport között a járványhoz, valamint a szenvedés egyéb (pl. hátrányos megkülönböztetés) formáihoz való viszony: míg az előbbieket súlyosabban érinti az annak nyomán keletkező válság (ill. saját tapasztalattal rendelkeznek a diszkriminációról), az utóbbiaknál e formatív élményeknek kevésbé van nyoma. E különböző tapasztalati terekre eltérő várakozási horizontok és habitusok épülnek rá: míg az előbbi ideáltípus tagjai saját helyzetüket rossznak érzik, ám látnak perspektívát maguk előtt, elsősorban saját erejükben bízva a szakértői intézményekkel szemben; addig az utóbbi csoportba tartozók meghatározó sajátossága a többiek és a nemzetközi intézmények iránti bizalmatlanság és jobb híján egy paternalista rendbe való betagozódás – egyelőre be nem váltott – reménye. Vagyis úgy tűnik, hogy a szolidaritásbrókerekkel szemben, akik ténylegesen dinamizálni próbálják a mezőt, a felemás módon integráltak leginkább egy olyan pozícióra aspirálnak, ahol a közönyös kívülállók biztonságát élvezhetik.

A szolidaritási mező utolsó aktorai a jótékonykodók, akiket elsősorban a szimbolikus tőke megszerzése motivál. Privilegizált strukturális pozíciójukat egyedül a politikai mezőbeli deprivált helyzet rontja le, így elemi érdekük az alternatív szimbolikus tőkék bevonásával próbálni javítani azon. Alacsony arányuk ellenére (9 százalék) ők azok, akik elsősorban a fennálló viszonyok aktív megváltoztatásában érdekeltek, beleértve a hozzá tartozó szimbolikus tőke felértékelését is – megnyitva az utat annak a politikai, illetve gazdasági mezőben való érvényesítése előtt. Noha e tekintetben a szolidaritásbrókerek „természetes szövetségesüknek” tűnnek, a két pozíció között mégis jelentős különbséget okoz, hogy az utóbbiakat saját szenvedéstanulmányuk motiválja, szemben a jótékonyakkal.

E konstellációban a szolidaritási mező dinamikája szempontjából kulcskérdés, hogy milyen mobilitási pályákat anticipálnak az egyes aktorok.¹⁵ A fennálló keretek között a rászoruló és a felemás módon integráltak számára egyaránt a közönyös kívülállók pozíciója tűnik a reális mobilitási célnak. A szolidaritásbrókerek esetében bizonytalan, hogy saját nehézségeik megoldása esetén – így például a járványhoz kapcsolódó válság elmúlásával – a passzivitás vagy a jótékonykodás közül melyik irányt választják. Az ugyanakkor elmondható, hogy ez utóbbit valószínűsíti a civil segítség járvány előtti időkre visszanyúló, kiforrottnak tekinthető mintázata, valamint a politikailag aktív hálózatokba való integráció. A közönyös kívülállók és a jótékonykodók között kevésbé képzelhető el átjárás, tekintve, hogy az előbbieket a szolidaritási mező szimbolikus tőkéjének negligálásában, utóbbiak pedig értéknövelésében érdekeltek.

Összességében elmondható, hogy a továbbiakban – különös tekintettel a járvány második és harmadik hullámára, ill. a kapcsolódó gazdasági kihívásokra – kulcskérdés e csoportok növekedési potenciálja. Minthogy

¹⁵ Ennek részletes feltérképezésére a Feischmidt Margit által koordinált, jelenleg is folyó interjú kutatások kínálnak lehetőséget (<https://kisebbssegkutato.tk.hu/a-szolidaritas-mint-a-jarvany-okozta-valsagra-adott-valasz>).

a jótékony szerepbe integráltak strukturálisan privilegizált pozíciókhoz köthetők, így növekedésük elválaszthatatlan a tágabb értelemben vett társadalmi mobilitástól – aminek lehetőségei a közeljövőben várható recesszió idején valószínűleg korlátozottak lesznek. Így különös jelentősége lesz a szolidaritásbrókerek csoportjának. Ennek potenciális bővülését strukturális korlátok nem teszik eleve valószínűtlenné (átlagos materiális és kissé átlag alatti kulturális tőke jellemzi ezt a csoportot). Kérdés, hogy a rászorultság esetleges további tapasztalatai mennyire tudnak majd kapcsolódási pontot kínálni a tágabb körre irányuló szolidaritási interakcióknak (elsősorban a strukturálisan közelálló felemás módon integráltak körében). Továbbá kiemelt kérdés az is, hogy létesülnek-e hidak a – jelentős habitusbeli eltérésekkel jellemezhető – szolidaritásbrókerek és a jótékony szerepben integráltak között. Amennyiben sikerül közösséget alkotva, kölcsönös előnyökkel járó tapasztalatcserére sort keríteni (előbbieik erőforráshoz és szakértelemhez, utóbbiak autentikus rászorultsági és önszerveződési tapasztalatokhoz juthatnak), úgy egy olyan számottevő pólus jöhet létre a szolidaritási mezőben, ami az eddigieknél hatékonyabban lehet képes dinamizálni az arányukban domináns passzív csoportokat.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Albert F. – Dávid B. (2018) Interpersonal relationships in Hungary – an overview. *Metszetek* 7(2). 72–93. <https://doi.org/10.18392/metsz/2018/2/6>
- Albert, F. – Hajdu, G. (2016) Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 26(3): 28–55
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1991) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In Angelusz, R. – Tardos, R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 55–73.
- Bayertz, K. (1999) Four Uses of ‘Solidarity’. In Bayertz K. (szerk.) *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture*, vol 5. Springer, Dordrecht, 3–28.
- Balogh, K. – Gregorits, P. – Rácz, A. (2019) A gyermekvédelmi intézményrendszer működési környezetének vizsgálata a ‘gyermekvédelem mint szolgáltatás’ értelmezési keretrendszer tükrében *Esély* 30(3): 26–47.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom - Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Politikai Iskola Alapítvány
- Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág
- Castel, R. (1998) *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány
- Castells M. (2010) *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I-III*. Oxford: Blackwell
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017) Újraelosztás és integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció*. Belvedere, Szeged <http://mek.oszk.hu/18800/18811/18811.pdf>, 51–117.
- Czike K. – Kuti É. (2006) *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport Egyesület és az Önkéntes Központ Alapítvány <http://mek.oszk.hu/04300/04310/04310.pdf>
- Darvas, Á. – Ferge, Zs. (2013): Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása - a gyakorlat dilemmái és tanulságai In: Czibere, I. – Kovách, I. (szerk.): *Fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés Debrecen*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 169-214.
- Davis, M (2020) The online anti-public sphere. *European Journal of Cultural Studies*. <https://doi.org/10.1177/1367549420902799>
- Feischmidt, M. (2018) Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszéléseiben. *socio.hu* 8(1), 69–94. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.69>
- Ferge, Zs. (2012) *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest: L’Harmattan
- Fodor, É. – Gregor, A. – Koltai, J. – Kovács, E. (2020) The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary. *European Societies*, 1–16. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1817522>
- Gerő, M. – Hajdu, G. (2015) Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon, *SOCIO. HU* (4), 12–33. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12>
- Giczi J. – Sik E. (2009): Bízalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.) *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 65–84.
- Gregor, A. – Kovács, E. (2018): *Nőügyek 2018 Társadalmi problémák és megoldási stratégiák : A kutatási eredmények összefoglalója*. FES Budapest <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf>
- Habermas, J. (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hankiss (1982) *Diagnózisok*. Budapest: Magvető.
- Honneth, A (2013) *Harc az elismerésért*. Budapest: L’Harmattan.
- Janky B. – Bakó B. – Szilágyi P. – Bognár A. (2013) Szegénykép, cigánykép és társadalompolitikai preferenciák. In Bogdán M. – Feischmidt M. – Guld Á. (szerk.) *„Csak másban” : Romareprezentáció a magyar médiában*. Pécs: PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Gondolat, 141–153.
- Juhász, G. (2015): Államcélok, paradigmaváltás és aktuálpolitikai alkotmányozás. A szociális jogok védelme az Alaptörvényben. *Esély* 26(1), 3–32.
- Koltai J. – Kristóf L. – Simonovits B. (2018) Normák, értékek, integráció: A segítői hajlandóság társadalmi tényezői - egy kérdőíves kísérlet eredményei, In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció*. Belvedere, Szeged. <http://mek.oszk.hu/18800/18811/18811.pdf>, 283–304.
- Krémer, B. (2017) The Social Policy of the Mafia State and Its Impact on Social Structure. In Magyar, B. – Vásárhelyi, J. (szerk.) *Twenty-*

Five Sides of a Post-Communist Mafia State. Budapest: CEU Press, Noran Libro, 181–231.

- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. *Szociológiai Szemle* 26(3), 4–27.
- Komter, A. (2004) *Social Solidarity and the Gift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kovács S. – Koós B. – Uzzoli A- Páger B. – Egyed I. (2020) Regional effects of the COVID-19 pandemic and policy responses in Hungary. *R-Economy*. Vol 1, No 3: 208–221.
- Kuckartz U. (1991) Ideal Types or Empirical Types: the Case of Max Weber's Empirical Research. *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*. 32(1), 44–53. <https://doi.org/10.1177/075910639103200103>
- Lauzadyte-Tutliene, A. – Balezentis, T. – Goculenko, E. (2018) Welfare State in Central and Eastern Europe. *Economics and Sociology*, 11(1), 100–123. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2018/11-1/>
- van der Linden, S – Löfstedt, R (szerk.) (2019) *Risk and Uncertainty in a Post-Truth Society*. Routledge.
- Linke U – Smith D T (2009) Fear: A Conceptual Framework. In Linke U and Smith D T (eds.) *Cultures of Fear: A Critical Reader*. London: Pluto Press, 1–24
- Meyer, M. – Moder, C. – Neumayr, M. – Vandor, P. (2020) Civil Society and Its Institutional Context in CEE. *Voluntas* 31, 811–827. <https://doi.org/10.1007/s11266-019-00106-7>
- Mikecz D. – Oross D. (2020) Hol a szükség, jön a segítség? Politikai részvétel, önkénteskedés a COVID-19-járvány idején. In Körösnéyi A. – Szabó A. – Böcskei B. (szerk.) *Vírusba oltott politika: Világjárvány és politikatudomány*, Budapest: Napvilág Kiadó, 185–200.
- Psathas G. (2005) The Ideal Type in Weber and Schutz. In Endress M. – Psathas G. – Nasu H. (eds.) *Explorations of the Life-World. Contributions to Phenomenology (In Cooperation with the Center for Advanced Research in Phenomenology)*, vol 53. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/1-4020-3220-X_7, 143–169.
- Rácz A. (2016) *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény: A korporált szülőség értelmezése a hazai gyakorlatban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Rose, N. S. (1999) *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. Free Association Books, London.
- Schulze, G. (2000) Élménytársadalom. A Jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi életesztétizálódása (részlet az 1. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 1–2, 135–157
- Scharle, Á. – Szikra, D. (2015): Recent Changes Moving Hungary away from the European Social Model. In Vaughan-Whitehead, D. (szerk.) *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing Its Soul?* Cheltenham: Edward Elgar, 229–61.
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország...?* Budapest: Osiris.
- Svallfors, S. (2012) *Welfare attitudes in Europe. Topline Results from Round 4 of the European Social Survey*. http://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS4_toplevels_issue_2_welfare_attitudes_in_europe.pdf
- Sik D. (2018) *Válaszok a szenvedésre*. Budapest: Elte-Eötvös Kiadó.
- Sik D. – Nyilas M. – Rácz A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I. (2019) Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítő interakciók vizsgálatához I. *Esély* 30 (4), 3–29.
- Sik D. – Nyilas M. – Rácz A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I. (2019) Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítő interakciók vizsgálatához II. *Esély* 31 (1), 3–23.
- Sik, D. – Zakariás, I. (2021) Járvány és válság – rászorultsági és segítő viszonyok a COVID 2019 első hulláma idején. *Régió* (elbírálás alatt)
- Standing, G. (2011) *The precariat. The new dangerous class*. Bloomsbury Academic.
- Swedberg R. (2017) How to use Max Weber's ideal type in sociological analysis. *Journal of Classical Sociology*, 18(3), 181–196. <https://doi.org/10.1177/1468795X17743643>
- Szikra, D. (2019) Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the „System of National Cooperation”. In Kovács, J. M. – Trencsényi, B. (szerk.) *Brave New Hungary. Mapping the System of National Cooperation*. London: Lexington Books, Rowman and Littlefield, 225–241.
- Utasi Á. (2013) *Kötelékben: Szolidaritás-háló és közélet*. Szeged Belvedere Meridionale MTA Társadalomkutató Központ.
- Zakariás I. (2018) *Jótevény nemzet – Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: Kalligram.

MELLÉKLET

2. táblázat. A minta demográfiai jellemzői

	Online minta szocio-demográfiai összetétele (n=800, adatfelvétel ideje: 2020 június)	Referenciaminta (nem-online, n=2700, adatfelvétel ideje: 2018, „Az integrációs társadalom modell” MTA TK Kiválósági Együtműködési Program)
Az Ön neme:	Százalék	Százalék
férfi	50	47
nő	50	53
Összesen	100.0	100
Korcsoport	Százalék	Százalék
18–29 év közöttiek	19	18
30–39 év közöttiek	16	18
40–49 év közöttiek	20	18
50–59 év közöttiek	14	15
59 év felettek	31	29
Összesen	100.0	100
Településtípus	Százalék	Százalék
Budapest	19	18
megyeszékhely	25	18
város	33	35
község, falu	23	29
Összesen	100.0	100
Iskolai végzettség	Százalék	Százalék
legf. általános	13	27
szakképzés érettségi nélk.	24	23
érettségi (szakképzéssel vagy anélkül)	40	32
felsőfokú	23	18
Összesen	100.0	100

3. táblázat. Változóképzés

Klaszterdimenzió	Feltett kérdések	Változóképzés menete
Hányféle rászorultság jellemzi?	<p>K1 Akadályozza-e Önt mindennapi tevékenységében bármilyen módon valamilyen tartós betegség, rokkantság, rossz egészségi állapot, vagy mentális probléma? Ha igen, akkor milyen mértékben? (A járvány kezdete óta eltelt időszakra gondoljon.)</p> <p>K2 Akadályozza-e Önt mindennapi tevékenységében bármilyen módon tartós rossz kedv, depresszió, szorongás, stressz (a járvány óta)? Ha igen, akkor milyen mértékben?</p> <p>K3 Jelent-e nehézséget a hétköznapokban a járvány kezdete óta, hogy tartósan rászoruló rokonát, hozzátartozóját gondozza? (például gyereket, idős rokonát, beteg hozzátartozóját) Nagyon – Bizonyos mértékig – Nem</p> <p>K4 Melyik leírás közelíti meg leginkább az Ön/Önök háztartásának jövedelmi helyzetét a járvány kezdete óta? kényelmesen megélünk a jövedelmünkből – kijövünk a jövedelmünkből – nehezen élünk meg – nagyon nehezen élünk meg a jövedelmünkből</p>	<p>Összeadtuk K1–3 esetében a 'nagyon' vagy 'bizonyos mértékben', K4 esetében a 'nehezen' vagy 'nagyon nehezen élünk meg' változókat.</p>
Hányféle segítséget kap?	<p>Egészsége/ rossz lelki állapota/ gondoskodási feladatai/ anyagi helyzete kapcsán a járvány kezdete óta kapott-e segítséget a következőktől? Többet is jelölhet.</p> <p>K5 családtagjaimtól/ K6 szomszédaimtól/ K7 barátaimtól, más ismerőseimtől/ K8 állami vagy önkormányzati intézménytől (pl. egészségügyi, oktatási, szociális)/ K9 nagy segítségnyújtótól (pl. Vöröskereszt, Máltai Szeretetszolgálat stb.)/ K10 civil szervezettől (pl. alapítvány, egyesület, klub, szövetség, érdekképviselet)/ K11 egyházi szervezettől/ K12 magáncégektől, piaci vállalkozástól/ K13 idegenektől</p>	<p>A változóképzés első lépéseként a különböző problémahorizontok esetében létrehoztunk egy változót, ami azt mérte legalább egy forrásból kap-e támogatást (K5–13 közül van-e igen). Második lépésben összeadtuk az egyes dimenziókat (K1–4 mentén a K5–13 alapján képzett változókat).</p>
Hányféle problémája volt a kapott segítséggel?	<p>K14 Amennyiben kapott segítséget e problémájával kapcsolatban, kérjük értékelje a hatékonyságát. összességében tökéletesen illett az igényeimhez, megoldotta a problémát - részben segített a probléma kezelésében – egyáltalán nem segített a problémán – senkitől nem kaptam segítséget</p> <p>Kérem jelölje, hogy mennyire volt jellemző a kapott segítséggel kapcsolatban:</p> <p>K15 Nem volt lehetőségem elmondani, hogy pontosan mire is van szükségem. / K16 Szégyelltem magam, amiért terhére vagyok másoknak. / K17 Úgy éreztem, hogy lélektelenül, nem szívesen adnak segítséget. / K18 Nem tudtam megbízni a segítőtmben. / K19 Tartottam attól, hogy leköteleződöm.</p> <p>nagyon igaz – részben igaz – inkább nem igaz – egyáltalán nem igaz</p>	<p>A változóképzés a negatív válaszok (K14 esetében 'részben', 'egyáltalán nem segített a problémán', K15-19 esetében 'nagyon igaz', 'részben igaz' értékek) összeadásával történt.</p>

Klaszterdimenzió	Feltett kérdések	Változóképzés menete
Ugyanaz jellemzi-e problémahorizontját a járvány óta?	<p>K20 Kérjük most gondoljon arra a problémára, ami a legnagyobb akadályt jelentette vagy jelenti a járvány kezdete óta.</p> <p>K21 Most pedig arra kérjük, gondoljon arra a problémára, ami a legnagyobb akadályt jelentette a járvány előtti időszakban. Milyen típusú volt ez a probléma?</p> <p>Egészségügyi (a válaszadó saját betegsége, testi problémája) - Leleki probléma, magány (a válaszadó saját lelki problémája, magánya) - Anyagi (a válaszadó saját anyagi nehézsége) – Gondoskodnia kellett valaki másról, családtagról vagy más rászorulóval – Egyéb – Nem volt jelentősebb problémám a járvány előtti időszakban.</p>	<p>Problémaőrzőnek tekintettük azokat a válaszadókat, akik K20 és K21-ben ugyanazt a típusú problémát jelölték meg.</p>
<p>Segíti-e családtagjait?</p> <p>Segíti-e barátait?</p>	<p>K 22 A járványhelyzethez kapcsolódóan, az elmúlt hetekben segítette-e családtagjait...</p> <p>K23 A járványhelyzethez kapcsolódóan, az elmúlt hetekben segítette-e barátait vagy más ismerőseit...</p> <p>Testi, fizikai panaszok enyhítésében (ápolás, gondoskodás) / Leleki jóllétük biztosításában (pl. beszélgetés)/ Anyagi szükségleteikben (pl. pénzadomány, kölcsön, élelmiszer stb.)/ Hétköznapi ügyeik intézésében (pl. bevásárlás)</p> <p>igen, napi rendszerességgel - Igen, legalább hetente - Igen, ritkábban mint hetente - Nem</p>	<p>A változóképzéskor a legalább heti rendszerességű tevékenységek kerültek összeadásra K22 és K23 esetében.</p>
Hányféle privát szférán túli segítségi interakcióban vesz részt?	<p>K 24 A járvány kapcsán segítette-e adománnyal, vagy önkéntes munkával a következőknek (családján, barátain, közeli ismerősein kívül):</p> <p>idős emberek/ betegek / hozzátartozókat/ ápoló, gondozó / emberek / munkájukat elvesztő emberek, / munkanélküliek / lakhatásukat elvesztő, hajléktalan emberek / szegénységben élő emberek/ gyerekek, akik nem vagy nehezen jutnak hozzá az online oktatáshoz/ szegénységben élő romák/ szenvedélybetegek/ kisebbségi magyarok (pl. erdélyiek, kárpátaljaiak, moldvai csángók)/ menekültek, menedékkérők / egészségügyi dolgozók, orvosok, nővérek / pedagógusok/ szociális ellátásban dolgozók / támogatást kérő/ sajtótermékek/ támogatást kérő kulturális intézmények (pl. színház)/ támogatást kérő állat és természetvédelmi szervezetek (pl. menhely) / alternatív gazdasági szerveződések (helyi termelők hálózata, termelőszövetkezet)/ másik csoport, vagy ügy</p> <p>segített - Nem segített, de fontosnak tartja a segítségüket - Nem segített, és nem is tartja fontosnak a segítségüket</p>	<p>A változóképzéskor összeadtuk azokat a segítségi formákat K24-en belül, melyekben részt vett.</p>
Hányféleképp tájékozódik a segítséssel kapcsolatban?	<p>K25 Tájékozódott-e valamilyen módon a megcélzott problémával kapcsolatban? Több választ is jelölhet</p> <p>Sajtóban utánanéztem - Szakértői forrásból tájékoztattam (segítő szervezetektől, honlapokról, tájékoztató anyagokból) - Saját szakértői tudásomra támaszkodtam - Barátaimmal, ismerőseimmel beszéltem róla</p>	<p>A változóképzéskor összeadtuk azokat a forrásokat K25-ből, melyekből tájékozódott</p>

4. táblázat. A klaszterképzés során használt változók eloszlása

Hányféle problémával küzd a járvány kitörése óta? (egészségügyi, mentális, anyagi és gondozási nehézség közül)	%	Az életét megnehezítő legmeghatározóbb probléma változott-e a járvány óta?	%
0 (teljesen problémamentes)	27,0	problémamentességet őrző	30,1
1	29,0	problémaőrző (a járvány előtti problémáival küzd ma is)	30,1
2	21,1	új probléma a válság hatására (korábban nem volt meghatározó baja, járvány óta van)	18,2
3	16,7	problémaváltó (korábbi problémája helyett új lett)	15,8
4 (egyidejű egészségügyi, mentális, anyagi és gondozási nehézség)	6,2	problémaelhagyó (korábban volt meghatározó gondja, mára nincs)	5,7
Összesen	100	Összesen	100

Összesen hányféle forrásból kapott segítséget	% azok közt, akiknek a 4 rászorultsági területből legalább egy esetében volt a járvány kitörését követően problémája. N=584	Hányféle kritikával illetik a legnagyobb problémára kapott segítséget?	% azok közt, akik jeleztek legnagyobb problémát, és kaptak is rá segítséget. N=308
0	26,4	0	38,1
1	24,8	1	26,3
2	17,0	2+	35,2
3	12,1	Összesen	100
4+	19,7		
Összesen	100		

N=800	Hányféleképpen segíti rendszeresen (legalább hetente) családtagjait? (%)	Hányféleképpen segíti rendszeresen (legalább hetente) barátait, ismerőseit? (%)
,00 (semmilyen módon sem segít)	33,7	45,8
1,00	23,5	23,7
2,00	19,0	11,5
3,00	13,2	9,8
4,00 (testi, lelki, anyagi, ügyintézés párhuzamosan)	10,6	9,1
Összesen	100	100

Amennyiben segített, tájékozódott-e valamilyen módon a megcélzott problémával kapcsolatban?	% N=258
sajtóban	25,2
szakértői forrásból	33,6
saját szakértelem	21,2
barátok, ismerősökkel való beszélgetés	45,0
nem néztem utána	17,3

5. táblázat. A klaszterek strukturális összefüggései
Iskolai végzettség**, N=800

	max. 8 általános	szakiskola	érettségi	felsőfokú
rászoruló szerepbe integrált	26,8%	28,1%	31,3%	13,8%
szolidaritási bróker	31,1%	28,4%	21,6%	18,9%
közönyös kívülálló	20,9%	15,8%	38,9%	24,4%
felemásan integrált	25,0%	22,4%	32,8%	19,8%
segítő szerepbe integrált	14,5%	13,2%	32,9%	39,5%
Összesen	23,5%	21,1%	33,7%	21,7%

Nem*, N=800

	férfi	nő
rászoruló szerepbe integrált	43,3%	56,7%
szolidaritási bróker	59,7%	40,3%
közönyös kívülálló	49,5%	50,5%
felemásan integrált	39,7%	60,3%
segítő szerepbe integrált	42,1%	57,9%
Összesen	46,6%	53,4%

	rászoruló szerepbe integrált	szolidaritási bróker	közönyös kívülálló	felemásan integrált	jótekingony szerepbe integrált
átlagéletkor (összátlag: 47)	49	38	50	41	46
Együtt lakók átlagos száma (összátlag: 2,7)	2,4	3	2,6	3	2,9

Szubjektív anyagi helyzet**, N=800

	kényelmesen megéltünk a jövedelmünkben	kijöttünk a jövedelmünkben	nehezen éltünk meg a jövedelmünkben	nagyon nehezen éltünk meg a jövedelmünkben
rászoruló szerepbe integrált	7,6%	39,1%	40,9%	12,4%
szolidaritási bróker	17,8%	49,3%	28,8%	4,1%
közönyös kívülálló	17,4%	67,4%	12,6%	2,6%
felemásan integrált	17,1%	58,1%	19,7%	5,1%
segítő szerepbe integrált	27,6%	65,8%	6,6%	
	15,6%	56,3%	22,5%	5,6%

*Hány hónapra elegendő megtakarítása van?**, N=785*

	0 hónapra elegendő a megtakarítás	1	2	3 hónapra elegendő a megtakarítás
rászoruló szerepbe integrált	48,6%	23,6%	8,2%	19,5%
szolidaritási bróker	31,9%	6,9%	18,1%	43,1%
közönyös kívülálló	30,2%	19,7%	12,5%	37,7%
felemásan integrált	34,8%	16,5%	14,8%	33,9%
segítő szerepbe integrált	16,4%	15,1%	12,3%	56,2%
	34,9%	18,7%	12,1%	34,3%

Honnan dolgozott a karantén alatt?

	otthonról végezte	munkahelyén végezte	részben otthonról, részben a munkahelyén végezte	kényszerszabadságon volt	nem volt fizetett munkája
rászoruló szerepbe integrált	8,0%	36,2%	6,3%	3,1%	46,4%
szolidaritási bróker	13,7%	35,6%	20,5%	13,7%	16,4%
közönyös kívülálló	9,9%	38,8%	6,7%	,3%	44,2%
felemásan integrált	12,0%	39,3%	9,4%	6,0%	33,3%
segítő szerepbe integrált	17,3%	40,0%	14,7%	5,3%	22,7%
	10,7%	38,0%	9,0%	3,6%	38,7%

*Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon?**, N=800*

	Olyan csoport tagjának tartja magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon	nem
rászoruló szerepbe integrált	29,0%	71,0%
szolidaritási bróker	39,7%	60,3%
közönyös kívülálló	14,5%	85,5%
felemásan integrált	22,4%	77,6%
segítő szerepbe integrált	34,2%	65,8%
	23,9%	76,1%

*járvány által terhelt ágazatban dolgozik-e?**, N=787*

	járvány által terhelt ágazatban dolgozik	nem
rászoruló szerepbe integrált	87,1%	12,9%
szolidaritási bróker	66,2%	33,8%
közönyös kívülálló	85,1%	14,9%
felemásan integrált	84,7%	15,3%
segítő szerepbe integrált	66,2%	33,8%
	82,2%	17,8%

*Járvány által elmosott ágazatban dolgozik-e?** N=795

	járvány által elmosott ágazatban dolgozik	nem
rászoruló szerepbe integrált	83,9%	16,1%
szolidaritási bróker	70,4%	29,6%
közönyös kívülálló	86,1%	13,9%
felemásan integrált	86,1%	13,9%
segítő szerepbe integrált	77,6%	22,4%
	83,3%	16,7%

Pártpreferencia

	DK-MSZP	PM-LMP-Momo-MKPP	Fidesz-KDNP	Jobbik	nem szavaz	nem válaszol/ nem tudja
rászoruló szerepbe integrált	16,5%	10,6%	18,3%	5,0%	24,3%	25,2%
szolidaritási bróker	11,4%	12,9%	31,4%	14,3%	10,0%	20,0%
közönyös kívülálló	14,1%	10,8%	24,3%	8,2%	15,7%	26,9%
felemásan integrált	11,7%	6,3%	19,8%	12,6%	15,3%	34,2%
segítő szerepbe integrált	10,8%	16,2%	25,7%	4,1%	18,9%	24,3%
	13,9%	10,8%	22,8%	8,1%	17,9%	26,6%

(* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$)

6. táblázat. A klaszterek attitűdmintázatai

	Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak? (0 – nem lehetünk elég óvatosak; 10 – a legtöbb ember megbízható)** (* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$)	Mindent összevetve mennyire elégedett mostani (a járvány óta zajló) életével? (0 -teljesen elégedetlen; 10 - teljesen elégedett)**	Mennyire érzi úgy, hogy az élete kiszámítható mederben zajlik? (0 – egyáltalán nem kiszámítható; 1 – teljesen kiszámítható)**
rászoruló szerepbe integrált N=224	3,63	4,29	3,50
szolidaritási bróker N=73	4,25	4,46	4,61
közönyös kívülálló N=311	4,80	5,85	4,98
felemásan integrált N=116	3,90	5,33	4,60
jótevény szerepbe integrált N=76	5,25	6,02	5,12
Összesen, N=800	4,34	5,23	4,49

	Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével? (0 – teljesen elégedetlen, 10 – teljesen elégedett) **	Mi a véleménye az oktatás általános állapotáról? (0–10)*	Mi a véleménye az egészségügy általános állapotáról? (0–10) **	Mindent összevetve, mennyire elégedett Magyarország jelenlegi gazdasági állapotával? (0–10)**
rászoruló szerepbe integrált	3,13	3,44	2,92	3,18
szolidaritási bróker	4,31	4,44	3,92	4,43
közönyös kívülálló	3,74	4,11	3,31	4,19
felemásan integrált	3,71	4,04	3,15	4,39
jótevény szerepbe integrált	4,49	4,31	4,16	4,59
Összesen	3,69	3,96	3,32	4,00

	Mennyire érzi úgy, hogy a tudomány belátható időn belül választ talál a járványra? (0 – biztosan nem, 10 – biztosan igen) **	Mennyire érzi úgy, hogy az emberi tevékenység tehető felelőssé a járványért? (pl. globalizáció, a természet kizsákmányolása) (0 – egyáltalán nem, 10 – teljesen)*	Mennyire érzi úgy, hogy a járvány következtében alapvetően fognak megváltozni a hétköznapjaink? (0–10)**	Mennyire ért egyet azzal, hogy a járvány lehetőség arra, hogy az emberiség összefogjon egy közös cél érdekében? (0–10) *
rászoruló szerepbe integrált	5,26	7,00	6,85	6,30
szolidaritási bróker	5,02	5,99	6,79	5,81
közönyös kívülálló	5,74	6,52	6,12	6,32
felemásan integrált	5,30	6,28	6,21	6,58
jótevény szerepbe integrált	6,54	6,89	6,65	7,27
Összesen	5,55	6,61	6,45	6,39

N=800	rászoruló szerepbe integrált	szolidaritási bróker	közönyös kívülálló	felemásan integrált	jótevény szerepbe integrált	Összesen
összesen	28,0%	9,2%	38,8%	14,5%	9,5%	
Mit gondol, az állami, önkormányzati intézményeknek milyen mértékben feladata a jelenlegi járvánnyal összefüggő válság kezelése? ** (*p<0,05 **p<0,01)						
jelentős mértékben	81,7%	57,5%	82,6%	73,0%	81,6%	78,6%
kismértékben	12,9%	30,1%	11,3%	20,9%	15,8%	15,3%
nem felelőssége	5,4%	12,3%	6,1%	6,1%	2,6%	6,1%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Mit gondol, a civil szervezeteknek milyen mértékben feladata a jelenlegi járvánnyal összefüggő válság kezelése? *						
jelentős mértékben	37,9%	47,2%	28,0%	40,5%	38,7%	35,3%
kismértékben	48,7%	41,7%	60,1%	52,6%	52,0%	53,4%

N=800	rászoruló szerepbe integrált	szolidaritási bróker	közönyös kívülálló	felemásan integrált	jótekonys szerepbe integrált	Összesen
összesen	28,0%	9,2%	38,8%	14,5%	9,5%	
nem felelős-sége	13,4%	11,1%	11,9%	6,9%	9,3%	11,3%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Mit gondol, az egyházi szervezeteknek milyen mértékben feladata a jelenlegi járvánnyal összefüggő válság kezelése?*						
jelentős mértékben	40,2%	42,5%	29,7%	35,3%	48,7%	36,4%
kismértékben	38,4%	43,8%	50,3%	44,8%	27,6%	43,4%
nem felelős-sége	21,4%	13,7%	20,0%	19,8%	23,7%	20,2%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Mit gondol, az állampolgárok összefogásának milyen mértékben feladata a jelenlegi járvánnyal összefüggő válság kezelése?*						
jelentős mértékben	72,3%	57,5%	71,7%	62,9%	75,0%	69,6%
kismértékben	19,6%	35,6%	23,5%	32,8%	22,4%	24,8%
nem felelős-sége	8,0%	6,8%	4,8%	4,3%	2,6%	5,6%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Mit gondol, az EU-nak milyen mértékben feladata a jelenlegi járvánnyal összefüggő válság kezelése?*						
jelentős mértékben	80,8%	69,9%	83,6%	68,1%	73,7%	78,4%
kismértékben	12,5%	28,8%	12,5%	24,1%	23,7%	16,8%
nem felelős-sége	6,7%	1,4%	3,9%	7,8%	2,6%	4,9%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Mit gondol, a globális szervezeteknek (pl. WHO, ENSZ) milyen mértékben feladata a jelenlegi járvánnyal összefüggő válság kezelése?*						
jelentős mértékben	81,7%	57,5%	82,6%	73,0%	81,6%	78,6%
kismértékben	12,9%	30,1%	11,3%	20,9%	15,8%	15,3%
nem felelős-sége	5,4%	12,3%	6,1%	6,1%	2,6%	6,1%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Mennyire elutasító a különböző rászoruló csoportok segítségével kapcsolatban?						
mindenkinek segít vagy segítene	22,3%	31,5%	29,4%	26,7%	38,7%	28,1%
a legtöbb rászoruló csoportnak segít vagy segítene	29,0%	43,8%	24,5%	33,6%	38,7%	30,2%
néhány kitüntetett csoportnak segít vagy segítene	29,5%	20,5%	27,1%	29,3%	21,3%	26,9%
szinte senkinek sem segít vagy segítene	19,2%	4,1%	19,0%	10,3%	1,3%	14,8%

N=800	rászoruló szerepbe integrált	szolidaritási bróker	közönyös kívülálló	felemásan integrált	jótevény szerepbe integrált	Összesen
összesen	28,0%	9,2%	38,8%	14,5%	9,5%	
A járvány előtti időkből részt vett-e valamilyen segítő tevékenységben?*						
igen	47,8%	70,8%	45,7%	50,0%	88,0%	53,1%
nem	52,2%	29,2%	54,3%	50,0%	12,0%	46,9%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

SIMONOVITS BORI – SURÁNYI RÁCHEL – CSAJBÓK-VERES KRISZTINA¹

HELYZETKÉP A MAGYARORSZÁGI KÖZÖSSÉGI GAZDASÁG KULCSSZEREPLŐIRŐL²

A KORONAVÍRUS VÁLSÁG „VESZTESEI” ÉS „NYERTESEI” EGY SPECIÁLIS MUNKAERŐPIACI SZEGMENSZEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.31>

Absztrakt

A közösségi vagy más néven megosztáson alapuló gazdaság körébe sorolható szervezetek világszerte és Magyarországon is egyre nagyobb teret nyernek. Hiánypótló kutatásunkban a közösségi gazdaság és fogyasztás különböző platformjait vizsgáljuk azzal a céllal, hogy feltárjuk ezen platformok magyarországi működési módjait, főbb szektorális jellegzetességeit. Kiemelten vizsgáltuk továbbá a koronavírus-válság (COVID-19) hatását ebben a sok szempontból speciális piaci szegmensben. Mivel feltételezéseink szerint a koronavírus-válság jelentős mértékben és eltérően hatott az európai és így a magyarországi közösségi gazdaság „kulcsszereplőire”, a 2019-ben készült 15 szakértői interjút kiegészítettük 12 utánkövetéses interjúval 2020 tavaszán.

Kvalitatív kutatásunk rámutatott, hogy a 2020 márciusi határlezárásokat és egyéb korlátozások követően hirtelen kialakult keresleti sokk nagyon súlyosan érintette az utazási és szállásadási szektort. A megosztáson alapuló közlekedés tekintetében összetettebb a kép: míg a közbringa iránti kereslet fellendült, addig a piaci alapú roller- és autó- és utazásmegosztók népszerűsége csökkent. Ugyanakkor a vírusválság hatására a társadalmi szolidaritás szerepe megnőtt, ezzel növelve a különböző segítségnyújtásra épülő platformok aktivitását (pl. Miutcánk) illetve ételmegosztásra illetve házhozszállításra épülő szervezetek (pl. Nekedterem) forgalma is nőtt a vizsgált időszakban. A szomszédsági platformok esetében árnyaltabb a kép: míg az elsősorban online felületen működő és csak egy-egy személy találkozását igénylő platformok (pl. Miutcánk) megnövekedett felhasználói aktivitást és más szervezetekkel való együttműködést tapasztaltak, addig a kisebb közösséget érintő, de több embert mozgósító szerveződések (pl. Garázsvásár) fel kellett, hogy függeszték a tevékenységüket. A munka- és irodamegosztásra épülő közösségek a 2020 tavaszi karantén időszakban részben vagy teljesen be kellett, hogy zárjanak, illetve új, online módon is megvalósítható stratégiák kidolgozására kényszerültek (pl. ClickforWork).

Kulcsszavak: közösségi gazdaság, megosztáson alapuló gazdaság, COVID19 válság, kvalitatív kutatás

1 Simonovits Bori egyetemi adjunktus, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Intézet.

Surányi Ráchel Alumna (PhD, ELTE Társadalomtudományi Kar) és kommunikációs szakember (Mobilissimus). Csajbók-Veres Krisztina Alumna, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Intézet.

2 A kutatás megvalósulását az NKFIH FK 12798 számú projektje támogatta, a kutatási projekt címe: Diszkrimináció és bizalom a közösségi gazdaságban.

MAPPING THE KEY STAKEHOLDERS OF THE SHARING ECONOMY IN HUNGARY

“WINNERS” AND “LOSERS” OF THE COVID19 CRISIS IN A SPECIFIC SEGMENT OF THE LABOUR MARKET

Abstract

Following global trends, the sharing economy has started to play an increasingly important role in Hungary. In our qualitative research we examined various platforms within the sharing economy in Hungary to explore their organizational modes and their working mechanisms. The impact of the pandemic (COVID19) received special attention in our study. Since we hypothesized that this crisis affected the European and therefore Hungarian key actors of the sharing economy to a varying degree, we conducted another 12 follow-up interviews in 2020 in addition to the 15 expert interviews which took place in 2019. Our qualitative research showed that following the border closure and other restrictions in 2020, tourism (including travelling and accommodation) was affected tremendously. Regarding shared transport, the picture is more complicated: while the demand for bike sharing boomed, the popularity of car sharing and scooters decreased in the examined period. However, the role of social solidarity grew, which helped the activity of some assistance-based platforms grow and the food sharing organizations with home delivery services also gained profit during the lockdown period of the first wave of the COVID19 crisis. Communities based on co-working had to close partially or completely; some looked for new opportunities/strategies which could work in the digital world.

Keywords: sharing economy, collaborative economy, COVID19 crisis, qualitative study

HELYZETKÉP A MAGYARORSZÁGI KÖZÖSSÉGI GAZDASÁG KULCSSZEREPLŐIRŐL

A KORONAVÍRUS VÁLSÁG „VESZTESEI” ÉS „NYERTESEI” EGY SPECIÁLIS MUNKAERŐPIACI SZEGMENSBEN

BEVEZETÉS

Kutatásunk eredeti célja a világszerte egyre népszerűbb megosztáson alapuló vagy más néven közösségi gazdaság (angolul sharing economy) magyarországi elterjedtségének, megjelenési formáinak és főbb hazai jellegzetességeinek vizsgálata volt. Annak, hogy egy feltérképező jellegű kutatást terveztünk, az volt az oka, hogy a kutatás indulásakor, 2019-ben Magyarországon relatíve kevés tudományos igényű írás (Buda et al. 2019, Dudás–Boros 2019, Dén-Nagy–Király 2014, Smith et al. 2018, Soltész–Zilahy 2019, Simonovits et al. 2018) jelent meg a témában.

A fogalmi tisztánlátás hiányát talán az illusztrálja legjobban, hogy a Magyarországon működő megosztáson alapuló gazdasági szervezeteket tömörítő szövetségnek sincs magyar neve (ld. Sharing Economy Szövetség³), illetve hogy a magyar nyelven megjelent publikációk és írások is gyakran ötvözik a magyar és angol nyelvű kifejezések használatát (pl. Dudás–Boros 2019, Görög 2017, Soltész–Zilahy 2019, Szűts–Yoo 2020)

A téma magyarországi relevanciája megkérdőjelezhetetlen, akár a fővárosban (és egyéb nagyvárosokban) gomba módra szaporodó Airbnb bérleményekre, akár a 2016 júliusában betiltott – nemzetközileg témérdek vitás jogi ügyet kiváltó – Uber esetére gondolunk, melynek Budapesten 2016 nyarára 1200 sofőrje és 160 000 utasa volt (Index, 2016). Az alapvetően profitorientált logika szerint működő platformoktól (pl. Uber, Airbnb, Nekedterem) eltérően, számos nem profitorientált alapon működő megosztáson alapuló szervezet is sikeresen működik Magyarországon (pl. Miutcánk, Budapest Bike Maffia, Couchsurfing).

Cikkünk célja tehát egyrészt kísérletet tenni annak vizsgálatára, hogy az új gazdasági modellként értelmezhető közösségi gazdaságnak melyek a főbb típusai és kulcsszereplői Magyarországon – a terület jellegéből adódóan budapesti fókusszal. Másrészt, mivel az empirikus kutatás 2019-2020 folyamán zajlott, elkerülhetlenné vált a koronavírus-válság (COVID-19) hatásának vizsgálata e sok szempontból speciális piaci szegmensben. Feltételezéseink szerint, a koronavírus-válság jelentős mértékben és eltérően hatott az európai és így a magyarországi közösségi gazdaság “kulcsszereplőire”, a 2019-ben készült 15 szakértői interjút kiegészítettük 12 utánkövetéses interjúval (2020 tavasz), abból a célból, hogy választ kapjunk a következő aktuális kérdésekre is:

- Mely területek profitáltak, és melyek épültek le a 2020-as válság hatására?
- Milyen túlélési stratégiái vannak a szereplőknek?

Gazdasági szempontból a 2020-as koronavírus-válság (továbbiakban vírusválság) egyértelműen a 2008-2009-es gazdasági világválsághoz hasonlítható, mivel súlyosan és az egész világot érintő munkaerő-piaci és gazdasági recesszióról van szó (Roubini 2020). A modern társadalmak precedens nélküli jelenséggel kerültek szem-

3 Infovilág (2017): Nyomul a közösségi gazdaság – megalakult a magyar Sharing Economy Szövetség. <https://infovilag.hu/nyomul-a-kozossegi-gazdasag-megalakult-a-magyar-sharing-economy-szovetseg/>

be 2020 tavaszán, melyek során egyik napról a másikra zártak le határokat, zártak be ideiglenesen alapvető társadalmi intézményeket és korlátozták a polgárok kijárását – Magyarországon 2020. március közepétől május közepéig, más, a járvány első hulláma által súlyosabban sújtott európai országokban, például Olaszországban még hosszabb ideig és még szigorúbb intézkedéseket vezettek be. Jelen kutatási témánk szempontjából a legfontosabb társadalmi folyamatok, a válság első hullámának hatására bekövetkezett változások a következő “címszavakban” foglalhatók össze (Kovács–Takács 2020 alapján): a munkaerőpiac szerkezeti átalakulása; a munkavégzés feltételeinek újraszabályozása; a térhasználat és a közlekedési formák (kikényszerített és önként választott) változásai, a társas kapcsolatok iránti igény felerősödése, új szolidaritási mozgalmak megjelenése és felerősödése –mindez egy erőteljesen digitalizálódó társadalmi térben.

A megosztáson alapuló szolgáltatásoknak a fenntarthatóság szempontjából is fontos a szerepük. Míg az olcsóbb megoldások (ahogy sok platformnál ez az egyik fő előny) a fenntarthatóság gazdasági aspektusát emelik ki, a közlekedésnél a környezeti dimenzió is jelentős, hiszen hosszú távon a közlekedési dugók és a légszennyezettség csökkenésében bízhatunk (Cohen–Kietzman 2014). A probléma inkább ezen közlekedési szolgáltatások gazdasági modelljével van, mely még bizonytalan lábakon áll (Cohen–Kietzman 2014), továbbá nem mindegyik közlekedési módról mondható el, hogy bizonyítottan kedvezően hat (majd) a környezetünkre; a kerékpár esetében például további, a kerékpározást támogató intézkedések is szükségesek a siker eléréséhez (Ricci 2015). A megosztáson alapuló gazdaság a fenntarthatóság további két fontos aspektusára is kihat: a társadalmi és a technológiai aspektusokra. Míg a fenntartható társadalom egy egészséges, élhető közösséget jelent, melyben a társadalmi egyenlőség, integráció és felelősség egyaránt fontos szerepet játszanak; a fenntartható technológiai fejlődés pedig úgy lehetséges, ha a munkaszervezésben tekintettel vagyunk a Föld– ökoszisztémájára és a későbbi generációk kilátásaira (Daunoriené et al. 2015).

Végül, bár nem tartozik szorosan a kutatásunk fókuszához, e növekvő piaci szektor gazdasági hatását is fontos megemlíteni. A Pricewaterhouse Coopers (PWC) 2015-ös becslése szerint az öt legelterjedtebb megosztáson alapuló szolgáltatási szektorba (közösségi finanszírozás és P2P hitelezés, online távmunka, P2P lakásmegosztás, autómegosztás, online zene- és videó streamelés) tartozó cégek 2013-ban 15 milliárd amerikai dollárt termeltek világszinten, amely a becslések szerint 2025-ben elérheti a 335 milliárd (!) dollárt. Ugyanakkor a PWC riport szerzői (Osztrovics et. al. 2015) megállapítják, hogy a megosztáson alapuló szolgáltatásokat nyújtó cégek gazdasági életképessége közép- és hosszú távon meglehetősen sérülékeny a tőke intenzív vállalkozásokhoz képest. Fontos továbbá, hogy ezek a szolgáltatások szorosan kapcsolódnak a stratégiaileg domináns főáramú piaci gazdasághoz (pl. az új felhasználók elérése és megszerzése, a már meglévő felhasználók hűségének növelése és az új bevételi csatornák létrehozása). A gazdasági mozgatórugókról és hatásról részletesebben lásd még Dudás és Boros 2019-es írását.

A tanulmány felépítése a következő: a rövid bevezető után a kutatásunk koncepcionális keretét mutatjuk be, majd a korábbi empirikus kutatásokat tekintjük át. A módszertani összefoglaló után rátérünk az eredmények szektorok szerinti bemutatására, végül összegezzük eredményeinket.

KONCEPCIONÁLIS KERET

A sharing economy (magyarul leggyakrabban közösségi vagy megosztáson alapuló gazdaság) fogalmára a nemzetközi és hazai szakirodalomban is leginkább egy ernyőfogalomként (*umbrella term*) tekint (Hama-ri–Sjöklint–Ukkonen 2016, Kalóz 2015, Sundararajan 2016), melyhez számos elnevezést illetve rokonfogalmat társítanak (pl. gig economy, on demand economy, collaborative consumption, crowd-based capitalism). Jelen cikkben a megosztáson alapuló, illetve a közösségi gazdaság kifejezést szinonímaként használjuk, a téma terminológiai kérdéseiről részletesebben lásd Dudás és Boros 2019-es írását.

Sundararajan *The Sharing Economy* című könyvében (2016: 27) kortárs elméletalkotók definíciós törekvéseiből indul ki – elsősorban Botsman és Rogers (2014, 2015), illetve Gansky 2012-es munkáira támaszkodva. A közösségi gazdaság működésével kapcsolatban, a szerző az alábbi öt jellemzőt emeli ki:

1. Nagymértékben piaci logikára épülő szolgáltatások, amelyek olyan piacokat hoznak létre, melyben árucseré illetve új szolgáltatások érhetők el;
2. Olyan új lehetőségeket teremt, amelyek a hagyományos szolgáltatásoknál hatékonyabban működnek, ezért jobban kihasználható a résztvevők pénze, ideje és képességei;
3. A centralizált illetve hierarchikus intézményi struktúrákkal szemben „tömegekre/sokaságra” épülő hálózatokat (*crowd-based networks*) hoznak létre;
4. A platformok működését a személyes és az üzleti viszonyok között elmosódó határok (*blurring lines*) jellemzik, azaz a kínálati oldalon megjelenő szolgáltatások sokszor személyes tulajdonú tárgyak felajánlásán alapulnak (pl. saját bicikli vagy pénz kölcsönadása).
5. Ezek az elmosódó határok munkaerő-piaci szempontból is jelentősek, mivel a hagyományos piaci modellel szemben az alkalmi munkaviszony dominál a platformokon, és nem egyértelmű, hogy a dolgozók függetlenek a platformtól vagy függő helyzetűek (pl. Uber sofőrök esete); továbbá nem válik szét egyértelműen a munka- és a szabadidő, sem a vállalkozói és munkavállalói lét.

A platformgazdasággal foglalkozó munkaügyi szakértő⁴ megfogalmazásában a platformgazdaság két kritériuma az alábbiakban ragadható meg: (1) létezik egy profitorientált, digitális, algoritmuson alapuló platform és (2) a szolgáltatást nyújtó (kis)vállalkozók vagy dolgozók, illetve fogyasztók ezen a platformon keresztül csatlakoznak egymáshoz. Munkánk során ezen kritériumnak megfelelő platformok vizsgálatát kiegészítettük a nem profitorientált, szolidaritásra épülő szervezetek vizsgálatával.

Az együttműködő fogyasztás (*collaborative consumption*) kifejezés a Botsman és Rogers által 2011-ben publikált tanulmányát követően vált népszerűvé, és fokozatosan egyre nagyobb teret nyert a szakirodalomban. E megközelítés lényege, hogy a fogyasztó nem csak egy termékhez vagy szolgáltatáshoz jut hozzá a platformon keresztül, hanem másoknak is nyújtja azokat. Ezeket a „közös tevékenységeket” (Felson–Speath 1978: 614) úgy értelmezhetjük, mint amelyek a piaci áruforgalom és a nem piaci csere között zajlanak (Belk 2013: 3).

Sundararajan és Meszmann meghatározásánál tehát jelen kutatás koncepcionális keretének kialakítása-
kor egy tágabb definíciót használtunk (mely közelebb áll a Botsman és Rogers féle megközelítéshez), melynek megfelelően a non-profit, szolidaritásra épülő platformokat is vizsgáltuk (pl. Miutcánk). Véleményünk szerint ugyanis ezen csoportok és közösségek is megkerülhetetlen szereplői a magyarországi közösségi gazdaságnak.

⁴ Meszmann T. Tibor, szakértői interjú, 2019.

Kutatásunk elméleti keretét továbbá az elmúlt években megjelent írások adták, melyeket részletesen korábbi munkánkban Simonovits és Cionca (2019) ismertettünk, az alábbiakban csak a legfontosabb egymással szembenálló diskurzusokat emeljük ki, abból a célból, hogy jobban érthetővé váljon az a kontextus, melyben a kutatás zajlik.

Mivel a különféle megosztásra épülő gazdasági platformok világszerte gyorsan növekednek, az erre épülő modellek meglehetősen hektikusan fejlődnek (EPRS 2017). A köz- és magánszektor közötti határok elmosódása, valamint az információs aszimmetria sokféle dilemmát, kérdést vetnek fel. A szabályozási problémák mellett, etikai dilemmák és eltérő kockázatok is felmerülhetnek Cohen és Sundararajan (2017) szerint. Felhasználói kockázatra példa, hogy kevésbé gondos szolgáltatást veszünk igénybe (például nem elég óvatos telekocsi sofőr), vagy, hogy a szolgáltató az elvártnál alacsonyabb szintű szolgáltatást nyújt (pl. piszkos autóülések).

Míg egyes szerzők inkább optimistán gondolkodnak a közösségi gazdasággal kapcsolatban (Belk 2010, Sundararajan 2016, John 2017), addig mások kiemelik a jogi és szabályozási kerettel kapcsolatos problémás kérdéseket (Malhotra 2014). Arnould és Rose (2015) bírálja Belk (2010, 2013) megközelítését, azzal érvelve, hogy „*a koncepció számos ontológiai és episztemológiai hibától szenved*”, és túlságosan idealista. Az internet és az információs technológia szerepét (Belk 2013, Koopman et al. 2015, Hamari 2015), valamint a kreativitás fontosságát a társadalomban (Moore–Robinson 2015) és a közösségi gazdaságban szintén számos szerző hangsúlyozza. Végezetül, Botsman (2012) a bizalom kulcsszerepét hangsúlyozza az új platform alapú gazdaság működésének sikerében: „*az új gazdaság fizetőeszköze az idegenek közötti bizalom*” (TED előadás 2012).

KORÁBBI EMPIRIKUS KUTATÁSOK

A közösségi gazdasággal kapcsolatos tudományos érdeklődés az elmúlt években nőtt meg jelentősen a szemlézett nemzetközi és magyar írások alapján. A teljesség igénye nélkül, röviden áttekintjük az elmúlt időszakban, a közösségi gazdaság témájában Magyarország vonatkozásában publikált empirikus kutatásokat. Balázs és szerzőtársai esettanulmányokon keresztül mutatták be a magyarországi élelmiszer megosztás megjelenési formáit, különös tekintettel a fenntarthatóság kérdésére (Balázs 2012).

A magyar nagyvárosokban, elsősorban Budapesten egyre nagyobb (és sokszor vitatott) szerepet betöltő Airbnb-t Smith és szerzőtársai (2018) abból a szempontból elemezték, hogy milyen hatással van az átalakuló turizmusban fontos szerepet betöltő Airbnb és a gomba módra szaporodó romkocsmák Budapest belvárosának (és azon belül kiemelten a 7. kerület) strukturális átalakulására. Boros és szerzőtársai (2018) az Airbnb elterjedésének hatásait vizsgálták, egyrészt abból a szempontból, hogy hogyan hat az Airbnb gyors budapesti terjedése a rövidtávú lakáskiadásra és a fővárosi hotelek helyzetére, másrészt azt térképezték fel, hogy Budapest mely területeire koncentrálnak az Airbnb lakások. A nyilvánosan elérhető árak (2016. júniusi keresztmetszeti vizsgálat) elemzése rámutatott, hogy Budapest belső kerületeiben (5., 6. és 7. kerület) komoly árverseny alakult ki a hotelek és az Airbnb szállásadók között, és az Airbnb növekvő jelenléte jelentősen befolyásolta a hosszú távú lakáskiadás árait. Boros és szerzőtársai legfrissebb, írásukban a COVID járvány hatásait vizsgálták, összehasonlítva az Airbnb 2019-es és 2020-as foglalási adatait (Boros et al. 2020.)

Dén-Nagy és Király (2014) a CouchSurfing közösség sikerét vizsgálta, a platformon kialakuló online bizalom különböző típusainak működési mechanizmusait középpontba állítva. A tanulmány rámutatott, hogy a közösségi gazdaság működésében az online bizalom megteremtése kulcskérdés. Az online bizalmat vizsgálva, korábbi nemzetközi kutatások egybehangzóan állítják, hogy a személyekhez rendelt profilok növelik a felek közötti bizalom kialakulását (Ert et al. 2016, Codagnone–Martens 2016), ugyanakkor potenciálisan magukban

hordozzák a faji- és nemi alapú diszkrimináció lehetőségét (Edelman–Luca 2014). Simonovits és szerzőtársai (2018) egy utazásmegosztó portált vizsgáltak azzal a céllal, hogy feltárják a diszkrimináció és a felhasználók közötti bizalom alakulásának mechanizmusait egy kismintás online kísérleten keresztül.

Bálint és Trócsányi (2017) az Oszkár telekocsi felhasználói körének szociodemográfiai profilját vizsgálták kvantitatív eszközökkel. A 2015-ben felvett 425 Oszkár felhasználó adatait tartalmazó adatbázis alapján a kutatók két részre osztották a telekocsizó mintát. Az egyik típusba azokat a digitális platformokat könnyen kezelő X vagy Z generációba tartozó fiatalokat sorolták (a minta nagyjából kétharmadát), akik már befejeztek a felsőfokú tanulmányaikat, nem jogosultak diákkedvezményre, ezért anyagi szempontból vonzóvá vált számukra az Oszkár-rozás. A másik típusba pedig azok a 40-es éveikben járó felhasználók kerültek (a minta nagyjából egyharmada), akik könnyen adaptálódnak az új technikai innovációkhoz, és mivel sokan közülük nehezen megközelíthető településeken laknak, kedvező alternatívát jelent számukra az Oszkár relatíve olcsó és rugalmas rendszere.

A megosztáson alapuló gazdaság *magyarországi elterjedtségéről*, lakossági használatáról Buda és munkatársai (2019) egy országosan reprezentatív felmérést készítettek, 3500 felnőtt részvételével. A kutatás célja, a magyar népesség megosztáson alapuló szolgáltatások igénybevételével kapcsolatos attitűdjeinek feltérképezése volt. A szerzők megállapítják, hogy a magyar népesség nagyjából egyharmada (38,4%) nyitott a különböző megosztáson alapuló szolgáltatások iránt. A társadalmi csoportokat tekintve, a nagyobb városokban élők, a „családorientáltak”, a magasabb képzettséggel rendelkezők és a fiatalabb generációk inkább bevonódnak a megosztáson alapuló tevékenységekbe. Nem meglepő továbbá, hogy azok a személyek hajlamosabbak a megosztáson alapuló szolgáltatásokat gyakrabban igénybe venni, akik az átlagnál kockázatvállalóbbak, aktívabb szociális életet élnek, környezettudatosabbak, egészségtudatosabbak, és a digitalizációval kapcsolatban pozitívabb attitűddel rendelkeznek.

Egy reprezentatív nemzetközi kutatás szerint, (Európai Bizottság 2016) a teljes magyar népesség 16%-a használta a megosztáson alapuló szolgáltatások valamilyen formáját 2016-ban. Ez kicsit magasabb részvételi arány, mint némely visegrádi országban (Lengyelország 15%, Szlovákia 14% és Csehország 7%), azonban alacsonyabb, mint a több szomszédos országban (Romániában 20% illetve Horvátországban 24%-os részvételi szintet mértek).

A részvételi motivációkat felhasználói oldalról jelen cikkben nem vizsgáltuk, mivel nem állt rendelkezésünkre elegendő számú felhasználói interjú.⁵

Végül, bár nem empirikus adatokon alapul, érdemes megemlíteni Soltész és Zilahy (2020) friss tanulmányát, mely a megosztáson alapuló gazdaság környezeti és társadalmi hatásait elemzi, illetve Szűts és Yoo (2020) tanulmányát, mely egy áttekintést nyújt arról, hogy hogyan alakult a megosztáson alapuló gazdasági rendszerek működése Magyarországon az elmúlt 5 évben, milyen változásokat hoztak a gazdaságban, az oktatásban és tágabb értelemben a mindennapi életben. Tanulmányunk szempontjából talán a legfontosabb állításuk, hogy a megosztáson alapuló szolgáltatások esetében az ún. *alacsony belépési küszöb* teszi lehetővé azt, hogy a felhasználók a korábbinál több szolgáltatáshoz és információhoz jussanak hozzá; továbbá, hogy a platformok a mikro-feladatok kiosztásával (pl. Lime robogók felhasználók általi feltöltése) jelentős hatással lehetnek a közeljövő munkaerőpiacára.

⁵ A platformok felhasználói megítélésére, motivációikra a szakértői interjúk alapján teszünk majd utalást ott, ahol ennek értelmét látjuk.

MÓDSZERTAN ÉS ADATFELVÉTEL

Elemzési és mintavételi keret

A magyarországi helyzetet feltérképező vizsgálatunk során egyrészt nemzetközi (elsősorban Sundararajan 2016) és hazai tanulmányokat (Görög 2017, Dudás–Boros 2019) vettünk alapul, melyek célja a megosztásra épülő gazdaság szereplőinek klasszifikációja volt. (A magyarországi szereplőket és az interjúalanyokat az 1. táblázatban foglaltuk össze) Másrészt a lehetséges interjúalanyok körének pontosabb meghatározásánál a magyarországi *Sharing Economy Szövetség* taglistája volt az egyik kiindulópontunk (12 tagból összesen 8 szervezet vezetőjével készült szakértői interjú.) Továbbá, a *Sharing and Caring* COST projekt⁶ keretében — részben e tanulmány szerzői által — összegyűjtött esettanulmányokat is áttekintettük toborzási céllal. Valamint, az interjúalanyok további szervezeteket is ajánlottak, illetve sajtó és egyéb forrás alapján is találtunk interjúalanyokat.

A kutatás földrajzi keretének Magyarországot jelöltük ki, budapesti fókusszal, mivel a gazdasági élet és a közösségi gazdaság szereplői is Budapestre koncentrálnak. A terepmunkát ugyan Budapesten végeztük, de készültek online interjúk is vidéki platformokkal is (pl. Door Office, Szeged) és az általunk elemzett szakértői kerekasztal beszélgetés is vidéki szervezetek bevonásával zajlott. Továbbá, több olyan szervezet is szerepel az elemzésünkben, melyek ugyan országos lefedettségűek, központjuk Budapesten található (pl. Oszkár telekocsi). Illetve olyan platformokat is vizsgáltunk, amelyek vagy nemzetközi szervezetek (pl. Airbnb), vagy országos lefedettségű platformok (pl. Miutcánk) és az egész országban elérhetőek, mégis a szolgáltatásuk fő helyszíne Budapest, akár a platform által kínált szolgáltatás jellege miatt (pl. Airbnb fővárosi koncentrációja) akár a felhasználók aktivitása miatt (pl. Miutcánk közösség elsősorban Budapesten aktív)⁷. Összességében megállapíthatjuk, hogy szakértői mintánk Budapest fókuszú, és a vidéki példák inkább illusztrációként szerepelnek az elemzésünkben.

Az interjúk feldolgozását és a kvalitatív elemzést idézetekkel illusztrált strukturált összefoglalók segítették (Crabtree–Miller 1999), forrásaink idézésénél az alábbiakat vettük figyelembe: mivel szakértői interjúkat készítettünk a szféra feltérképezése céljából, ezért egyrészt fontosnak tartottuk, hogy az elemzett platformok névvel szerepeljenek az elemzésben, másrészt biztosítani akartuk interjúalanyaink anonimitását.⁸

Szakértőként definiáltuk a következő szerepeket: az adott szervezet vagy platform alapítója, vezetője vagy egy olyan személy, aki belülről ismeri a szervezet működését, de nem egyszerű felhasználóként vesz részt a működtetésében (pl. olyan Airbnb házigazda, aki több tucat lakás ügyeit intézi, kapcsolatban van vendégekkel és tulajdonosokkal, és több mint 5 éve főtevékenységként dolgozik a terepen).

6 <http://sharingandcaring.eu/short-stories>

7 Megemlítenők továbbá, azok a zömében élelmiszer-megosztásra épülő platformok, melyek a szolgáltatásuk jellegéből adódóan (termelőtől a fogyasztóig), zömében vidéki termelők termékeit juttatják el Budapestre (Youtyúk, Nekedterem). Végül, kutatásunkban helyet kaptak olyan platformok is (Nekedterem), melyek eredetileg Budapestről indultak ki, de 2020 nyarától, már nemcsak Budapesten és az agglomerációban működnek, hanem frekvenciált nyaralóhelyekre is szállítanak.

8 Ennek érdekében az idézeteket követő forrásmegjelölésnél csak a szervezet nevére és az interjú dátumára szorítkoztunk, és nem részleteztük az interjúalany demográfiai adatait (pl. Oszkár 2019). Ez alól két esetben tettünk kivételt: Egyrészt a MOL Bubi képviselője kérte a megnevezést, másrészt a munkaügyi szakértővel készült egy általános, nem platformhoz kötött interjú, ezért ezt a két interjúalanyt nevesítettük. Azoknak az interjúalanyoknak, akik ezt igényelték, elküldtük a kéziratot a publikáció előtt.

1. táblázat. A megosztáson alapuló gazdaság szereplőinek besorolása megosztás-árucseré kontinuumában elhelyezve, szektorok szerint, Magyarországon jellemző/működő példákkal (félkövérrel kiemelve a kutatás során megszólaltatott interjúalanyokat)

	Non profit alapú (nincs pénzmozgás, megosztó jellemzők dominanciája)	Egyensúly a megosztó és árucseré jellemzők között	Profit alapú (piaci alapú, pénzmozgás jelentős, árucseré jellemzők dominanciája)
Utazás, közlekedés megosztás	MOL Bubi*	Oszkár telekocsi, Donkey Republic, BlaBlaCar	GreenGo, Lime, Blinkee, MOL Limo, ShareNow, Uber, Taxify
Szállás-és lakásmegosztás, otthoncsere	Couchsurfing, Homeexchange	Airbnb Kunbábonyi Tízek Közösségi Szövetkezet	Booking.com
Iroda és munkamegosztás	H'Office	L'Office, Kaptár, The Home office, Door Office (Szeged)	ClickforWork
Élelmiszer-megosztás	Budapest Bike Maffia BBM, Seeds for hope projekt Redinner.com Komatál (JA Itp)	Lakáséttermek (Celebrate food), Youtyúk, Szatyorbolt Nyíregyházi Kosár Bevásárló Közösség	Wolt, Netpincér, Kifli.hu, LimeKirály Nekedterem, Nepazarolj
Szomszédsgai elven működő közösségi platformok	Miutcánk Weki (Átalakuló Wekerle)		
Használt vagy kisiparos termékek platform alapú kiskereskedelme		Meska	Vatera, Jófogás
Közösségi finanszírozás	Adjukössze.hu Givemychance	Indiegogo, KickStarter	
Egyéb: szórakozás, tudás, információ megosztás	Wikipédia Járókelő	Academia.edu	Zene: Spotify, Film: Netflix

*Ugyan van pénzmozgás, de a MOL Bubi mégis a nonprofit kategóriába tartozik

Megjegyzés: Sundararajan (2016) Görög (2017) és Dudás–Boros (2019) alapján, saját szerkesztés

Mivel az általunk használt besorolás (Sundararajan 2016) elsősorban az amerikai, illetve a világpiacon készült, valamelyest adaptálnunk kellett a hazai viszonyokra, ügyelve arra, hogy piaci és szolidaritást előtérbe helyező platformok, illetve közösségek is a mintánkba kerüljenek. A fenti szempontokat figyelembe véve, az alábbi területekről toboroztuk interjúalanyainkat: élelmiszer-megosztás, szállásmegosztás, közlekedés megosztás, iroda- és munkamegosztás, valamint szomszédsgai közösségi platformok.⁹

Mivel kutatási forrásaink és kapacitásaink végesek voltak, a konkrét platformok kiválasztásánál előnyben részesítettük azokat, melyek a megosztás-árucseré kontinuumában (ld. 1. táblázat) az első két oszlopban helyezkednek el, mivel ezek a megosztáson alapuló gazdaság koncepciójához közelebb állnak.

A megosztáson alapuló közlekedést jól lefedi a mintánk, amennyiben a versenytárs-kategóriákat nézzük. Mind az utazásmegosztók közül (Uber, Taxify, Blabla Car és Oszkár), mind az autómegosztók közül (GreenGo, ShareNow és MOL Limo), mind a kerékpármegosztók közül (MOL Bubi és Donkey Republic), mind az elektro-

⁹ Bizonyos területek azért estek ki a mintavételi keretünkől, mert nem elterjedtek Magyarországon, mások bekerülését pedig ugyan fontosnak tartottunk volna, de nem tudtunk rábeszélteni/nem tudtuk elérni a szakértőt az interjúra, ezért csak felhasználói interjú készült. Ez utóbbiakat azonban alacsony esetszámuk (kevesebb, mint 10 fő) és nem szisztematikus kiválasztásuk miatt végül kihagytuk az elemzésből.

mos mikromobilitás (Blinkee és Lime) közül egy-egy került be a kutatásba – ha a budapesti platformokat vesszük figyelembe.

A szállás és lakásmegosztás területéről csak az Airbnb platformját vizsgáltuk, melyet a közbülső kategóriában helyeztünk el, melyre a megosztó és árucserre jellemzők egyaránt érvényesek, ám egyes szakértők arra figyelmeztetnek, hogy az egyre inkább profitorientált óriáscég, esetén elhalványul annak megosztó funkciója. Meszmann (2019) szerint az Airbnb felfutását a 2008-as gazdasági válság után bekövetkező munkaválság és árérzékenység együttesen okozta.

Az élelmiszer megosztással foglalkozó platformok a megosztás-árucserre kontinuumát szinte teljes terjedelmében lefedik. Míg a Budapest Bike Maffia és József Attila lakótelepen működő Komatál egyértelműen a non-profit, szolidaritási alapon működő kategóriába sorolható, a lakásétermek, és a „termelőtől a fogyasztóig” típusú szolgáltatások (Youtyúk és Szatyorbolt) „egyensúlyoznak” a megosztó és árucserre jellemzők között; addig a Nekedterem, a Wolt vagy a Netpincér tisztán profitalapú szolgáltatások. Ez utóbbiak elsősorban a működési mechanizmusuk alapján (platform alapú működés jellegzetességei, személyes profilok és visszajelzési rendszer) kerültek be a mintavételi keretbe, illetve a Nekedterem esetében a fenntarthatóság, a lokalitás, és a vásárlókkal kialakított személyes kapcsolat is fontos működési alapelvek.

Az általunk vizsgált iroda és munkamegosztó platformok az élelmiszermegosztó platformokhoz hasonlóan szintén lefedik a már említett kontinuumot. A ClickforWork profit alapú szolgáltatás, amely egy jól definiált csoportot céloz meg. Míg a Weki nonprofit platformként működik, addig a Kaptár, a szolgáltatás, azaz az irodahelyiség biztosítása mellett, különböző rendezvényekkel igyekszik elősegíteni a közösségteremtést, így egyensúlyt teremtve a megosztó és az árucserre jellemzők között.

A kutatásban a szomszédsági platformokat a Miutcánk és az Átalakuló Wekerle képviselik, amelyek egyaránt nonprofit módon működnek.

A terepmunkánk eredményeként 2019-ben összesen 15 szakértői interjút készítettünk, melyet 2020 tavaszán kiegészítettük 12 utánkövetéses interjúval, így 2019–20 folyamán összesen 27 interjú készült el. 2020 tavaszán felvettünk továbbá még egy interjút egy olyan Airbnb tulajdonossal, aki az egyik Airbnb házigazdát tömörítő csoport kulcsszereplője, és az elmúlt években a terület szakértőjévé nőtte ki magát. (Az interjúk pontos részleteit a Függelék F1 táblázata tartalmazza.) További forrásunk egy munkaügyi szakértő, a pozsonyi Central European Labour Studies Institute munkatársa, platform-gazdasággal és munkaüggyel foglalkozik.

EREDMÉNYEK

Megosztáson alapuló közlekedési módok

A megosztáson alapuló közlekedés hazánkban viszonylag új formája a közlekedésnek, mely ma már többféle platformon működik. Az egyik ága a közbringa, mely jelenleg hat magyarországi városban is megtalálható.¹⁰

Közbringa rendszerek ugyan több mint ötven éve léteznek világszerte, de csak a 2000-es években terjedtek el igazán, és nem teljesen váltották be a hozzájuk fűzött reményeket (nincs rá bizonyíték, hogy elérték volna az eredetileg kitűzött célokat, mint például a széndioxid-kibocsátás, a közlekedési dugók és a szennyezettséget csökkentését).¹¹

Kutatásunkban a MOL Bubi is részt vett, mely 2014 óta működik, és egy fontos szempontból eltér a többi résztvevőtől: különleges helyzetét közszolgáltató léte adja. Továbbá érdekesség, hogy annak ellenére, hogy nem egy for-profit szervezet, az egyik legdrágább közbringarendszer Európában¹². A minta heterogenitását növelve (és a használók számát figyelembe véve) úgy döntöttünk, hogy fontos, hogy a MOL Bubi is részese legyen a kutatásunknak.

A megosztáson alapuló közlekedési módok másik nagy szektora a megosztáson alapuló autóhasználat, melynek két altípusa az autómegosztás (carsharing) és az utazásmegosztás (ridesharing). Az autómegosztás területén, hazánkban a GreenGo indult elsőként (2016), aztán a MOL Limo (2018) és nemrégiben a ShareNow (2019) is megjelent ezen a piacon. Míg a GreenGo – a fenntarthatósági szempontokat figyelembe véve – csak elektromos járművekkel operál, a MOL Limo és a német DriveNow leányvállalataként működő ShareNow ettől eltérő profillal rendelkezik. A MOL Limo többféle (közte néhány elektromos működtetésű) autóval, míg a ShareNow többnyire BMW-vel működik – ezzel is kicsit emelve a cég presztízsén. Itt is az autók csak egy kis hányada elektromos.

Az Oszkárt 2007-ben alapították a Budapesti Műszaki Egyetem végzős hallgatói. Az első 5 évben mintegy „hobbiként” működött, azaz semmilyen bevételt nem termelt a cég, a cél az utazás megosztása volt, és a portál fejlesztése is érdekelte az alapítókat informatikai szempontból. Jelenleg jutalékrendszerben működtetik a platformot: „Jól döntöttünk, a jutalék rendszer 'bejött', stabilan működik most a rendszer, profitot termel, de az Oszkár "válság" termék, tehát a gazdasági növekedés nekünk nem tesz jót...” (Oszkár, 2019)

2019-ben öt főállású munkatárs dolgozott az Oszkárnál (fejlesztők, ügyfélszolgálat, és 5–6 diák, akik támogatják az ügyfélszolgálatot), ezenkívül együttműködnek egy külsős PR ügynökséggel, és alkalmanként a marketing tevékenységet is kiszervezik. Az interjúalany szerint azért tudják ilyen kis létszámmal megoldani a munkát, mert nagyon sok minden automatizálva van (pl. ügyfélszolgálat és a könyvelés területén is sok sablont használnak). A tulajdonosi struktúrát tekintve a cég döntő része az alapítóké (80%), 10–10%-ban szálltak be angyalbefektetők.

Továbbá említést igényel a hazánkban már évek óta megszüntetett magyarországi Uber (mely a korlátozások/szabályozások következtében 2016 nyarán kivonult az országból). Ezt váltotta fel az észti Taxify (ma: Bolt). Ezek a szolgáltatások jobban hasonlítanak egy taxi szolgáltatásra, fontos különbség a sofőrök értékelésének

10 Időrendi sorrendben: Esztergom (2013), Budapest (2014), Hévíz (2014), Győr (2015), Nagykanizsa (2016), Pécs (2019) és további kettőben volt, de megbukott (Szeged (2014) és Kaposvár (2015)). <https://g7.hu/kozelet/20191017/egyetlen-dolog-mukodtetia-videki-kozbringa-rendszereket-az-unios-tamogatas/>

11 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2210539515000140>

12 <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/mi-mindenre-nem-lesz-jo-a-bubi-kozbringa-89211>

lehetősége.¹³ Az autómegosztó cégek közül kutatásunkban a GreenGo és az Oszkár vettek részt. A GreenGo – a fenti kategóriákat alkalmazva – piaci logikára épülő szolgáltatás, míg az Oszkár inkább átmenetnek tekinthető az piaci és a közösségi megosztásra épülő szolgáltatás között.

A mikro mobilitást erősítve nem olyan régen a megosztáson alapuló roller (Lime) és robogó (Blinkee) is megjelentek a budapesti piacon. Ezek közül az előbbi került be a kutatásunkba. A Lime egy start-up cég, mely piaci alapokon működik. A Sundararajan által definiált elmosódó határok az utazási platformok esetén erőteljesen megjelennek: a személyes tér és a piaci szolgáltatás nyújtása közötti összemosódást leginkább az Oszkár sofőr munkájában érzük tetten, illetve az alkalmi és munkaviszony összemosódásának ideáltípusa pedig a sokat, de rugalmasan, vállalkozóként dolgozó Uber sofőr. A mikro feladatok felhasználók felé történő kiszervezésének legjobb példája pedig a Lime, amely platformján egy mozdulattal lehet váltani az utas és a rollerfeltöltő szerepek között.

A koronavírus okozta válság hatása a megosztáson alapuló közlekedési módokra

A járványügyi helyzet különösen erősen sújtotta a közlekedési szektort, hiszen megváltoztak mobilitási szokásaink: egyfelől a távmunka és a digitális oktatás bevezetésével sokkal kevesebbet közlekedtünk; másfelől pedig az érintkezésmentes közlekedés egyik legkézenfekvőbb módja a biciklizés, a gyaloglás és az autózás volt – kerülve ezzel a tömegközlekedést.¹⁴ A megosztáson alapuló közlekedési módokat különbözőképpen érintette a válság. A kerékpározás megnőtt népszerűségéről több helyen is lehet olvasni mind hazai,¹⁵ mind nemzetközi terepen¹⁶ – ez Budapesten többek között a Bubi által bevezetett szinte ingyenes (100 forintos) havi bérleti díjnak, az online ügyintézés bevezetésének és a kaució eltörlésének köszönhető,¹⁷ illetve nagyobb részben a kísérleti kerékpársávok megjelenésének.¹⁸ Ezek együtteséből fakad, hogy nemcsak a Bubi használóinak és a Bubival megtett utazások száma nőtt meg a karantén alatt,¹⁹ hanem a kerékpárral közlekedők száma is, amit nemcsak a kerékpárboltok kifosztásából lehet érzékelni,²⁰ hanem egy, a Magyar Kerékpárosklub megbízásából készült országos reprezentatív kutatásból is kiderül,²¹ valamint a BKK kerékpárszámlálói is ezt támasztják alá.²² A Bubi használóinak összetétele is megváltozott. Míg a Bubi megtehetette (közszolgáltató létének köszönhetően), hogy sűrűbb fertőtlenítéssel megfeleljen a koronavírus miatt javasolt higiéniai elvárásoknak, a Lime-ot szerte a világban kivonták (a Bird nevű másik e-roller szolgáltatóval együtt²³) a forgalomból – ők nem tudták volna biztosítani ezt az extra szolgáltatást. Mindazonáltal ez az időszak csak 5 hétig tartott, tehát nem a karantén teljes idejére vonták vissza az elektromos rollereket. Úgy látták, hogy van rá igény, és a felelősségteljes viselkedés (a használók folyamatos kézfertőtlenítése), illetve a viszonylag kedvezőbb feltételek arra ösztönözték őket, hogy újraindítsák az üzemelést. Az utazások rövidebbek lettek, de gyakoribbak.

13 <https://alapjarat.hu/hasznos-infok/automegosztó-szolgáltatások-2rész-automegosztók-magyarországon>

14 <https://mobilissimus.hu/hirek/jogyakorlatok-jarvany-idejere>

15 Gertheis 2020

16 ECF, 2020

17 <https://bkk.hu/2020/03/egyszerubb-mol-bubizas-jarvanyveszely-idejen-online-regisztracio-szazforintos-havidij/>

18 https://index.hu/belfold/2020/03/30/aprilistol_a_kereparos_halozat_gyors_boviteset_tervezi_a_fovaras/

19 https://azonnali.hu/cikk/20200319_ha-vege-a-koronavirusnak-olcsobb-lesz-majd-bubizni-budapesten

20 ELTIS, 2020, <https://www.hellovidek.hu/utazas/2020/05/20/haromszorosara-nott-a-forgalom-a-magyarok-kifosztottak-a-kereparos-webaruhazakat>

21 https://kereparosklub.hu/kereparoskutatas_2020

22 https://kereparosklub.hu/ibikebudapest/15_szazalekkal_nott_a_budapesti_kereparforgalom_2020-ban

23 <https://www.polisnetwork.eu/article/streets-blog-usa-during-covid-19-lime-and-bird-pull-back-spin-steps-up/?id=122824>

A GreenGo – a költségek ellenére – vállalta a napi fertőtlenítést, és ezzel a piacon maradt a szolgáltatás a lezárás idejére is: a vártnál jobban teljesített a cég, és bár a használók száma csökkent, összetételük nem változott (azok használták nagyjából, akik amúgy is használták korábban). A következő magyarázat szól a szolgáltatás működtetése mellett:

Azt gondoltuk, hogy sok embernek alapvető szüksége a mobilitás, és nem tud mondjuk otthon maradni, és mondjuk nincsen saját autója, akkor a tömegközlekedésre szorulna és a BKK meg a főváros is mondta, hogy aki tudja, az ne menjen tömegközlekedéssel. És ezért is – bár nem fogja megérni nekünk a szolgáltatást futtatni, de mégis azt gondoljuk, hogy ez a társadalmi felelősségvállalás része, hogy egy ilyen helyzetben folytatjuk. (GreenGo, 2020)

Az Oszkár is próbálta fenntartani az Oszkáros közösség utazási kedvét, de forgalmuk a kijárási korlátozások idején szinte lenullázódott, és az egész időszakban (2020 tavasz–nyár) jelentősen visszaesett a fent részletezett okok miatt. Interjúalanyunk szerint 2020. április elejére 5%-ra esett vissza a forgalmuk, amely júliusra az éve elején mért érték 70%-ra állt vissza.

A megosztáson alapuló közlekedési rendszerekről általánosságban

Fontos kérdés, hogy miért használja valaki az adott szolgáltatást. A motivációkat tekintve eltérő válaszokat kaptunk. A MOL Bubira a következőt mondta interjúalanyunk: „*Se te, se én, mi, akik ebben dolgozunk,*²⁴ *nem azért fogunk ráülni, mert mi kérésztre akarjuk magunkat feszíteni a klímaváltozás oltárán, hanem mert egy könnyű választás és praktikus.*” (MOL Bubi, 2020) Tehát szerinte a környezettudatossági szempontok kevésbé számítanak, inkább a praktikusságot emelte ki. Ez ellentmond az általunk fentebb leírtaknak, tehát interjúalanyunk egy pesszimistább hozzáállást képvisel. Ezentúl még azt is elmondta, hogy sokan kíváncsiságból kezdik el használni, illetve „*a Bubit mindig is úgy pozícionáltuk, hogy egy vagány dolog legyen*” (MOL Bubi, 2020). A GreenGo kapcsán a hangsúly azon volt, hogy az embernek nem kell autót tartani, mégis tudja használni, ha szüksége van rá. A Lime-ot képviselő interjúalanyunk a kényelmet és a gyorsaságot emelte ki.

A Bubinak és a Lime-nak jelenleg nincs konkurenciája, így nem csoda, hogy a Bubi és a Lime képviselői könnyedén beszéltek erről. A Bubi esetében a Donkey Republic jöhetett csak szóba, de ők azt sem tekintik konkurenciának, hiszen egyrészt az nem közbringa, hanem egy önkiszolgáló kerékpárkölcsonzó, másrészt pedig örülnek, hogy egyre több megosztáson alapuló közlekedési szolgáltatás van (hiszen a BKK deklarált célja ezek támogatása). Ők azért is vannak “könnyű” helyzetben, mert a MOL Bubi tulajdonosa és üzemeltetője, a szolgáltatás menedzsere — ahogy korábban leírtuk — nem egy hagyományos értelemben vett profitorientált cég, hanem egy önkormányzati tulajdonú közszolgáltató vállalat (BKK). A Lime szószólója elmondta: egy közös EU-s projekt során kiderült, hogy a megosztáson alapuló közlekedési módok használói nagyban átfedik egymást — tehát nincs mitől félni:

Akinek le van töltve a MOL Limo, annak biztos le van töltve a GreenGo is. [...] Az, hogy most ki mi alapján dönti el, én úgy érzem, hogy ez az adott igényének- hogy éppen miért utazik és mekkora távolságot megy, milyen gyorsan szeretne oda eljutni. (Lime, 2020)

Ennek ellenére a GreenGo-nak két másik autómegosztóval szemben kell pozicionálni magát. Az egyik szempont a kiválasztásnál — interjúalanyunk elmondása szerint — a másik kettővel szemben az elektromosságban rejlik, a másik pedig a gyorsabb reakcióban, amit az tesz lehetővé, hogy a GreenGo saját fejlesztésű rendszerrel dolgozik, míg a másik két cég kölcsönzi az infrastruktúráját.

²⁴ Az egyik társszerző és egyben interjúer, Surányi Ráchel a Mobilissimus Kft.-nél dolgozik, mely fenntartható mobilitástervezéssel foglalkozik.

Az Oszkár telekocsi rendszer ma a legjelentősebb utazásmegosztó platform Magyarországon, amely az elmúlt években szinte teljesen kiszorította a magyar piacról a kisebb magyar platformokat és nemzetközi vetélytársát, a BlaBlaCart. Az Oszkár alapítója fontos sikertényezőnek tekinti, hogy nincs közvetlen ellenérdekeltségük a közösségi személyszállítási piacon, szemben az előbb említett autómegosztási platformokkal. Az eltérő (negatívabb) hozzáállás a konkurenciához annak köszönhető, hogy meglátása szerint a kétoldalú piactereknél nagyban rontja a hatékonyságot, ha sok résztvevő van jelen a piacon.

Mekkora a bizalom és milyen kockázatot vállalnak a felhasználók? (panaszkezelés)

A kockázatoknál három interjúalany a félelem egy fajtáját emelte ki. A MOL Bubi-nál és a Lime-nál is a közlekedési eszköztől való félelmet nevezték meg kockázatnak, de míg a Bubi-nál a kerékpározáson volt a hangsúly általánosságban, a Lime-nál az e-roller használatától való félelmet helyezte előtérbe a céget képviselő interjúalanyunk. Míg tehát az előbbinél egy strukturális problémáról van szó, nevezetesen a kerékpársávok és a biztonságérzet hiányáról, a Lime-nál az eszközhasználat okozhat problémát. A GreenGo-nál a bankkártyás fizetést említette interjúalanyunk, mely nem cég-specifikus. Itt a cég képviselője szerint attól tartanak leginkább az emberek, hogy illetéktelenül vesznek le pénzt a bankkártyáról. Ehhez hasonló kockázat a MOL Bubi-nál is felmerül: a magas kaució sokakat elriaszt. Ez – ha nem is gyorsan, de a koronavírus okozta veszélyhelyzetben – el lett törölve: ezzel meg is ugrott a használók száma.

A legfőbb kockázatot az Oszkáros interjúalany szerint az utasok szempontjából a kisbuszok jelentik (Az Oszkár platformon nemcsak személyautók vannak jelen, hanem olyan kisbuszok, akik vállalkozásként végzik a tevékenységet). Ezeket a kisbuszos vállalkozókat kezdetben kétkedve fogadták az utasok, de mivel nehezebb szófőrt találni, mint utast, ezért abban egyeztek meg a kisbuszokat üzemeltető vállalkozókkal, hogy használhatják az Oszkár felületet, de megkülönböztetett jelzéssel. A platform szempontjából az a kockázati tényező továbbra is fennáll, hogy szabályozási értelemben „fekete fuvarként” is értelmezhető ez a fajta személyszállítás, ami ráadásul külföldön (pl. Ausztriában) engedélyköteles is. Ezért az interjúalany szerint közeljövő legfontosabb célja „kifehéríteni” a kisbuszos szállítást, mely 2020 nyarán sikeresen megvalósult.

A Bubi-BKK különleges helyzetéből fakadóan a biztonságérzet hiányából adódó félelmet is tudja valamelyest csökkenteni forgalomcsillapítási eszközökkel, mint például a kerékpársávok kialakításával. A járványhelyzet pozitívan kedvezett mindkét, a potenciális felhasználók előtt felmerülő akadályok elhárításának; ugyan korábban is voltak fejlesztések a közlekedésbiztonság javításának érdekében, a pandémiás időszakban ez intenzifikálódott). A Lime képviselője szerint a „le kell vetni a gátlást” – az első használatnál dől el, hogy sikerült-e megnyerni a felhasználót. Ez összefügg azzal a kérdéssel, hogy mitől marad valaki hű használója a rendszernek, vagyis mekkora a cégbe vetett bizalom.

Itt több közös pontot is említettek az interjúalanyok. Egyrészt az elérhetőség, tehát a kényelmi szempont mindhárom eszköznél fontos lehet: mennyit kell gyalogolni ahhoz, hogy a hozzánk legközelebb eső eszközhöz eljussunk? „A legfontosabb mindig az, hogy a környéken [...] mi áll rendelkezésre.” (Lime, 2020)

A MOL Bubi feltehetően speciális helyzetéből adódóan nemcsak jól ismert, de megbízhatónak is tekinthető brand. Ha nem is mindenki tudja a BKK-hoz kötni konkrétan, sokan tudják róla, hogy egy „hivatalos dologról van szó” (MOL Bubi, 2020). Kutatások szerint a magyarországi lakosok 70 százaléka tudja, mi az (MOL Bubi 2018).

A közösségi gazdaságban, mely sokszor az online térben történik, kifejezetten fontos a kommunikáció szerepe, ezen belül is az értékelés és kommentelés lehetősége. (Szűts-Yoo 2020) Munkaügyi szakértőnk (Meszmann 2019) hozzáteszi, hogy sok esetben a platform is meghatároz egy értékelési határt, ami alatt a szófőrtől vagy futártól megválnak. (A Lyft-nél ez a határ 2019. nyarán 5 fokú skálán 4,7 pont volt.) Fontos megemlíteni

továbbá, hogy a szolgáltatónak, pl. a Taxify sofőrnek van joga időnként nemet mondani egy-egy utasra, de nyilván nem sokszor, mert azt a rendszer bünteti. Az ügyfélszolgálat, illetve a panaszkezelés mindegyik interjúban felmerült, mint fontos szempont. Szintén a Bubi speciális helyzete miatt (közszolgáltató lévén) nehezebben/lassabban reagál csak a panaszokra, míg a másik két cég – a képviselők elmondása szerint – jóval rugalmasabb ennél. A GreenGo-nál kompenzációs perceket is kínálnak bizonyos helyzetekben.

A közbringa, roller és autó múltja, jelene és jövője – összefoglalás/hogyan tovább?

A megosztáson alapuló közlekedési módok szubjektív sikerességét különböző – de egymást nem kizáró – tényezőkkel magyarázták (amelyekből néhány a közösségi gazdaságra általánosságban is ráhúzható). Az egyik a gazdaságosság szempontja volt: „Nagyon sokszor birtoklunk olyan dolgokat, amiket csak ritkán használunk, és áll benne a pénz.” (GreenGo, 2020). Egy megosztott autó például 10 személygépkocsit is ki tud váltani, ami nemcsak olcsóbb, de környezetbarátabb is. Hasonlóképpen vélekedett egy másik interjúalany is: „Most már teljesen boldog vagy azzal, hogy te béreled a lakást, ha csak időnként használod az autót. Nem kell aggódnia, hogy fizetősben parkolsz vagy nem”²⁵ (Lime, 2020). Ez persze a társadalomnak csak egy speciális és relatív kis szegmensére, a nagyvárosi, „családorientáltabb”, magasabb képzettséggel rendelkező és fiatalabb generációkra igaz. Továbbá rugalmassága és decentralizáltsága ugyanúgy előnye, mint hátránya: míg viszonylag ingatag lábakon állnak, gyorsabban tudnak alkalmazkodni –vélte egyikőjük. Hátránya még az elérhetőség hiánya: nem biztos, hogy pont abban az időben és azon a helyen elérhető az eszköz, amit használni szeretnénk.

Az Oszkáros interjúalany azt hangsúlyozza, hogy „ez egy korlátos piac, mostanra a növekedés üteme lelassult” (Oszkár, 2019). Jövőbeli terveik között szerepelt a külföldi terjeszkedés ötlete, Szlovákia és Ausztria is szóba jött, de a legfőbb nemzetközi riválisuk a BlaBlaCar miatt nehezen menne, mert a cég egyrészt felvásárolta a kisebb helyi platformokat, másrészt mivel ők ingyenesen nyújtják a szolgáltatást, nehéz velük versenyezni. Inkább tehát a magyarországi piacra és fejlesztésekre koncentrálnak, de az adatok szerint Magyarországon belül is használják külföldiek, sőt külföldi sofőrök is vannak a rendszerben, akik hosszabb vagy rövidebb ideig Magyarországon tartózkodnak. A legtávolabbi nemzetközi utazás Magyarországról indult és Spanyolországban ért véget, de voltak, akik a Baltikumra mentek Oszkárral.

Szállásmegosztás

A platformok és az interjúalany bemutatása

Bár a szállás- és lakásmegosztás, illetve otthoncsere lefedi a megosztás-áruccsere kontinuumát, jelen tanulmányban csak érintőlegesen foglalkozunk a szektorral, a budapesti Airbnb helyzetére fókuszálva²⁶

Az Airbnb, és tágabb értelemben a turizmus és a rövidtávú szálláskiadás gazdasági szerepe 2011 óta jelentősen megnőtt. 2018-ban 8000 lakás illetve szoba volt elérhető az Airbnb rendszerében főleg Budapest belső kerületeiben. Az Airbnb nemzetközi céggént működik Magyarországon és a hatályos magyar szabályozás szerint a helyi ingatlantulajdonosok közvetlen szerződésben állnak az Airbnb vállalati központjával. Az Airbnb továbbá elvárja a helyi szabályok és adózási kötelezettségek betartását. (Meszmann 2018.) A magyar parlament 2020 júliusában fogadta el azt a törvényt, mely a kerületi önkormányzatok kezébe adta a rövid távú lakáskiadás szigorításának lehetőségét (Portfolio 2020).

25 Az interjúalany által elmondottak még csak egy születésben lévő trendről szólnak, mely nem mutatható ki számokkal: a budapesti és az agglomerációs autómennyiség egy évtized alatt a harmadával nőtt, ami azt jelenti, hogy 2010 óta 200.000-rel lett több autó az utakon. https://hvg.hu/gazdasag/20191125_Vitezy_A_kertvarosi_autok_szennyezik_fokent_Budapest_levegojet

26 (Couchsurfing területén működő bizalomról ld. Dén-Nagy és Király, 2014 és a budapesti Airbnb működéséről Simonovits–Kondorosy–Zách, illetve túlélési stratégiáiról Bernát–Olt–Simonovits készülő publikációkat).

Az Airbnb budapesti működése

A kutatás során kér Airbnb üzemeltetővel készítettünk interjút, egyikük két hetedik kerületi lakás tulajdonosa, másikuknak egy saját lakása van, amit Airbnb céllal kiad, emellett 28–30 lakást menedzsel Budapesten. A tulajdonosi oldalról megközelítve a témát az egyik interjúalany a következő mintázatokat látja. Egyrészt, számos olyan Airbnb lakás működik, melyek tulajdonosai külföldön dolgoznak, de nem akarják hosszútávon kiadni a lakásokat, mivel rendszeresen hazajárnak. Egyrészt anyagi megfontolásokból, másrészt mivel nem tesz jót egy lakásnak ha sokáig nem használják, Airbnbként üzemelnek ezek a lakások²⁷. A másik, valószínűleg jelentősebb piaci szegmensbe tartoznak azok a lakástulajdonosok, akik elsősorban befektetési céllal vesznek és adnak ki lakásokat. A lakások üzemeltetésére komoly piac épült az elmúlt időszakban. Vannak cégek illetve magánemberek, akik meghatározott jutalékért, teljeskörűen kezelik a lakásokat. A sok lakást üzemeltető interjúalany, jutalékért a lakások „teljeskörű kezelését” nyújtja az ügyfeleknek, azaz a kapcsolatfelvételtől a beengedésen át, a lakással kapcsolatos ügyintézésig bezárólag mindent elintéz.

Budapesten nyomottak az árak (2019 októberében pl. 10 ezer forintért lehetett naponta lakást bérelni), ezért szobát Budapesten már nem nagyon vesznek ki. Ma már az elsőrendű cél tulajdonosi oldalról, hogy minél „áramvonalasabban” működjön a dolog, és sok pénzt lehessen keresni. Ezt egészíti ki az interjúalany a saját vállalkozásának szlogenjével: „*Célunk, a digitális világban emberi kapcsolatokat építeni*” (Airbnb, 2019).

A vendégek és ezzel összefüggésben a lakások tekintetében, két jól elkülöníthető célcsoport van: az egyik csoportba azok a nagy lakások tartoznak, melyekben jellemzően legénybúcsúra érkező bulizós fiatalok szállnak meg (10+ férőhellyel), a másik csoportba, pedig azok a kisebb lakások, ahova városnézési céllal párok vagy kisebb baráti társaságok jönnek.

Bizalom és kockázat

A sok lakást üzemeltető interjúalany a siker kulcsát abban látja, hogy „*Az időnket adjuk nekik... Az egész folyamat a fotózásnál kezdődik. Mára egy 11 oldalas pdf-et küldünk, amiben minden info benne van a lakásról és Budapestről (top öt hely Budán, top öt hely Pesten) és nemcsak a mainstream dolgok*” (Airbnb, 2019). A bizalom megteremtésének kulcsa, hogy mindenkit személyesen engednek be.

A cég ugyan a „self check in” irányába próbálja „nyomni”, de én nagyon hiszek abban, hogy ha valakivel találkozol, az egy jó dolog, és abban is hiszek, hogy ha kapcsolnak egy szimpatikus arcot egy lakáshoz, akkor már nem akarnak kitolni veled, megkéred például, hogy ne dohányozzanak, és az más, mintha egy papírra írnád ki. (Airbnb, 2019)

A vendégek kiengedését nem személyesen, hanem ún. kulcs-széfes rendszerben intézik, amely szintén a vendégek felé tanúsított bizalmat jelenti. A takarítónők feladata a lakás ellenőrzése és az értékelés elkészítése.

Fontosak a visszajelzések a bizalom kiépítése szempontjából, „*Mi minden lakásnál superhostok vagyunk...*”. Ha esetleg kialakul egy mikro-konfliktus, akkor azt próbálják gyorsan és rugalmasan kezelni, erre példa az online kialakuló mikro feszültség például a hiányos angol nyelvtudásból eredő félreértés miatt.

Lakáskiadási oldalról a kockázatot a nagyobb lakások jelentik, amelyekre az interjúalany szerint más szabályozás kellene, hogy vonatkozzon, mint a kisebb méretű lakásokra. „*A csoportdinamika ezekben az esetekben teljesen máshogy működik.*” (Airbnb, 2019).

A diszkrimináció kérdésére rátérve, az interjúalany fontosnak tartja megemlíteni, hogy nemcsak hogy nem kifizetődő a vendégek szelektálása, hanem nagyon meg is kell indokolni az elutasítás okát vendéglátóként.

²⁷ Újlipótvárosban például számos ilyen lakás működik Airbnbként

Az interjúalany által kezelt minden lakáshoz fel van töltve egy szívárványszínű zászló „All are welcome” felirattal. „Ez eleinte 1–2 hostnak nem tetszett, de már megbeszéltem velük. Egy francia tulajdonos többször leszedte a fotót, és mivel egyébként sem volt vele jó a munkakapcsolat, szétváltak útjaink...” (Airbnb, 2019). A másik interjúalany azt hangsúlyozza, hogy a házigazdáknak nincs döntési jogkörük: „nálam és majdnem minden házigazdánál instant booking van beállítva, bárki tud foglalni, nincs feltétel.” (Airbnb, 2020).

A koronavírus válság hatása

A hirtelen kialakult keresleti sokk nagyon súlyosan érintette az Airbnb szektort 2020 tavaszán. Az interjúalanyok nem látják „fokozatokat” a vírusválság hatásában „Nincs értelme arról beszélni, hogy hogyan hatott, megszűntette a tevékenységet.” (Airbnb, 2020). A vírushelyzet miatt egy hét „átmeneti időszak” volt csupán 2020 márciusában a teljes megszűnés előtt. A lemondások kivétel nélkül a koronavírus és az ezzel kapcsolatos határlezárárok, és a repülőjáratok törlése miatt következtek be. A lemondások módja viszont változatos volt. „Valaki úgy elmesélte a koronavírusról, mintha valami újdonság lenne, volt, aki hezitált, hogy jöjjön, ne jöjjön... Érezhető volt, hogy bánkódnak.” (Airbnb 2020).

A sok lakást menedzselő interjúalany arról számolt be, hogy a lakások egy részét „karanténlakásnak” adták ki Magyarországra hazatérő magyaroknak, illetve sok vendég „kivárt” 2020 tavaszán, és nem törölték a 2020 június–júliusi foglalásokat. Az interjúalanyok szerint az Airbnb tulajdonosok legfontosabb túlélési stratégiája az átállás a közép- és hosszútávú lakáskiadásra volt: „Nem azt állítom, hogy éhen halok, hanem hogy más formában kellett értékesíteni a lakást, ami inkább a hosszú távú lakáskiadáshoz áll közel.” (Airbnb, 2020).

A közösségi gazdaság jelene és jövője

Az egyik interjúalany megkérdőjelezte, hogy mennyiben tekinthető „közösséginek” az Airbnb jelen formájában, mivel véleménye szerint a cég az elmúlt időszakban jelentősen professzionalizálódott. Ezt a nézetet a többi – például a megosztáson alapuló közlekedést képviselő – interjúalany is osztja. Egyikük szerint az Airbnb már szinte olyan, mint a szállodaipar, csak lakás verzióban.

Interjúalanyaink inkább pesszimisták a budapesti Airbnb piac jövőjét illetően, egyikük már munkakeresésen gondolkodik. Azokat a korábban Airbnb-ként funkcionáló lakásokat, amelyeket ki tudtak adni 2020 tavaszán, áron alul kellett kiadniuk. Az interjúalanyok szerint sokáig fog tartani a visszarendeződés az eredeti állapotba, azonban ha ez nem sikerül, akkor el kell gondolkodni a hosszabb távú kiadáson vagy esetleg a lakások eladásán. A koronavírus válságot követő időszakot így látják: „Az amerikai és a távol-keleti turisták fognak hiányozni...A fiatalok fognak jönni, akik nem félnek utazni és rettentő érzékenyek.” (Airbnb, 2020). Illetve bíznak a hosszú távú lakáspiac iránti kereslet növekedésben is:

Az volt talán a mentőöv, hogy akkor adjuk ki őket középtávon, és hogy talán meg fog növekedni az igény, hogy ahol együtt élnek generációk ott vagy az idősek védelmében vagy a fiatalok mobilitását elősegítendő, akkor majd kivesznek valamit nagyon olcsón. (Airbnb, 2020)

Iroda- és munkamegosztás

Az iroda- és munkamegosztó platformok esetében (ClickforWork, Weki és Kaptár) két utánkövetéses interjú készült a ClickforWork és a Weki képviselőivel. A ClickforWork profit alapon működő platform, míg a Weki nonprofit módon, addig a Kaptár mindkét jellemzőt ötvözve tartja fenn magát. Mindhárom platform a 2010-es években alakult. A legrégebbi múltra a Kaptár tekint vissza, míg a legfiatalabb, a ClickforWork mindössze négy éve működik. Mindhárom platformról elmondható, hogy öt vagy annál kevesebb fő működteti teljes állásban, míg a ClickforWork esetében olykor bevonódnak önkéntesek is.

A beszámoló alapján az alapítás fő motivációi a saját vállalkozás elindításának célja és az újonnan felmerülő igények felismerésének megvalósítása volt. *„Igazából szerintem a személyes igényem, tehát hogy mindig lemaradtam a helyi börzéről és mivel nem tudtam pótolni, így gondoltam csináljak egyet.”* (Weki, 2020).

A ClickforWork a platform megalapítása során arra törekedett, hogy valami újat hozzanak létre, amelyben a résztvevői igényeket rugalmasabban kiszolgálhatják (Sundararajan 2016):

Ez egy új piac, egy új világ, amit mi meg akarunk teremteni az embereknek, nagyon izgalmas, nagyon sok sikerünk van, de nagyon sok kudarc is, úgyhogy járjuk az utunkat, törjük, törjük, úttörők vagyunk, és töretlenül hiszünk benne, hogy ettől jobb lesz a világ és az emberek majd rájönnek. (ClickforWork, 2019)

A platformot képviselő személyek többsége főállásban foglalkozik a platformmal, míg a Weki esetében a bevétel az iroda fennmaradását biztosítja. Ez utóbbinál vannak jobb és vannak rosszabb hónapok, *„amikor annyi jön be, ami fedezi a bérleti díjat.”* (Weki, 2019)

Az interjúalanyok által képviselt platformok részletes bemutatása

A Kaptár platformját az interjúalany inkább profitorientáltként definiálta, amelynek van egy erős közösségi irányultsága, addig a másik két platform esetében inkább a közösségi élményen van a hangsúly. Mindhárom szervezetről elmondható, hogy valamilyen módon egyedivé igyekeznek tenni az általuk kínált szolgáltatást, így kiemelkedve a többi hasonló platform közül. A ClickforWork esetében az interjúalany szerint nem rendelkeznek versenytárral.

Az irodák esetében a felhasználók a közösség élménye mellett az iroda terét és különböző plusz helyiségeit, (konyha, kert vagy egy külön tárgyaló) vehetik igénybe, a munkamegosztó platformon pedig egy felnőtt személy igénye találkozik egy diákéval, amelyből létrejön a megbízás egy adott feladatra. Az irodák esetében az együttdolgozók (angolul: co-workerek) az interjúalanyok szerint általánosságban olyan személyek, akiknek nincs megfelelő terük a munkavégzésre, valamint vágyanak a munkaközösség érzésére, esetleg nem éri meg egy saját irodát fenntartani a saját részükre. Egyes felhasználók például azért választják a Wekit, mert megfelelő távolságra van egy tárgyalás esetén mindkét fél részére: *„Olyan helyet kerestek, ami mindkettőjüknek azonos távolságra van.”* (Weki, 2019).

A Weki és a ClickforWork esetében felmerültek nehézségek, amelyek a platform fenntartásának finanszírozásából és a nem megfelelő használatból eredtek.

Bizalom és kockázat

A fent említett nehézségekre a következő megoldásokkal reagáltak az említett platformok: a Weki mindig az aktuális helyzetre reagálva, folyamatosan alakítja a szabályzatát, míg a ClickforWork esetében privát chattal biztosítják a felhasználók adatainak biztonságát. Ez utóbbi, viszont azt a kockázatot rejt magában hogy lehetőséget ad a felhasználók platformon kívüli kommunikációjára, a platform elhagyására, mielőtt megegyeznének. Míg a Kaptár esetében csak egyoldalú lehetőség van a szolgáltatás értékelésére, addig a ClickforWork-nél a munkaadó és a munkavállalók is értékelhetik egymást. A ClickforWork esetében például a felhasználók között létrejön egy szerződés, amely alapján a felelősség őket terheli, így a platform ezen a ponton már mentesítve van ez alól. *„Kettejük közt feladat szerződés jön létre, tehát a kettejük jogviszonyában, munkaviszonyában mi történik és mi nem, az nem a platform feladata [...] a platform azért felelős, hogy az adatok, amik felkerültek a platformra az torzítatlan maradjon.* (ClickforWork, 2020)

A Weki esetében a már említett szabályzaton kívül az interjúalanyunk észrevételei szerint a felhasználók odafigyelnek egymás igényeire és igyekeznek mindenki számára biztosítani a megfelelő munkakörnyezetet:

„Általában mindenki érzi, hogy hol vannak a másoknak a határai, és mielőtt átlépné, megkérdezi, hogy lehet-e.” (Weki, 2019).

Az értékelések és a visszajelzések mind lehetőséget biztosítanak arra, hogy a platformok reagáljanak és közbelépjenek, ha szükséges. Az iroda megosztó platformok esetében nem merült még fel olyan probléma, amely komolyabb intézkedéseket igényelt volna. A ClickforWork esetében sem alkalmaztak még kitiltást. A rendszerbe beépült a pontrendszernek köszönhetően az esetlegesen alacsonyabb pontszámmal rendelkezők előbb-utóbb kiesnek a rendszerből, vagyis nem kapnak munkát, illetve ezzel az is biztosítva van, hogy bármikor előrébb léphetnek és egy-két negatív értékelés nem fosztja meg őket a következő munkavállalás lehetőségétől. „Olyan is volt, hogy nem ment ki a diák, akkor mondtuk, hogy adjon olyan értékelést, ami visszajelzést ad a többi felhasználónak, hogy ezt a diákot, ha lehet ne, és aztán szépen ő kikopik, tehát mi semmi retorziót nem próbáltunk.” (ClickforWork, 2020).

Élelmiszermegosztás

Az élelmiszermegosztással foglalkozó platformok a megosztás-áruccsere kontinuumát szinte teljes terjedelmében lefedik. Ebben a részben elsőként azokat a szolidaritásra épülő szervezeteket mutatjuk be, amelyek rászoruló csoportoknak (hajléktalanok, kismamák) nyújtanak segítséget nonprofit módon.

A Budapest Bike Maffiát 2011-ben, a Komatátal működtető Anyahajó Anyaközpont Egyesületet pedig 2015-ben jegyezték be, de története régebbre nyúlik vissza. A Komatál közösség a József Attila lakótelepen élő olyan kisgyerekes családok közössége, akik olyan családoknak segítenek, ahol újszülött van a családban.²⁸ Az interjúalany szerint vannak olyan tagjaik is, akik csak főznek, de nem vették igénybe a szolgáltatást, őket az altruista segítségnyújtás vezérli, „ők azért vesznek részt, mert egyszerűen szeretnének adni” (Komatál 2019). Változó, hogy ki meddig kéri az ételt, a 3–4 hét átlagosnak mondható.

A részvétel motivációja az interjúalany szerint alapvetően a kölcsönösség, de megjelenik az altruista segítségnyújtás is, amely a Budapest Bike Maffia (BBM) esetén még hangsúlyosabb. A BBM elsősorban önkéntes munkára és egyirányú segítségnyújtásra épül, a csapathoz tartozás érzése és a tenni akarás jelenti a motiváló tényezőket. „Aki kicsit aktívabb akar lenni az életében valószínűleg az választ ilyen szervezetet” (Budapest Bike Maffia, 2019).

A segítő szándék mellett az elejétől fogva jelen volt a szolidaritás és társadalmi érzékenység felébresztése is. „A lényeg a segítségnyújtás volt, és jött hozzá egy szubkulturális elem, ami a bringa. Úgy tudtunk segíteni embereknek, hogy közben bringáztunk a városban, hát ez a legkirályabb volt!” (Budapest Bike Maffia, 2019).

Az alapítóiban erős volt a rendszerellenes szemlélet, amit a „maffia” elnevezés is kifejez. A bringás háttérrel pedig az alapító szerint együtt jár a fenntarthatósággal, környezeti kérdésekkel kapcsolatos tudatosság. Eleinte a működési módjukkal kevésbé volt összeegyeztethető a profizmus, a profi szervezeti működés, de idővel ebbe az irányba mozdultak el. A 2011-es karácsonyi „akcióból” (spontán elkészítettek és kiosztottak kb. 100 szendvicset karácsony este) nőtte ki magát a Budapest Bike Maffia, amely 5 éve bejegyzett szervezetként végez segítő tevékenységet közel 80 önkéntes bevonásával. Fontos szervezeti döntés volt, hogy ha valaki pénzt kap a BBM-ben végzett munkájáért, akkor mellette kell valamit önkéntesen is vállalnia a szervezeten belül. 2019-ben egy 11 fős stáb koordinálta a 12 futó projektet, melyből 10 ember kapott részmunkaidős fizetést. Fő tevékenységük az adománygyűjtés és a rászorulóknak kerékpárral történő ételadagok kiszállítása. A legrégebbi,

²⁸ De kivételes esetekben olyan családok is kaphatnak támogatást a közösségtől, akik más miatt szorulnak átmeneti segítségre. (például volt egy család, akiknek leégett a konyhája, és akkor átmenetileg főztek nekik).

legismertebb és legnagyobb erőforrásokat megmozgató projekt a *Vitaminkommandó* (akció minden hétfőn és csütörtökön). De például a *Seeds for Hope* elnevezésű új projekt is fontos, ami az agglomerációban lévő hajléktalanszállókban való kertek létesítéséről szól. A *Sweet Home* projekt keretében pedig lakhatáshoz köthető segítséget is (pl. önkormányzati bérlakások gazdaságosabbá tétele) nyújtanak.

A támogatásokon és az adományokon kívül bevételi forrást jelentenek számukra a cégeknek nyújtott csapatépítő tréningek.

Mondjuk, úgy kezdődik, mint egy kerti party, van egy nagyon szabad és laza főzős valami, üstben főzünk. Előtte van egy másfél órás érzékenyítő előadás, amin bemutatjuk a Bike Maffiát, de hogy az előítéletekről beszélünk általában. Nyilván a hajléktalanság benne van, vagy azon a tükrön keresztül nézzük, viszont nagyon fontos az, hogy a mindennapi előítéleteinket kezdjük el vizsgálni. (BBM, 2019)

A lakásétermek esetén is kiemelten fontos a közösségi élmény, bár teljesen más logikára épülnek, mint az előbb bemutatott élelmiszer megosztással foglalkozó platformok. Ahogy az egyik budapesti lakáséttermet vezető interjúalany fogalmaz *„Ez valahol egy jól szervezett házibuli és egy étterem között van.”* (Celebrate Food, 2019).

A lakáséttermet megálmodó három tulajdonos – az egyikük séf, a másikuk grafikus, a harmadik tulajdonost pedig az interkulturális tematika érdekelte – 2019-ben munka mellett, „önkéntesen” szerveztek interkulturális tematikájú alkalmakat. *„Alapvetően ez mindenkinek a hobija, amiben olyan dolgokat él ki, ami az alapvető nappali munkájából hiányzik.”* (Celebrate Food, 2019).

A lakásétterem helyszínéül az egyik tulajdonos belvárosi polgári lakása szolgál. Az eredeti koncepció szerint egy vacsorán 8 ember vesz részt, őket tudják ugyanis kényelmesen leültetni. A gyakorlatban azonban úgy alakult, hogy emelkedett a létszám 12-re, ami *„sokkal stresszesebb, de visszahozza az árat.”* (Ki mondja?) A vacsorák 4–5 órán át tartanak, az étel mellett a résztvevők kapnak egy, a vacsorához, az adott országhoz vagy ünnephez köthető apró emléket. A vacsora több fogásból áll, a fogások közben a szervezők játékokkal, kvízzel készülnek.

A Celebrate Food vacsorák résztvevői általában 28–40 év közöttiek, budapestiek és az interjúalany „középosztályi” státusszal jellemezte őket. A vacsorák általában kétnyelvűek, ez attól is függ, hogy a vendég, aki az adott kultúrát képviseli, beszél-e magyarul. A résztvevők szeretik a minőségi konyhát, és alapvetően nyitottak más kultúrákra. Az interjúalany szerint az is fontos, hogy nem okoz nekik gondot az 5000 forintos „kvázi” részvételi díj kifizetése. *„Van, aki úgy jön, hogy volt már korábban lakáséttermen, és szereti a műfajt, hogy kötetlenül lehet emberekkel beszélgetni, ismerkedni... Azt vesszük észre, hogy a vendégek körülbelül 60% állandó mag, és visszatér.”* (Celebrate Food, 2019).

Végül a „termelőtől a fogyasztóig” típusú szolgáltatásokat nyújtó platformok tevékenységének egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a zömében vidéki termelőket kötik össze nagyvárosi fogyasztókkal. Az általunk elemzett platform (Nekedterem) fő célkitűzése, hogy szigorú szakmai szempontok szerint szelektált beszállítói kör (pl. Élő Tisza Szövetség) termékeit juttatják el Budapestre (ún. farm-to-fork szolgáltatás).

Olyan kisgazdaságokkal működünk együtt, akik kíméletes eljárással gondozzák terményeiket. Alapos munkával olyan speciális kritériumrendszert alakítottunk ki, melynek köszönhetően csak a legjobb termelők termékei kerülnek az asztalra, ráadásul termelőinkkel a lehető legközvetlenebb kapcsolatot alakítjuk ki, melynek eredményeként termékeik megvásárlása és értékesítése a lehető legzökkenőmentesebben, mindkét fél számára kedvezően, tisztességesen zajlik.” (Nekedterem 2019).

Sikerüket a platform egyik vezetője a „házhozszállítás, biotermékek, tudatos vásárlás” hármásban látja. Fontos továbbá a személyes kapcsolattartás kialakítása a vevőkkel, és a különböző ösztönzők és kedvezmények „bevetése” a törzsvásárlói kör kialakítására.

Az élelmiszermegosztáson alapuló platformok általánosságban

A Komatál egyik megálmodója szerint nem igazán gondolnak magukra mint közösségi gazdaság szereplőire. Egymás segítése, a közösség működtetése a fő szervező elvük. Az interjúalany szerint a komatál intézménye még leginkább egyházi körökben működhet, és kicsit ennek mintájára építették fel ők is. Az Anyahajó alapelve, egy támogató közösség megteremtése a családok számára, ahol megoszthatják egymással tapasztalataikat, problémáikat.

A *Celebrate food* szervezői sem úgy azonosítják a lakáséttermet, mint egy megosztáson alapuló kezdeményezést. Maga a lakásétterem ötlete magában hordozza számukra, hogy ez egy közösségi dolog, de az interjúalany elmeséléséből inkább egy közösségi célokkal is bíró „vállalkozás” rajzolódott ki, mely egyelőre nem nyereséges. A résztvevőktől összegyűjtött pénz alapvetően az anyagköltségeket fedezi, ezen kívül még nyomtatási költségek, ajándékok hozzávalói merülnek fel kiadásként. A szervezet alapítója adja a helyszínt, ami a saját lakása, így minden eszközt is ő ad hozzá az estekhez (asztal, evőeszközök stb.) A szervezők „önkéntes energiákból” tartják fenn a lakáséttermet. Idejüket, tudásukat és lakásukat osztják meg. A résztvevők egy számukra ismerős/barát vagy ismeretlen lakásában sokszor félig ismerősökkel, ismeretlenekkel osztoznak a vacsoraasztalon és a lakásétterem élményén.

Az általunk megkeresett két termelőtől-az-asztalra szervezet számos ponton eltér egymástól. Míg a Szatyorbolt újszerű bevásárlóközösségként illetve társadalmi vállalkozásként definiálja magát, a Nokedterem ugyan szintén egy vásárlói közösség építését tűzte ki célul, a platform inkább a termékekhez való hozzájutás hatékonyságát hangsúlyozza, amit a házhozszállításon keresztül valósítanak meg. A két szervezet beszállítói köre részben átfed, a helyi termelők támogatása, a környezettudatosság, a felhasznált csomagolóanyagok minimalizálása mindkét szervezet esetében alapelvek, a Szatyorbolt esetében kulcsfontosságú.

A Nokedterem céget 2012-ben alapították, a cél a „doboz” rendszernél (a „fix dobozokra” épülő bevásárlóközösségek) rugalmasabb rendszer megvalósítása volt. Folyamatosan fejlesztették és bővítették a szolgáltatásokat: eleinte csak zöldségekkel és gyümölcsökkel foglalkoztak, majd jöttek a kézműves sajtok, különböző pékáruk, tisztító és mosószeresek, és 2019 eleje óta tőkehúst is árulnak. 2019 nyarán Budapestre és környékére szállítottak, 2020 nyaratól kibővítették a kiszállítási körüket: a Balaton és a Velencei tó környékére is szállítanak. Az irodában hárman, a konyhában öt csomagoló dolgozik és a rendeléseket hat kiszállító viszi ki. „A Nokedterem nem csupán webshop, hanem gasztrobloggerek szezonális receptjei, ajánlásai is megtalálhatók ... A bizalom, a személyesség, és a jó minőségű termékek a működésünk kulcsa” (Nokedterem, 2019).

A Szatyorbolt esetében különösen hangsúlyos a közösségi, sőt a „mozgalmi” jelleg. A működési alapelveik között is önálló pontként szerepel a közösség. Az interjúalany szerint öt alapelv mentén építették fel a vállalkozást: (1) helyi, (2) idény, szezonális zöldség-gyümölcs, (3) minősített biogazdálkodásból, kíméletes gazdálkodásból származzon az élelmiszer, tudjuk, honnan jön, ismerjük az „arcot a paradicsom mögött”; (4) csomagolás- és élelmiszerhulladék csökkentése; (5) közösség.

A Szatyorbolt 2012 elejétől működik jogilag, de előtte informális csoportként már 4 éve működött, így mára egy 10 éves „mozgalomról” beszélünk. Van egy civil lába is a kezdeményezésnek: Szatyor Egyesület – ez előbb volt, mint a bolt és főleg szemléletformálással foglalkozik; tulajdonképpen ennek egy megvalósulása maga a bolt. A vevők a zöldség-gyümölcs és egyéb élelmiszer rendeléseket (tejtermékek, pékáru) egy webolda-

lon tudják leadni, és azt továbbítják a gazdának. Önkéntesek (4 fő) és a fizetett dolgozók (2-5 fő) szortírozzák a rendeléseket, csütörtök az átvételi nap. „A modell egyik lényegi eleme, hogy a gazdának jó, hogy az ő beletett munkája nem a kukában végzi azáltal, hogy a tényleg elfogyó mennyiséget rendelik, előre tudják, hogy mekkora az igény az átvevők részéről”. (Szatyorbolt, 2019),

Összehasonlítva a Nekedterem és a Satyorbolt működésének alapját, a Satyorbolt esetében hangsúlyosabb a közösségi mezőgazdálkodás filozófiája. Ennek lényege, hogy nem a szükséglet, azaz a vásárló, hanem a termelők, gazdák (kínálat) oldaláról szerveződik. „Például ha egy termelőnek van 2 hektár földje, az nagyjából 50 családnak, ami itt megterem és beteszem a terményeket dobozokba – a terményt, ami a gazda földjén megterem, azt kapja a vásárló.” (Szatyorbolt, 2019). A Satyorbolt törekszik arra, hogy minél szélesebb legyen a kínálat (összesen 50–60 termelővel állnak szerződésben), mert a kínálati oldal támogatása mellett a keresleti szükséglet is fontos eleme a modell fenntarthatóságának. Ehhez kapcsolódik, hogy a munkában önkéntesek is részt vesznek, a fizetett munkatársak mellett, ők is szortírozzák a beérkezett árut.

Másik fontos különbség, hogy míg a Satyorboltban fix átvételi nap van, melyen a vásárlóknak be kell menniük a Satyorbolt budapesti átvevőpontjaira, a Nekedterem viszont alapvetően házhozszállításra építette a szolgáltatását.

A koronavírus okozta válság hatása az élelmiszer megosztáson alapuló platformokra

Az általunk megkeresett öt szervezet közül, a Nekedterem és a Budapest Bike Maffia vezetőivel készült utánkövetéses interjú 2020-ban.

A Nekedterem forgalomnövekedést tekintve egyértelműen a koronavírus válság időszakának „nyertesének” tekinthető. 2020 március közepe és május eleje között nagyjából megháromszorozódott a forgalmuk, amit az időszak elején nehezen tudtak teljesíteni. A kezdeti nehézségeket követően mind a beszállítók (mivel sokan éttermeknek szállítottak, és felszabadultak kapacitások) mind a szervezet kiegészítő munkatársai tekintetében megnőtt a kapacitás. Ugyanakkor, a céges kiszállítás nagy kiesést jelentett számukra, és várhatóan ezek a rendelések a home office és a nyári szabadságok miatt legkorábban 2020 szeptemberében térnek vissza. Mivel jelentősen megnőtt a házhozszállítás iránti kereslet, ezért gyorsan bővítették a kapacitásokat (online rendelések kezelését célzó fejlesztések), és plusz munkaerőt vettek fel. A régi kiszállítók is visszatértek, úgyhogy a szállítási, csomagolási kapacitással nem volt gond, a raktárban viszont nem fértek el. „Ez egy gyors tanulási folyamat volt, bevezettük például, hogy heti kétszer fix időpontban nyitottuk meg a rendelési felületünket, melyek kb. 30 perc alatt beteltek.” (Nekedterem, 2020). A cég érzékelte a megnövekedett munkaerő piaci kínálatot is.

Volt olyan nap, hogy hatan hívtak fel, hogy jönnének kiszállítani. Akik hirtelen elvesztették az állásukat: ismerős ismerőse, vendéglátásban dolgozó taxis, külföldről hazatért diák. Vagy gyorsan be kellett zárnia valakinek az üzletet, és felhívott hogy csinálna valamit, mert nem tud otthon ülni. (Nekedterem, 2020)

Bár a Budapest Bike Maffia szolgáltatásaira is megnőtt az igény, át kellett szervezniük a működésüket a megváltozott helyzet miatt. Egyrészt a megbeszéléseket és az operatív működést áttették az online térbe, másrészt azokat a tevékenységeket, amelyek eredetileg zárt térben zajlottak, átszervezték kintre. „Ki kellett menni az utcára, mert óriás igény volt rá.” (BBM, 2020). 2020 tavaszán több projektet is le kellett állítani, és az önkéntesekkel való együttműködést fel kellett, hogy függeszték. Inkább az adományok koordinálására álltak át és az intézményekkel való szervezett együttműködés kialakítására. „Leállt az ételmentés, nem voltak rendezvények, bezártak az éttermek, bezártak a sulik, ahol a plusz egy szendvics programot csinálják... Át kellett állni egy sokkal óvatosabb, egy sokkal bonyolultabb, egy megváltozott munkára.” (BBM, 2020)

Feltételezéseink szerint a koronavírus hatására mindegyik típusú élelmiszer-megosztásra megnőtt az igény, kivéve a lakásétteremre a szolgáltatás jellege miatt (zárt térben működő, nem létszükséglet kielégítése), melyet ráadásul a kijárási korlátozás sem tett lehetővé 2020. április eleje és május közepe között.

Az elsősorban piaci alapon működő szervezetek (Netpincér és Wolt) pedig egy olyan hirtelen megnövekedett keresletre reagáltak melyet a kijárási korlátozás (Budapesten 2020. április 18. és május 18. között), és az éttermek által kínált szolgáltatások korlátozása generált.

Mekkora a bizalom és milyen kockázatot vállalnak a felhasználók?

A Komatál esetében, mivel egy lakótelepi kezdeményezésről van szó, ahol az emberek nagyjából ismerik egymást, az anyukák nagy része jelen van a fórumokon, különösebben nem kell promotálni a kezdeményezést. Összeköttetésben vannak a helyi védőnőkkel, mely tovább növeli a bizalmat a szervezetben. Mivel melegétel a megosztás tárgya, a fő kockázat is az étellel kapcsolatos. A kapcsolatfelvétel után fontos, hogy a jelentkezőknek elkérjük az ételérzékenységét, preferenciáit, hogy hány adag ételt kér, hány napig. Ezeket az információkat a szervezők a belső listákon osztják meg, és szervezik meg a kiszállítást.

Az ételen keresztül a fiatal családok figyelmet, törődést adhatnak egymásnak: „Az a két jó szó is jól esik, hogy 'Hello, megvagytok?'” (Komatál, 2019). A kockázat szempontjából mást jelent az ételt főzni és az ételt elfogadni. Az interjúalany szerint elfogadni az igazán „bizalmi dolog”, ezért is van, hogy az Anyahajó viszonylag zárt csoportján belül működik a kezdeményezés. Egy csoporton kívüli családban a lakótelepen hármás ikrek születtek, és egy anyahajós odament hozzá, hogy felhívja a figyelmét a komatálra, de a család nem élt vele. „Utcáról leszólító módszerrel ez biztosan nem működne.” (Komatál, 2019).

Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy a Komatál nyitott más etnikumú, külföldi résztvevők felé is, de nem sikerült még bevonni őket a kezdeményezésbe: „Nyitott az Anyahajó, de valahogy nem kerülnek be. Pedig laknak görögök meg arabok is a lakótelepen, de őket ez valamiért nem érdekli.” (Komatál, 2019).

Működésük elején, 2011 környékén a BBM esetén is „problémát” jelentett, hogy a bringás segítők elfogadtassák magukat a hajléktalan emberekkel, de rövid idő után sikerült megismertetni magukat velük. „A hajléktalan emberek ismernek minket, és ha egy bringás hozzájuk odamegy, az általában valami jót jelent.” (BMM, 2019). A hajléktalan ellátásban dolgozó szervezetekkel folyamatosan épült a bizalom. A BMSZKI (Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei) ma a BBM egyik legfontosabb partnere. „Most már nem a partról integető hülye civilek vagyunk, már elnézést a kifejezésért, hanem egy olyan szervezet, amelyik ténylegesen tudja segíteni az életüket a rohadtul segítségre szoruló embereknek meg szakmáknak is amúgy.” A BBM 41 iskolával van kapcsolatban, és ezeket a kapcsolatokat az alapító problémamentesnek látja.

Mivel a lakásétterem a szervezők személyes ismeretségi körein alapul, az interjúalany nem lát lényeges kockázatot a rendszerben. Nincs olyan résztvevő, aki ne lenne valamelyik szervező esetében egy ismerős ismerőse, így az nem okoz gondot, hogy valaki másnak a lakásán, más által készített ételt fogyasszanak. Az alapítóról lehet tudni, hogy kvalifikált séf, ez további garanciát jelenthet a résztvevők számára.

Alapvetően az emberek, mivel többnyire a barátaink, toleránsak. De lehetnek bakik... Az az egyik vízvonalasztó, hogy ki az, aki eljön és ki az, aki nem, merthogy ez rengeteg toleranciát feltételez az emberek részéről. Ebben az egészben én vagyok a pincér, és én béna vagyok, úgy tálalok fel egy ételt, ami egy normális étteremben elfogadhatatlan lenne. (Celebrate Food, 2019)

A résztvevőknek a személyes visszajelzésen túl a Facebook oldalon van lehetőségük a lakáséttermi élményeik értékelésére. Eleinte terveztek visszajelzési kérdőívet csinálni, de mivel eleve az ismerőseik jönnek, maguktól is adnak visszajelzést.

A farmtól-az-asztalra típusú szolgáltatások esetében a bizalom alapja a jó minőségű termékek kínálata, a személyes ügyfélkezelés, és jóváírási rendszer (amennyiben nem megfelelő állapotban érkezik egy termék, jóváírják az árát) és az, hogy a termelők, beszállítók egy része megismerhető a honlapról.

Az élelmiszermegosztás múltja, jelene és jövője

A Komatál esetén nem igazán releváns kérdés a növekedés. Ahogy korábban írtuk szívesen bevontak volna külföldieket, de mivel nem volt nyitottság, „elengedték” a céljaik közül. A Celebrate Food egyelőre nem tervezi, hogy növeli a vacsorák rendszerességét, egy lehetséges növekedési út lehet az online tartalomgyártás (receptek), melyet a Patreon platformján lehetne támogatni. *„Be lehetne vonzani több embert, de hova, nem tudjuk, hogy hol landolnának. Nincs egyelőre kapacitás... Szeretnénk egy könyvet csinálni belőle... Közösségi finanszírozásban valósulna meg.”* (Celebrate Food, 2019)

A Budapest Bike Maffia folyamatosan új projekteken dolgozik, és igyekszik erősíteni piaci „lábát”, csapat-építő tréningeken keresztül. Szakmai szempontból is egyre professzionálisabb működésre törekszenek.

A Redinner mellett a BBM fontos szereplője az „uberization of restaurants vagy food”-ként is leírható jelenségnek, melynek lényege, egyrészt az élelmiszer-pazarlás elleni küzdelem, másrészt a megmaradt étel szétosztása a rászorulóknak között. A jelenségnek egy másik megnyilvánulási formája, hogy az éttermi szolgáltatásban a helyben fogyasztás szerepe csökken, és nő a házhozszállítás jelentősége (UberEats, Wolt). Ezek az étel (újra)elosztási folyamatok, tipikusan egy mobil applikáción keresztül valósulnak meg, mely hatékonyan és gyorsan összeköti a kínálati oldalt (éttermek) a kereslettel (vevők illetve rászorulóknak vagy az őket támogató civil szervezetek). Ennek a kevesebb offline interakciót igénylő szolgáltatás terjedésének nyilvánvalóan jelentősen kedvezett a koronavírus válság.²⁹

A Nokedterem házhozszállítási szolgáltatásai hirtelen megnőtt a kereslet, ugyanakkor számos új konkurenciájuk lett a vírusválság kapcsán³⁰. A kapacitás bővítés és a megnövekedett forgalomra adott üzletpolitikai döntés eredményeképpen egy nagyobb rakterű helyre költöznek, amely boltként is fog működni. Az interjúalany szerint, ugyanis aki igazán környezettudatos, az a házhozszállítás helyett más megoldást keres: *„Valakinek nem tetszik ez a házhoz-rendelési forma, ezért bővítjük a szolgáltatásokat, átvevő pontos megoldással, illetve bolti kiszolgálással.”* (Nokedterem, 2020).

29 Ennek a jelenségnek a holland példájának részletesebb ismertetését lásd pl. Jasper van Tilburg (2017) illetve IFCO, 2017.

30 Ezek közül a legfontosabb a kifli.hu, mely 2020 januárban indult, cseh befektető áll mögöttük, illetve a Limekirály nagykereskedő, emiatt olcsóbb, mint a Nokedterem. Ezenkívül az Ittaszezon (<https://www.ittaszezon.com>) említette még az interjúalany, mint jelentős konkurenciát.

Szomszédsági platformok³¹

A szomszédsági platformokban közös jellemzője, hogy egymáshoz közel élő embereknek nyújt lehetőséget kapcsolatépítésre, segítségnyújtásra, és információcserére. A segítségnyújtás során sok esetben a saját tulajdonban lévő eszközök kerülnek eladásra, illetve kölcsönadásra, így ebben az esetben a személyes és az üzleti viszonyok összerosódnak ezeken a platformokon (vö. Sundararajan 2016).

A szomszédsági platformok körében két alap és két utánkövetéses interjú készült, a Miutcánk és az Átalakuló Wekerle nevű platformok képviselőivel, amelyek egyaránt nonprofit elven működnek. A Miutcánk nevű szomszédsági platform a 2010-es évek közepén alapították, míg az Átalakuló Wekerle tizenkét évnyi közösségi munka eredménye. A Miutcánk platformját két fiatal fejlesztette a kezdeti szakaszban munka mellett, majd egy nagyobb támogatás elnyerése után bővítették: így jött létre egy 2019-ben 47 ezer felhasználót tömörítő oldal, ahol az egymáshoz közel élő emberek megtalálhatják és segíthetnek egymásnak. Ezzel szemben az Átalakuló Wekerle egy területileg szűk térben, a budapesti Wekerle-telepen működő szerveződés. A telepen élők által szervezett programok közül a Garázsvásár projekt a helyi gazdaság életére is befolyást gyakorló fesztivállá nőtte ki magát. Emellett szerveznek még babaruha börzétet, kézműves vásárokat és ruhacserétet is, valamint működik egy közösségi iroda is, amelyről bővebben az iroda megosztó platformok bemutatásánál írtunk.

A szomszédsági platformokról általánosságban

A Miutcánk képviselője szerint, aki egyben társalapító is, a platform azért alakult, mert szerették volna, ha a szomszédok megismerésével szorosabb közösségek jöhetnek létre városokban is ahhoz hasonlóan, mint amit vidéken is tapasztalhatnak az emberek. Egymás megismerése mellett pedig, egymást segítségét és eszközeit is igénybe vehetik, amely hozzájárul ahhoz, hogy az emberek felismerjék a közösség gazdaság és a tulajdon megosztásának pozitív oldalát.

A Wekerle telepen az ott élő összetartó közösség tette lehetővé, hogy a különböző közösségi rendezvények átalakuljanak és egy szomszédsági platformmá nőjék ki magukat. Az interjúalanyunk, aki a garázsvásár aktív szervezője személyes igénye miatt kezdte el szervezni az első alkalommal.

Az első garázsvásár és elődei megszervezése mögött személyes és külföldi példák okok állnak: *„Igazából szerintem a személyes igényem, tehát hogy mindig lemaradtam a helyi börzéről és mivel nem tudtam pótolni, így gondoltam csináljak egyet.”* (Wekerle, 2020).

A Miutcánk szakértője szerint az oldal könnyen kezelhetősége és használhatósága lehet az egyik tényező, ami hozzájárul a felhasználók számának növekedéséhez. Az oldal használói véleménye szerint általában olyan emberek, akik nyitottak és kíváncsiak más emberekre, mindemellett pedig fontos számukra a környezetük védelme. *„A Miutcánk egy közösségi oldal szomszédoknak, azzal a céllal jött létre, hogy a szomszédok ismerjék meg egymást. Helyben meg lehessen oldani minél több problémát, hogy bizalmi szomszédságok jöhessenek létre.”* (Miutcánk, 2020).

Bizalom és kockázat

Interjúalanyaink egyetértettek abban, hogy a bizalomnak kulcsszerepe van a platform működésében. A felhasználók nemcsak egymás felé vannak bizalommal az igénybevétel során, hanem a működtetők felé is. A Miutcánk képviselője szerint a bizalmat legfőképp azzal tudják biztosítani, ha technikailag rendben működik

³¹ Budapesten számos kerületnek van informális, pl. szülők, családok részére létrehozott facebook oldala (pl. ÚSZB 2400 főt számláló Újlipótvárosi Szülők Baráti közössége, vagy 2. kerületi anyukák 3600 fős csoportja), interjúinkhoz olyan csoportokat választottunk ki, melyek működésének alapja egy önálló online platform.

az oldal és probléma esetén fordulhatnak az üzemeltetőkhez a felhasználók segítségért. „A bizalmat fel kell építeni és ez az egyik olyan dolog, ami kulcsfontosságú és ugye tudunk bizalmat teremteni azzal, hogy maga a platform vagy alkalmazás megbízható, főleg ilyen technikai dolgokat jelent.” (Miutcánk, 2020).

A Wekerle keretein belül zajló rendezvények általában egy főszervező kezében összpontosulnak, aki felé mind a résztvevők, mind pedig a vele együtt dolgozók bizalommal fordulnak és működnek együtt, a hosszú évek során kialakult rutint és szabályrendszert figyelembe véve.

Közösségi gazdaság jelen és jövő

A Miutcánk és az Átalakuló Wekerle képviselője is úgy gondolja, hogy a 2020-ban jelentkező vírushelyzet a jövőben is befolyással lesz a közösségi gazdaság alakulására. A Miutcánk képviselője úgy gondolja, hogy a közösségi gazdaság fontossága és szerepe továbbra is megmarad, illetve népszerűsége növekedhet is: „Szerintem jobb lesz, de azért az a kérdés, hogy mennyire van éppen vírus helyzet” (Miutcánk, 2020). A Wekerle képviselője is hasonlóan nyilatkozott: „Hát ugye, sokszor minden megváltoztatható ilyen téren, mert ha nem lett volna, akkor azt mondanám, hogy abszolút igény rá, de az emberek rájönnek, hogy nem kell mindent tulajdonítani, hanem használhatnánk közösen is.” (Wekerle, 2020).

KÖVETKEZTETÉSEK

Feltáró célú kvalitatív kutatásunk a budapesti (vagy budapesti központú, de országos) közösségi gazdasági alapon működő cégeket, szerveződések, közösségeket igyekezett feltérképezni. Míg a legtöbb általunk idézett kutatás a *felhasználói* oldalról közelítette meg a témát, jelen kutatásban a platformokat *működtető* illetve a *szakértői* szempontokra került a hangsúly. Írásunk tehát hiánypótló ebből a szempontból. Mivel nemcsak a nézőpontunk, hanem az általunk alkalmazott módszer (kvalitatív vs. kvantitatív) is eltér az általunk vizsgált kutatások többségétől, korlátozottan vethetők össze eredményeink.

A CouchSurfing közösség sikerét vizsgáló kvalitatív kutatás (Dén-Nagy–Király 2014) a bizalommal kapcsolatos megállapításait megerősítette a kutatásunk: mind a szakértők, mind a felhasználók többsége szerint az online bizalom megteremtése kulcskérdés a közösségi gazdaság sikeres működése szempontjából. A 2. táblázatban összefoglaltuk az elemzés főbb szempontjait szektoronként és platformonként.

A táblázatból és a kvalitatív elemzésünkéből is jól látható, hogy sok közös pont van a megosztáson alapuló platformok között még akkor is, ha szerteágazó a tevékenységük és nagyon eltérően működnek. A fenntarthatóság például fontos szempont akár a környezeti aspektusát, akár a gazdasági aspektusát nézzük. Az interjúalanyok többsége hisz a közösségi gazdaság fontosságában. Úgy gondolják, hogy a következő generációknak ez a jövője, azonban vannak olyan esetek, ahol már elkezdtek felismerni az árnyoldalait is. A közösségi gazdaság résztvevői általában környezettudatos személyek, akik törekednek a fenntarthatóságra.

A koronavírus hatása különbözőképpen hatott a platformokra. Míg az élelmiszer-megosztás több szegmense virágzásnak indult, a közösségi közlekedés megosztott, az irodamegosztásra és a szállásmegosztásra pedig negatívan hatott a válság. Ami az irodamegosztást és a közlekedést különösen érinti, az a távmunka elterjedése³², mely hosszútávon kedvezően hat a fenntarthatóság több aspektusára is.³³ Budapesten a koronavírussal párhuzamosan, de attól függetlenül is elindult egy zöldebb, fenntarthatóbb, közösségi alapú gondolkodás (a vá-

32 Nemzetközi szinten: <https://www.forbes.com/sites/michaelbernack/2020/03/16/remote-work-and-best-practices-the-coronavirus-workplace-series/#6f00a867769c>

Magyar viszonylatban: <https://www.hrportal.hu/hr/bevalt-a-tavmunka-a-hazai-cegeknel-20200625.html>

33 <https://www.workflexibility.org/remote-work-supports-un-sustainable-development-goals/>

rosi és kerületi szintű politikában), mely kedvez(het) ezeknek a kezdeményezéseknek. Az Airbnb lakáskiadással kapcsolatos korlátozások önkormányzati hatáskörbe sorolása (Portfolio 2020), szintén a helyi lakosok védelmét szolgálja még akkor is, ha a kínálati oldalról nézve sok szempontból korlátozza a lakástulajdonosok szabadságát.

Ami a szerveződést illeti, a nagyobb, szervezettebb infrastruktúrát igénylő, többségükben nemzetközi platformok óhatatlanul elmozdulnak a piacosodás felé (pl. Lime, Airbnb, GreenGo), míg a szolidaritás inkább a kisebb közösségi, informális szerveződésekénél játszik növekvő szerepet (Miutcánk, Budapest Bike Maffia, Komatál).

2. táblázat. Az elemzés főbb szempontjai szektoronként és platformonként

	A megosztás tárgya(i)	A működés gazdasági alapja	Értékek	Koronavírus válság hatása(i)	Rendszer-garanciák
Közlekedési platformok					
Bubi	Közbringa	Közszolgáltatás, nonprofit	Gyors, elérhető és fenntartható mobilitás	Jelentősen nőtt a forgalom	Pénzügyi tranzakció, kaució, közszolgáltatás
GreenGo	Elektromos autó	For-profit	Elérhetőség, fenntarthatóság	Csökkenő kereslet	Pénzügyi tranzakció, biztosítás
Lime	Elektromos roller	For-profit	Egyszerű és elérhető mobilitás	Csökkenő kereslet	Pénzügyi tranzakció, biztosítás
Oszkár	Telekocsi	For-profit		Csökkenő kereslet	Értékelési rendszer
Szállásmegosztó platformok					
Airbnb	Ingatlan (lakás, szoba)	For-profit	közösségi élmény; Multikulturalitás; utazás, (turizmus, rövidtávú lakhatás)	Erőteljesen negatív hatás	Értékelési rendszer; Személyes beengedés
Iroda- és munkamegosztó platformok					
ClickforWork	Hirdetések	For-profit	Egyszerű, jól körülhatárolt feladatok	Meg kellett szüntetni a tevékenységet	Felhasználók értékelése
Kaptár	Iroda (helyszín)	For-profit	Megfelelő munkakörnyezet biztosítása	Átmeneti negatív hatás	Értékelési rendszer
Weki	Iroda (helyszín)	Piaci alapú, de nem a profittermelés a cél	Közösség és munkakörülmények biztosítása	Meg kellett szüntetni a tevékenységet	Személyes ismeretség
Élelmiszermegosztó platformok					
Komatál	Főtt étel	önkéntesség	Gondoskodás, szolidaritás lokalitás	Nincs információ, de feltételezhetően óvatosabbá váltak a résztvevők	Személyes ismertség és Anyahajó tagság
Budapest Bike Maffia	Szendvicsek, főtt étel, vetőmag	Önkéntesség, pénz és étel adományok, Fizetős csapatépítő tréning szolgáltatás	Fenntarthatóság, Biciklis szubkultúra, közösségi élmény, Altruista segítségnyújtás, Politikai rendszer kritikája	Nehézségek, élelmiszermennyiség, iskolákkal való együttműködés is leállt	Megszokták a hajléktalanok a bringásokat a kezdeti bizalmatlanság után

	A megosztás tárgya(i)	A működés gazdasági alapja	Értékek	Koronavírus válság hatása(i)	Rendszer-garanciák
Lakásétterem (Celebrate Food)	Vacsora, (lakás)	vendégek hozzájárulása	közösségi élmény, interkulturalitás	Nincs információ	Közvetett és közvetlen ismerősök a fb csoporton keresztül
Szatyorbolt	Minősített és kéméletes élelmiszerek, kézműves tejtermékek és pékáruk	Piaci alapú, de nem a profittermelés a cél	lokalitás, fenntarthatóság, biotermékek, környezetvédelem, (bevásárló közösség), csomagolás- és élelmiszer-hulladék csökkentése, helyi gazdák támogatása	Nincs információ, de feltételezhetően nőtt a forgalom	Minősített és kéméletes élelmiszerek kínálata, Személyes ügyfélkezelés
Nekedterem	kistermelői zöldségek gyümölcsök, kézműves tejtermékek és pékáruk	Piaci, for-profit	bizalom, a személyesség, és a jó minőségű termékek, helyi gazdák támogatása, fenntarthatóság	Jelentősen nőtt a forgalom	jó minőségű, ellenőrzött termékek kínálata, a személyes ügyfélkezelés, és jóváírási rendszer
Szomszédsági platformok					
Miutcánk	Hirdetések	Nonprofit	Bizalom	Nőtt a felhasználók száma	Technikai módszerekkel biztosítják.
Wekerle	Ruhák, eszközök	Piaci alapú, de nem a profittermelés a cél	Bizalom	Meg kellett szüntetni átmenetileg	Személyes ismeretségből fakad

HIVATKOZÁSOK

- Balázs B. (2012) Local Food System Development in Hungary. *International Journal of sociology of Agriculture & Food*, 19(3), 403–421.
- Bálint D. – Trócsányi A. (2017) New ways of mobility: the birth of ridesharing. A case study from Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(4), 391–405. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.4.7>
- Boros L. – Dudás G. – Kovalcsik T. (2020) The effects of COVID-19 on Airbnb. *Hungarian Geographical Bulletin*, 69(4), 363–381. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.69.4.3>
- Belk, R. (2010) „Sharing.” *Journal of Consumer Research*, 36(5), 715–734.
- Belk, R. (2013) You are what you can access: Sharing and collaborative consumption online. *Journal of Business Research*, 67(8), 1595–1600.
- Boros L. – Dudás G. – Kovalcsik T. – Papp, S. – Vida, J. (2018) Airbnb in Budapest: analysing spatial patterns and room of hotels and peer-to-peer accomodations. http://regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1869/2/boros_airbnb_2018.pdf
- Botsman, R. (2017) *Who Can You Trust?: How Technology Brought Us Together and Why It Might Drive Us Apart*. Penguin Business. Public Affairs, 2017.
- Buda G. – Pethes B. – Lehota J. (2019) Dominant Consumer Attitudes in the Sharing Economy—A Representative Study in Hungary. *Resources 2020*, 9(1).
- Codagnone, C. – Biagi, F. – Abadie, F. (2016) The Passions and the Interests: Unpacking the ‘Sharing Economy’. European Commission, Joint Research Centre Science for Policy Report EUR 27914 EN. <https://doi.org/10.2791/474555>
- Cohen, B. – Kietzmann, J. (2014) Ride on! Mobility business models for the sharing economy. *Organization & Environment*, 27(3), 279–296.
- Crabtree, B. F. – Miller, W. L. (1999) Using Codes and Code Manuals: A Template Organizing Style of Interpretation. In Crabtree, B. F. – Miller, W. L. (eds.) *Doing Qualitative Research* (2nd ed). Newbury Park, CA: Sage Publication
- Daunorienė, A. – Drakšaitė, A. – Snieška, V. – Valodkienė, G. (2015) Evaluating sustainability of sharing economy business models. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 213, 836–841.
- Dén-Nagy I. – Király G. (2014) How to explain couchsurfing’s success? *Szociológiai Szemle* (24)4, 32–53. http://www.szociologia.hu/dynamic/2014_4_den_nagy_kiraly_32_53.pdf
- Dudás G. – Boros L. (2019) A közösségi gazdaság (sharing economy) definiálásának dilemmái. *Tér és Társadalom*, 3 (1), 107–130. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.33.1.3058>.
- European Commission (2016) The use of collaborative platforms, *Flash Eurobarometer* 438. https://data.europa.eu/data/datasets/s2112_438_eng?locale=en
- Gertheis, A. (2020) A koronavírus hatása az aktív és mikromobilitásra. *Városi Közlekedés*, 2020 Szeptember Különszám, 17–24.
- Görög G. (2017) A bizalom szerepe a megosztáson alapuló gazdaságban http://acta.bibl.u-szeged.hu/55035/1/koztes_europa_2017_001_002_185-194.pdf
- Hamari, J. – Sjöklint, M. – Ukkonen, A. (2016) The sharing economy: Why people participate in collaborative consumption. *Journal of the association for information science and technology* 67(9), 2047-2059.
- IFCO (2017) *The uberization of food: how the sharing economy is transforming the supply chain for the better*. <https://www.ifco.com/the-uberization-of-food-how-the-sharing-economy-is-transforming-the-supply-chain-for-the-better/>
- Kalóz E. (2015) A közösségi gazdaság – elméleti megfontolások és gyakorlati jellemzői. *Információs Társadalom: Társadalomtudományi folyóirat*, 1, 30–47.
- Meszmann T. (2018) *Industrial Relations and Social Dialogue in the Age of Collaborative Economy*. National Report, Hungary. December 2018. Central European Labour Studies Institute. https://celsi.sk/media/research_reports/RR_27.pdf
- MOL Bubi (2018) Keresletösztönzés kutatás. Szocio-Gráf Piac- és Közvélemény-kutató Intézet BKK Zrt. megbízásából
- Osztrovits, Á. – Kőszegi, Á. – Nagy, B. – Damjanovics, B. (Price Waterhouse Coopers) (2015) Osztogatnak vagy fosztogatnak? A sharing economy térnyerése, Redistribution or Robbery? The emergence of sharing economy> URL: http://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/sharing_economy_ternyerese.html
- Portfolio, 2020. *Vége a hangos viháncolásnak: szigorítja a szabályait az Airbnb*. <https://www.portfolio.hu/ingatlan/20200824/vege-a-hangos-vihancolasnak-szigoritja-a-szabalyait-az-airbnb-445784>
- Ricci, M. (2015) Bike sharing: A review of evidence on impacts and processes of implementation and operation. *Research in Transportation Business & Management*, 15, 28–38.

- Simonovits, B. – Cioancă, A. (2019) *Trust and Discrimination on Collaborative Consumption Platforms With a Special Focus on Ridesharing Platforms* https://ippi.ppk.elte.hu/media/fc/87/9cd270fbacdb634ee05f914aee29c779d60b068c8312e64cbc23584a9efe/WORKING%20PAPER_ridesharing_2019_Simonovits_Cionca.pdf
- Simonovits, B. – Shvets, I. – Taylor, H. (2018) Discrimination in the sharing economy: evidence from a Hungarian field experiment. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 9 (1), 55–79. <http://dx.doi.org/10.14267/CJSSP.2018.1.03>.
- Smith, M. K. – Egedy, T. – Csizmady, A. – Jancsik, A. – Olt, G. – Michalkó, G. (2018) Non-planning and tourism consumption in Budapest's inner city. *Tourism Geographies*, 20(3), 524–548. <http://dx.doi.org/10.1080/14616688.2017.1387809>.
- Soltész, P. – Zilahy, Gy. (2019) A megosztáson alapuló gazdaság környezeti és társadalmi hatásai. *Magyar Tudomány* 2019/ https://mersz.hu/hivatkozas/matud_f32305
- Sundararajan, A. (2016) *The Sharing Economy: The End of Employment and the Rise of Crowd-Based. Capitalism*. MIT Press.
- Szűts Z. – Jinil Y. (2020) A Sharing Economy elmúlt 5 éve – Egy korszak (2015–2020) tanulságai. The recent five years of sharing economy. Lessons from a period (2015–2020) *Civil Szemle (Közösségek és Civil Társadalom.)* 2020/1.
- Tamás P. (2020) Koronaszilánkok. Látjuk-e, mi jön? *A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra*. Socio.hu 2020/2. https://socio.hu/uploads/files/2020_2/36_korona_hozzaszolasok.pdf
- Tilburg, T. (2017) The 'Uberization' of Restaurants' Food Supply Chains: Consumers Come to the ResQ and Civilians Don't 'Waste the Plate'! <https://mastersofmedia.hum.uva.nl/blog/2017/09/25/the-uberization-of-restaurants-food-supply-chains-consumers-come-to-the-resq-and-civilians-dont-waste-the-plate/>

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az interjúalanyok jellemzői

Szektor	Interjú típusa (szakértői/ follow up/ bővített)	Konkrétabb megnevezés	Szervezet beszo- rolása (Lásd 1. táblázat)	Interjú felvétel ideje	Elérhetőség
Élelmiszer-megosztás					
Lakásétterem	szakértői	Celebrate food	Egyensúly a megosztó és áruccsere jellemzők között	2019.07.03	https://www.facebook.com/celebratefoodtimes
BudapestBike Maffia	szakértői, follow-up		Non profit alapú	2019.06.28 2020.06.05	https://bikemaffia.com
Komatál	Szakértői	József A ltp.	Non profit alapú	2019.06.26	https://anyahajokozpont.hu/
Termelőtől a fogyasztóig élel- miszer házhoz- szállítás (farm-to-fork)	2 szakértői	Nekedterem, Szatyor bolt	Egyensúly a megosztó és áruccsere jellemzők között	2019.05.20 2019.08.14	https://nekedterem.hu/ https://www.szatyor-bolt.hu/
Szállásmegosztás					
Airbnb	1 szakértői, 1 Follow-up és 1 bővített		Egyensúly a megosztó és áru- csere	2019.10.09 2020.06.23 2020.03.27.	https://www.airbnb.hu/
Couchsurfing	1 felhasználó		Nonprofit alapú	2019.08.26	Couchsurfing: Meet and Stay with Locals All Over the World
Közlekedésmegosztás					
Utazás megosztás	1 szakértői	Oszkár, telekocsi	Egyensúly a megosztó és az áruccsere jellemzők között	2019. tavasz 2020.07.04	https://www.oszkar.com/
Robogó, autó kölcsonzés, illetve megosz- tás	3 szakértői és 3 follow up	Lime, GreenGo MOL Bubi	Profit alapú Nonprofit	2019.08.16 2020.06.05 (MOL Bubi – Dalos Péter) 2020.06.10 (GreenGo) 2020.06.25 (Lime)	https://www.li.me/en-us/home https://greengo.com/hu https://molbubi.hu/
Iroda- és munka- megosztás	3 szakértői és 1 follow up	Kaptár Door Office ClickforWork	Egyensúly a megosztó és az áruccsere jellem- zők között Profit alapú	2019.06.14 2019.08.27 2019.06.19	https://kaptarbudapest.hu/ http://dooroffice.hu/ https://clickforwork.hu/
Szomszédági közösségi plat- formok	1 szakértői és 1 follow up	Miutcánk, Weki	Nonprofit	2019.08.26 2020.06.25 (Weki) 2020.07.08	www.miutcank.hu https://weki.hu/

RÖVID IRÉN – ERÁT DÁVID – FÜZÉR KATALIN¹

A PÁRKAPCSOLAT, A GYERMEKNEVELÉS ÉS A TÁRSADALMI TŐKE SZEREPE A SZUBJEKTÍV JÓLLÉT ALAKULÁSÁBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.62>

Absztrakt

Az egyének szubjektív jóllétére ható kapcsolati tényezőket vizsgáló elemzésünket a globális COVID-19 járvány elleni védekezésben világszerte alkalmazott azon fizikai interakciókat korlátozó társadalmi gyakorlatok inspirálták, amelyeknek célja egyrészt minél inkább az egy háztartásban élők körére szűkíteni a kapcsolattartást, másrészt érdemben nehezíteni a társadalmi interakciókat a társadalmi tőke mindhárom típusában. Az elemzés alapjául szolgáló nagymintás adatfelvétel a 2016-os mikrocenzus (N=2 millió 724 ezer), ami lehetővé teszi, hogy számot adjuk mind a párkapcsolati-gyermeknevelési státusszal megragadható kapcsolati tényezők, mind a társadalmi tőke három típusában érintett kapcsolati tényezők szerepéről a szubjektív jóllét kognitív dimenziójának, az életelégedettségnek az alakulásában a 20–49 évesek körében. Elemzésünk kiindulópontját az a tény adja, hogy az életelégedettség összefügg azzal, párkapcsolatban él-e valaki (és milyen jellegűben), illetve nevel-e gyermeket a háztartásában (Rövid 2020). Elemzésünk középpontjában az a kérdés áll, hogy mennyiben érinti hasonlóképpen vagy különbözőképpen a párkapcsolati-gyermeknevelési státusz szerint elkülönülő háztartástípusba tartozók életelégedettségét a háztartáson kívüli fizikai kapcsolattartás. Eredményeink szerint a járványhelyzetben is érintett kapcsolati tényezők életelégedettségre gyakorolt hatása hasonlóan alakul egyrészt a szinglik és a gyermeküket egyedül nevelők körében, másrészt a párkapcsolatban élők körében, gyermeknevelési státusztól függetlenül. A kapcsolati tényezők közül tehát a párkapcsolatnak kiemelt jelentősége van a szubjektív jóllét alakulásában, ami a párkapcsolatok minőségének, sérülékenységének mintázataira is ráirányítja a figyelmet (Erát 2020). Elemzésünk alapján hipotéziseket fogalmazunk meg a további kutatások számára. Átfogó hipotézisünk szerint a járványhelyzet a háztartáson kívüli kapcsolati tényezőkre gyakorolt korlátozó hatásán keresztül összességében jelentős mértékben, azonban párkapcsolati-gyermeknevelési státusz szerint differenciáltan rontja az életelégedettséget a 20-49 évesek körében.

Kulcsszavak: szubjektív jóllét, életelégedettség, párkapcsolat, gyermeknevelés, társadalmi tőke, COVID-19

1 Rövid Irén PhD Elemző, Központi Statisztikai Hivatal. Erát Dávid, MA Egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Társadalom- és Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék. Doktorjelölt, PTE BTK Demográfia és Szociológia Doktori Iskola. Füzér Katalin, PhD. Egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Társadalom- és Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék.

THE ROLE OF PARTNERSHIP, PARENTING AND SOCIAL CAPITAL IN WELLBEING

ABSTRACT

Our analysis of the relational factors involved in subjective wellbeing was inspired by global social practices of restricting physical interactions in the fight against the COVID-19 pandemic. Restrictive measures are supposed to constrain interactions to the household and at the same hinder social intercourse that normally occurs as a feature of the three types of social capital. The empirical basis of the analysis is the large-sample Hungarian micro census of 2016 (N=2 724 000) which makes it possible to examine how life satisfaction, i.e. the cognitive dimension of subjective wellbeing among 20-49-year-olds connects on the one hand to the relational factors represented by partnership-parenting status, and on the other hand to the relational factors implicated in the three types of social capital. The starting point of our analysis is evidence concerning the connection in the Hungarian context between life satisfaction, partnership status and parenting status, respectively. (Rövid 2020). The central question of our analysis is to what extent the life satisfaction level of individuals living in households differentiated by partnership and parenting status is connected to their practice of physical social interactions beyond the household. Our results show that relational factors, implicated in the pandemic, play a similar role in the case of singles and single parents, and also among those living in partnership, irrespective of parental status. We find that partnership has an outstanding role in subjective wellbeing, which highlights the significance of both the quality as well as the vulnerability of partnerships (Erát 2020). These results also provide the grounds for hypotheses that can be explored in further research: our overall hypothesis is that the pandemic, through its restrictive effect on relational factors beyond the household, substantially diminishes life satisfaction among 20–49 year-olds, with significant differences according to the partnership and parenting status of individuals.

Keywords: subjective wellbeing, life satisfaction, partnership, parenting, social capital, COVID-19

A PÁRKAPCSOLAT, A GYERMEKNEVELÉS ÉS A TÁRSADALMI TŐKE SZEREPE A SZUBJEKTÍV JÓLLÉT ALAKULÁSÁBAN

BEVEZETÉS²

A szubjektív jóllét kapcsolati tényezők mentén történő vizsgálatának különös aktualitást ad a COVID-19 globális járványhelyzet. A védekezés különféle társadalmi kapcsolatokra gyakorolt hatását számos kutatás vizsgálta már, amelyek alapján megállapíthatjuk, hogy a háztartáson kívüli, személyes jelenléttel megvalósított kapcsolattartás világszerte visszaszorul a fizikai interakciókat korlátozó társadalmi gyakorlatok nyomán (Tóth-Hudácskó 2020, Teslya et al. 2020, Scala et al. 2020, Vokó-Pitter 2020, Goumenou et al. 2020). A korlátozásokat azért alkalmazzák, mert a COVID-19, más világjárványokat okozó fertőzésekhez hasonlóan, az emberek közötti fizikai interakciók során intenzíven terjed. Így egyes kutatások egyenesen a védekezés sikerességének egyik indikátoraként tekintenek a személyes jelenléttel megvalósított kapcsolatok visszaszorulásának különféle mutatószámaira (Merkely et al. 2020, Röst et al. 2020, Galvan, Quarleri 2020, McKee 2020). A fizikai kapcsolattartás volumenének csökkenéséhez nagymértékben hozzájárul a home office gyakorlata és az online oktatás, de a napi mobilitást egy sor korlátozó intézkedés is csökkenti a szolgáltatásokat nyújtó intézmények bezárásától, vagy nyitva tartásának szűkítésétől kezdve a kijárási tilalomig (Merkely et al. 2020).³

A kutatások egy másik csoportja a háztartáson kívüli társadalmi kapcsolatok mellett a háztartáson belüli kapcsolatok átalakulását is fókuszba helyezi a járványhelyzet vizsgálatában. A járványhelyzetben gyermeket nevelő családok helyzetével foglalkozó kutatások (Prime et al. 2020, Russell et al. 2020, Gregor et al. 2020, Möhring et al. 2020, Gregor-Kováts 2020) mellett a párkapcsolatok alakulását is számos elemzés vizsgálja (pl. Pietromonaco-Overall 2020, Settersen et al. 2020).

A járványhelyzet társadalmi hatásainak megértéséhez kutatásunk azzal járul hozzá, hogy megalapozott hipotéziseket fogalmaz meg a kapcsolati tényezők és az életelegedettség összefüggésére vonatkozóan. Arra vállalkozunk, hogy a párkapcsolatok és a gyermeknevelés kapcsolati tényezői mentén kialakított háztartástípusok szerint tanulmányozzuk a járványhelyzetben világszerte alkalmazott, fizikai interakciókat korlátozó társadalmi gyakorlatok által közvetlenül érintett kapcsolati tényezők közül a megkötő, az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőke egy-egy megnyilvánulásának szerepét a szubjektív jóllét kognitív dimenziójának, az életelegedettségnek az alakulásában.

2 A szerzők kutatómunkáját támogatta Füzér Katalin és Erát Dávid esetében a TKP2020-IKA-08 számú projekt, amely a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg; Rövid Irén esetében az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban. A jelen dokumentum a Központi Statisztikai Hivatal 2016. évi mikrocenzus adatállományainak a felhasználásával készült. A számítások és az azokból levont következtetések kizárólag Rövid Irén, Erát Dávid és Füzér Katalin, mint szerzők szellemi termékei.

3 A fizikai kapcsolattartás visszaszorulásával párhuzamosan az online interakciók számos területen szisztematikusan előtérbe kerülnek (Füzér 2020): a munkavégzés és az oktatás mellett a fogyasztás, a szolgáltatások igénybevétele, a szabadidő eltöltése és a családi kapcsolattartás (Szalma, Rékai 2020) során is előnyökkel járó opcióként, sőt bizonyos esetekben egyenesen kényszerként valósul meg az életvilág mediatisálása (Berger 2020) a digitalizációs átalakulás ipar 4.0 kereteit jóval túllépő folyamatában.

ELMÉLETI KERETEK, KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Számos tanulmány mutatott már rá arra, hogy szubjektív jóllétünk függ attól, hogy párkapcsolatban, azaz házasságban vagy élettársi kapcsolatban, vagy éppen egyedül élünk-e. Ugyanis azok, akik tartós párkapcsolatban, házasságban élnek, boldogabbak, elégedettebbek az életükkel, mint azok, akik pár nélkül, egyedül élnek (Veenhoven 1984, Utasi 2008, Cargan 1981, DePaulo–Morris 2005, Diener et al. 1999, Haller–Hadler 2006, Hertel et al. 2007, Hradil 1995, 2003, Ho 2015, Shapiro–Keyes 2008, Verbakel 2012). Továbbá a gyermek léte, nem léte a háztartásban is jelentős szerepet tölt be az életelégedettség alakulásában (Veenhoven 1984, Nelson–Coffey 2019, Balbo–Arpino 2016, Molnár–Kapitány 2014, Radó 2019).

Más kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy a szubjektív jóllét és a családi állapot között nem található jelentős összefüggés (Hertel et al. 2007, DePaulo–Morris 2005, Czibere 2017). Ha a házások jellemzőit ugyanis például azokhoz a szinglikéhez viszonyítanánk, akik még sosem kötöttek házasságot, vagyis nőtlen, hajadon családi állapotúak voltak, akkor a két csoport értékei nem térnének el olyan élesen egymástól (DePaulo–Morris 2005). Ebben az is szerepet játszhat, hogy bár a házásokra jellemzőtől némileg elmaradt, de a szinglik is igen magasra értékelték a szubjektív jóllétüket. A barátokkal, a testvérekkel, a szülőkkel és gyermekekkel való törődés, jó kapcsolat is pozitív hatással van a szinglik jóllétére (Hertel et al. 2007, Haller–Hadler 2006, Cockrum–White 1985). Verbakel (2012) a „jelenlegi párkapcsolati státuszt” („*current partnership status*” Verbakel 2012: 206) a törvényes családi állapotnál alkalmasabbnak találta a szubjektív jóllét vizsgálatára. Kutatási eredményei szerint a házások a legelégedettebbek az életükkel, őket követik az élettársak, a látogató párkapcsolatban (LAT) élők, a szinglik, az özvegyek, végül pedig az elváltak.

Az életelégedettséget vizsgáló tanulmányunk kiindulópontját a nagy elemszámú adatállományon, a 2016-os mikrocenzuson alapuló kutatási eredmények adják, melyek alapján elmondható, hogy számos társadalmi-demográfiai tényező szorosan összefügg az életelégedettséggel (Rövid 2020).⁴ A nem, az életkor, az iskolai végzettség, valamint a településtípus mellett a párkapcsolati-gyermeknevelési státusz szerepével kapcsolatban született eredményekre támaszkodik jelen elemzésünk. A korábbi vizsgálat azt találta, hogy a nők valamelyest elégedettebbek az életükkel, az életkor előrehaladtával csökken az életelégedettség, a felsőfokú végzettségűekre pedig az ennél alacsonyabb végzettséggel rendelkezőknél magasabb fokú elégedettség jellemző. A településlejtő jelensége is visszaköszönt az eredményekben: Budapesthez képest a többi településtípusban élők kevésbé voltak elégedettek az életükkel. A párkapcsolati-gyermeknevelési státuszt illetően pedig a következő eredmények születtek: a gyermektelen házások bizonyultak a legelégedettebbnek, őket követték a gyermekes házások, az életelégedettségi rangsor végén pedig a gyermeküket egyedül nevelő szülők álltak. Számszerű eredményeink szerint leginkább a házastársukkal élő gyermektelenek (7,16) elégedettek az életükkel, őket követik a gyermeket nevelő házások (7,11), a gyermektelen élettársak (6,99), a szinglik (6,77), a gyermeket nevelő élettársak (6,66), végül pedig a gyermeküket egyedül nevelő szülők (6,01). Az eredményekből többek között arra következtethetünk, hogy a párkapcsolat léte és formája szorosabb kapcsolatban áll az életelégedettséggel, mint a gyermeknevelés. A témával foglalkozó nemzetközi kutatásokhoz hasonlóan (Cargan 1981, DePaulo–Morris 2005, Diener et al. 1999, Haller–Hadler 2006, Hertel et al. 2007, Hradil 1995, 2003, Ho 2015, Shapiro–Keyes 2008, Verbakel 2012, Veenhoven 1984, Stutzer 2006) saját kutatási eredményeink is megerősítették, hogy a házasságban élők elégedettebbek leginkább az életükkel.

Vizsgálatunk fókuszában nem a teljes népesség, hanem a magánháztartásban élő 20–49 évesek álltak: a gyermeket nevelő, nem nevelő házasságban vagy élettársi kapcsolatban élők, a gyermeküket egyedül nevelő

⁴ Az egész bekezdés Rövid Irén (2020) doktori disszertációján alapul.

szülők, valamint a tartós párkapcsolat és gyermek nélkül élő szinglik. Azonban mivel a Verbakel (2012) nyomán lehatárolt párkapcsolati-gyermeknevelési státusz segítségével a párkapcsolat mellett a gyermeknevelés hatására is következtetni kívántunk, ezért fontosnak tartottuk, hogy egy olyan szűkebb korcsoportot vizsgáljunk, akik a 2016-os mikrocenzus eszmei időpontjában gyermeket neveltek, vagy életkorukból adódóan már szülővé válhattak volna. Azzal, hogy elemzésünkben a 20–49 évesekre összpontosítunk, egy olyan életszakaszt vizsgálhattunk, amely a nők szempontjából is még reprodukciónak tekinthető. Bár a 2016. évi mikrocenzus pillanatfelvétel, vagyis az abból származó adatok azt az állapotot tükrözik, amely a felvétel eszmei időpontjában jellemezte a magyar társadalmat, mégis relevánsnak tartjuk jelen vizsgálatunk szempontjából, hiszen az elemzésbe bevont szempontok időbeli változásáról feltételezhetjük, hogy összefüggéseiket tekintve néhány év távlatában nem jelentősek. Így elemzésünk érvényes megállapításokat tesz lehetővé arról, hogy az étellel való elégedettségre milyen hatást gyakorolnak a járványhelyzetben is érintett kapcsolati tényezők az egyes párkapcsolati-gyermeknevelési státusz alapján képzett csoportok körében.

A szubjektív jólétet a párkapcsolaton és a gyermeknevelésen kívül számos más kapcsolati tényező is befolyásolja. Utasi Ágnes (2008) magyar társadalmat vizsgáló elemzésében bemutatta, hogy a családi, rokoni, valamint a baráti kapcsolatok mellett a kisközösségi kapcsolatok, a spontán társas készségen alapuló szerveződésekbe való bekapcsolódás is szorosan (bár nem, iskolai végzettség és korcsoportok szerint differenciáltan) összefügg az ételélégedettséggel. Utasi kutatása a szubjektív jólétre ható kapcsolati tényezők körében vizsgálta továbbá a közéletiséget is, amit annak igényeként azonosított, hogy a szűkebb, önkéntes szerepvállaláson túlmenő társadalmi közegre is hatással bíró tevékenységet ambicionáljon a válaszadó. Eredményei szerint „a tanulmányaikat már befejezett, családot alapított, forrásrős [26-35 éves] kisgyermekesek” (2008: 52) csoportjára a legjellemzőbb a közéletiség iránti igény és körükben ennek a kapcsolati tényezőnek kiemelkedő szerepe van az ételélégedettség alakulásában.

A társadalmi tőke irodalmában is fontos szerepe van a szubjektív jólét problémájának (Bjørnskov 2003, 2008, Sarracino 2010, Klein 2013). A kutatások a társadalmi tőke mindhárom dimenziójában, a bizalom, az interakciós normák, és a kapcsolathálók esetében is azonosítják a szubjektív jóléttel, illetve az ételélégedettséggel való összefüggést. Portela és szerzőtársai (2013) összefoglaló tanulmánya a jóléttel legszorosabban összefüggő tényezők között említi a szűkebben értelmezett társadalmi kapcsolatok mellett a civil szervezeti aktivitást, valamint a politikai intézményekhez való bizalmi kötődést. A társadalmi tőke irodalmában egyre elfogadottabb megfogalmazással (Füzér 2015) a megkötő társadalmi tőkét megjelenítő családi és rokoni kapcsolatok mellett az összekötő társadalmi tőke megnyilvánulását, az önkéntes szervezeti aktivitást, valamint az összekapcsoló társadalmi tőkeként értelmezett közéleti szubjektív kompetenciát emelik ki Portela és szerzőtársai (2013) az ételélégedettségre ható kapcsolati tényezők közül.

A KAPCSOLATI TÉNYEZŐK SZEREPE AZ ÉLETELÉGEDETTSÉG ALAKULÁSÁBAN A 2016-OS MIKROCENZUSON: ADATOK, MÓDSZEREK

Elemzésünkhöz a KSH által a szegedi kutatószobában rendelkezésünkre bocsátott 2016-os mikrocenzus adatait használtuk fel, mely egy két népszámlálás között megvalósuló nagymintás reprezentatív adatfelvétel. A mikrocenzus tekinthető egyfajta „kis népszámlálásnak” is, hiszen az adatbázis a magyar háztartások 10%-os mintáját tartalmazza, így a népesség főbb társadalmi és területi jellemzői mellett alkalmas az életkörülmények számos tényezőjének, köztük a kapcsolati tényezőknek, valamint azt élettellel való elégedettségnek a vizsgálatára is. Ennélfogva adataink lehetőséget nyújtanak arra, hogy a járványhelyzetben alkalmazott, fizikai interakciókat korlátozó gyakorlatok által érintett kapcsolati tényezőket és azok életelégedettséggel való összefüggését elemezzük.

Az elemzés során többváltozós lineáris regressziós modelleket készítettünk, amelyek függő változója az egyén szubjektív élettellel való elégedettsége. A szubjektív életelégedettséget a mikrocenzusban a válaszadók egy 11 fokú skálán értékelték, melyben a 0 jelentette az „egyáltalán nem elégedett”, 10 pedig a „teljes mértékben elégedett” választ.

A mikrocenzus állományában rendelkezésre álló változók közül összesen további hat olyan kapcsolati tényezőt megragadó változót hoztunk létre, amelyekre a kutatások szerint a járványhelyzet közvetlen hatást gyakorol. A társadalmi tőke és a szubjektív életelégedettség összefüggését vizsgáló szakirodalommal összhangban két változóval mérjük a megkötő társadalmi tőkét: a rokonok, illetve barátok látogatásának gyakoriságával, melyet a válaszadók egy ötfokú skálán jeleztek. Elemzésünkben ezt a skálát egyszerűsítettük egy-egy dichotóm változóra, mely megkülönbözteti azon személyeket, akik legfeljebb időnként látogatják rokonaikat, barátaikat azoktól, akik ennél gyakrabban járnak össze barátaikkal, illetve rokonaikkal. A szakirodalmi előzmények alapján feltételeztük, hogy a szubjektív jólléttel a közeli kapcsolatok mellett az egyén civil szervezetekben megnyilvánuló közösségi aktivitása, az összekötő társadalmi tőke egyik megnyilvánulása is összefügg. A közösségi aktivitást egy összevont, 0-4-ig terjedő skálával tettünk mérhetővé, egy-egy pontot adva az egyének minden aktív tagságáért a kérdőívben szereplő önkéntes szervezetekben (pl. sport, szociális, egyházi). Végül, külön változóval mértük az összekapcsoló társadalmi tőke megnyilvánulásaként az egyén szubjektív közéleti kompetenciáját, azaz véleményét arról, hogy milyen mértékben képes a lakóhelyét, települését, vagy az országot érintő kérdések befolyásolására, amit ismét összevont kategóriákkal érzékeltettünk a modelljeinkben.

A társadalmi tőke három típusát megragadó változók mellett elemzésünkben támaszkodtunk a Verbakel (2012) nyomán kialakított, a korábbi kutatómunkában (Rövid 2020) is alkalmazott párkapcsolati, gyermeknevelési státuszt jelölő változóra is („current partnership status”, Verbakel 2012: 206). Összesen hat kategóriát alakítottunk ki: (1) a házas- és élettárs nélkül élő, gyermeküket egyedül nevelő szülők; (2) házastársukkal együtt élő, gyermeket nevelők; (3) élettársi kapcsolatban élő, gyermeket nevelők; (4) házastársukkal élő gyermektelenek; (5) élettársi kapcsolatban élő gyermektelenek; valamint (6) a szinglik. A párkapcsolatban élők esetében csak azokat vontuk be a vizsgálatba, akik együtt éltek házas- vagy élettársukkal. Azok számítottak gyermeket nevelőknek, akiknek élt a háztartásában legalább egy, 25 éven aluli, nőtlen, hajadon családi állapotú, gazdasági aktivitását tekintve eltartott, egyéb inaktív vagy munkanélküli gyermek. A szinglik közé pedig azokat a személyeket soroltuk családi állapottól függetlenül, akiknek nem volt se tartós párkapcsolata (ebben az esetben külön, vagy együtt élő élettársuk), se élve született vagy nevelt gyermeke, és egyedül élt a háztartásban.

A kapcsolati tényezőket megragadó független változók mellett természetesen egyéb magyarázó változókat is beemeltünk a modellekbe. Minden esetben a válaszadó neme, életkora, lakóhelye, legmagasabb iskolai végzettsége, valamint az általános bizalom szintje tényezőinek kontrolálása biztosította, hogy elkerüljük a hibás

következtetéseket. Összességében az eredményeket hét, hasonló felépítésű többváltozós lineáris regressziós modell segítségével ismertetjük. Elsőként a teljes modellt mutatjuk be, majd ezután a hatásokat a párkapcsolati és gyereknevelési státusz egyes kategóriái szerint külön-külön is megvizsgáljuk.

EREDMÉNYEK

A kapcsolati tényezők életelégedettséggel való összefüggését elsőként a teljes mintán vizsgáltuk meg, az eredményeket az 1. táblázatban foglaltuk össze. Mivel a mikrocenzus rendkívül nagy mintán kínál elemzési lehetőséget, így a hatások értelmezése során az empirikus elemzésekben gyakran (hibásan) megjelenő egyszerű szignifikáns/nem szignifikáns értelmezés mellett figyelembe kellett venni a koefficiensek nagyságát és konfidencia intervallumát, elkerülve a nagy mintából fakadó téves következtetéseket.

A teljes modell eredményeinek értelmezését a kontrollváltozókkal kezdve megállapíthatjuk, hogy az élettel való elégedettség az életkorral csökken ($B = -0,035$), valamint a fővároshoz képest csak a nagyközségben és községben élők mutatnak valamivel kisebb mértékű elégedettséget ($B = -0,149$). A végzettség esetében jól láthatóan kirajzolódik az alacsonyabb végzettség negatív hatása: a felsőfokú végzettséget szerettekhez képest a középfokú végzettségűek ($B = -0,388$) elégedetlenebben az életükkel, ami jóval nagyobb mértéket ölt a legfeljebb nyolc általánossal rendelkezők ($B = -1,164$) körében. Végül, azon személyek, akik általánosságban jobban bíznak az emberekben elégedettebbek életükkel a modell szerint ($B = 0,264$). A kontrollváltozók közül a válaszadó nemének nem volt figyelemre méltó hatása.

Rátérve az elemzés központi magyarázó változóira, a járványhelyzetben is érintett társadalmi tőke tényezőket mérni kívánó változók a várt hatásokat tárták fel. A modell szerint azokhoz képest, akik gyakran látogatják rokonaikat, az azokkal ritkán találkozóknak elégedetlenebben az életükkel ($B = -0,294$) és hasonló, valamivel gyengébb hatás mutatható ki a barátok ritka látogatása esetén is ($B = -0,218$). A közeli kapcsolatok mellett a közösségi szervezeti aktivitás hatása is kimutatható volt: minél több önkéntes szervezetben volt aktív tag valaki, annál inkább elégedett volt az életével ($B = 0,218$). Az összekapcsoló társadalmi tőkét jelző három változó az egyén szubjektív kompetenciáját mérte fel, azaz az arra vonatkozó véleményét, hogy milyen mértékben képes a környezetét (lakóhelyét, települését, illetve az országot) érintő kérdéseket befolyásolni. Jól láthatóan az egyének élettel való elégedettségét kiemelten a lakóhelyüket érintő kérdések befolyásolása határozza meg: e szerint azon személyek, akik „is-is” választ adtak a kérdésre ($B = -0,479$), és kiemelten azok, akik szerint nincs befolyásuk ($B = -0,637$), jóval elégedetlenebbnek mutatkoztak a magukat befolyással rendelkezőknek gondolókhöz képest. A közvetlen lakóhelytől távolodva, a település, valamint az ország kérdései esetében a hatások már gyengébbek.

Végül a párkapcsolati-gyermeknevelési státusz változóit vontuk be. A gyermeket nevelő házaspárokhoz képest mindössze a gyermektelen házaspárok bizonyultak észrevehetően elégedettebbnek az életükkel, ugyanakkor a többi kategóriánál látható hatások erőssége érdekes összefüggésekre utal. Az eredményekből látható, hogy a gyermeket nevelő házaspárokhoz képest a szinglik ($B = -0,879$) és még ennél is nagyobb mértékben az egyedülálló szülők ($B = -0,963$) elégedetlenebbek az életükkel. Ugyan alacsonyabb elégedetlenséget találunk a gyermekes ($B = -0,228$) és a gyermektelen ($B = -0,247$) élettársi kapcsolatban élő személyek esetén is, az összes kategóriát figyelembe véve a meghatározó töréspont a párkapcsolatban élők és a párkapcsolat nélküliek között látható.

1. táblázat. Lineáris regresszió az étellel való szubjektív elégedettségre

	Teljes				
	B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső
Konstans	8,267	***	0,011	8,245	8,288
Nő (Ref.: Férfiak)	0,017	***	0,003	0,012	0,022
Életkor	-0,035	***	0,000	-0,035	-0,034
Lakóhely (Ref.: Budapest)					
Megyeszékhely, M.J.V.	-0,089	***	0,004	-0,096	-0,081
Város	-0,056	***	0,004	-0,064	-0,049
Nagyközség, község	-0,149	***	0,004	-0,157	-0,141
Végzettség (Ref.: Felsőfokú)					
Legfeljebb befejezett általános iskola	-1,164	***	0,005	-1,173	-1,155
Középfokú	-0,388	***	0,003	-0,394	-0,382
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,294	***	0,003	-0,301	-0,288
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,218	***	0,003	-0,224	-0,211
Civil szervezeti aktivitás skála	0,218	***	0,003	0,213	0,223
Bizalom skála	0,264	***	0,001	0,263	0,266
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	-0,637	***	0,004	-0,645	-0,630
is-is	-0,479	***	0,004	-0,487	-0,472
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	-0,479	***	0,004	-0,487	-0,472
is-is	0,094	***	0,007	0,081	0,106
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	0,057	***	0,007	0,044	0,070
is-is	-0,143	***	0,007	-0,157	-0,130
Párkapcsolati státusz (Ref.: Házass, gyermekkel)					
Élettársi kapcsolat, gyermekkel	-0,228	***	0,004	-0,235	-0,220
Egyedülálló szülő	-0,963	***	0,005	-0,973	-0,953
Házass, gyermektelen	-0,057	***	0,005	-0,066	-0,048
Élettársi kapcsolat, gyermektelen	-0,247	***	0,004	-0,256	-0,239
Szingli, gyermektelen	-0,879	***	0,005	-0,888	-0,870
Elemzés (súlyozott)	2604205				
F-statisztika	27276,926***				
Korrigált R-négyzet	0,19				

Forrás: Mikrocenzus 2016.

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Összességében a teljes modell alapján elmondható, hogy az egyén étellel való elégedettsége a kiemelt magyarázó változók közül erős összefüggésben van a rokonok és barátok látogatásával, az önkéntes szervezetekben kifejtett aktivitással, valamint a közvetlen környezet befolyásolásának képességével. Emellett fontos szerepet kap a párkapcsolati-gyermeknevelési státusz két kategóriája is: a szinglik, illetve a gyermeküket egyedül nevelő szülők jelentősen elégedetlenebbek életükkel a teljes modell eredményei alapján.

2. táblázat.

Lineáris regresszió az étellel való szubjektív elégedettségre párkapcsolati és gyereknevelési státusz szerint

	Házass, gyermeket nevelők					Élettársi kapcsolat, gyermeket nevelők					Házass, gyermektelenek				
	B		S.E.	K. I. (95%)		B		S.E.	K. I. (95%)		B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső				Alsó	Felső				Alsó	Felső
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,400	***	0,005	-0,409	-0,390	-0,369	***	0,009	-0,387	-0,351	-0,217	***	0,010	-0,237	-0,197
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,076	***	0,005	-0,086	-0,066	-0,235	***	0,010	-0,254	-0,217	-0,191	***	0,011	-0,212	-0,170
Civil szervezeti aktivitás skála	0,237	***	0,004	0,230	0,244	0,326	***	0,009	0,308	0,344	0,118	***	0,008	0,103	0,133
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)															
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	-0,523	***	0,006	-0,534	-0,512	-0,704	***	0,010	-0,724	-0,684	-0,855	***	0,012	-0,879	-0,831
is-is	-0,469	***	0,006	-0,480	-0,457	-0,506	***	0,011	-0,527	-0,484	-0,485	***	0,013	-0,510	-0,461
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)															
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	0,116	***	0,009	0,097	0,134	-0,049	*	0,019	-0,085	-0,012	0,100	***	0,021	0,059	0,142
is-is	0,116	***	0,009	0,098	0,134	0,001		0,019	-0,036	0,038	-0,144	***	0,021	-0,185	-0,103
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)															
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	-0,240	***	0,010	-0,259	-0,220	0,274	***	0,020	0,234	0,313	-0,072	*	0,022	-0,116	-0,028
is-is	-0,122	***	0,010	-0,142	-0,101	0,366	***	0,021	0,325	0,407	0,031		0,023	-0,014	0,077
Elemzszám (súlyozott)	1185422					408818					231516				
F-statisztika	12817,721***					4476,022***					3324,081***				
Korrigált R-négyzet	0,16					0,16					0,20				

Forrás: Mikrocensus 2016.

Megjegyzés: Terjedelmi okok miatt csak a modell fő hipotézisek számára releváns részei szerepelnek a táblában. A teljes modellek a függelékben láthatók. Az eredmények a következő változók kontrollja mellett mutatkoztak: nem, életkor, lakóhely, végzettség, általános bizalom.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

3. táblázat. Lineáris regresszió az étellel való szubjektív elégedettségre párkapcsolati és gyereknevelési státusz szerint (folytatás)

	Élettársi kapcsolatban, gyermektelen					Egyedülálló szülők, élettárs nélkül					Germektelen szinglik				
	B		S.E.	K. I. (95%)		B		S.E.	K. I. (95%)		B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső				Alsó	Felső				Alsó	Felső
Rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,325	***	0,009	-0,342	-0,308	-0,150	***	0,013	-0,175	-0,124	0,065	***	0,010	0,045	0,084
Barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,203	***	0,009	-0,220	-0,186	-0,549	***	0,014	-0,575	-0,522	-0,465	***	0,009	-0,483	-0,447
Civil szervezeti aktivitás skála	0,182	***	0,009	0,166	0,199	0,192	***	0,011	0,171	0,213	0,233	***	0,008	0,218	0,247
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)															
Egyáltalán nem - inkább nem ért egyet	-0,755	***	0,010	-0,775	-0,734	-0,541	***	0,015	-0,570	-0,513	-0,694	***	0,011	-0,716	-0,671
is-is	-0,499	***	0,011	-0,521	-0,478	-0,373	***	0,016	-0,404	-0,342	-0,501	***	0,012	-0,526	-0,477
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)															
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	-0,133	***	0,019	-0,171	-0,096	0,053	***	0,025	0,004	0,103	0,287	***	0,020	0,248	0,326
is-is	-0,211	***	0,019	-0,249	-0,173	0,184	***	0,026	0,133	0,235	0,158	***	0,021	0,117	0,199
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)															
Egyáltalán nem – inkább nem ért egyet	0,232	***	0,020	0,193	0,272	-0,406	***	0,027	-0,459	-0,353	-0,435	***	0,020	-0,474	-0,395
is-is	0,281	***	0,021	0,240	0,322	-0,424	***	0,029	-0,481	-0,367	-0,387	***	0,022	-0,430	-0,344
Elemszám (súlyozott)	326990					231516					257234				
F-statisztika	4251,527***					2928,650***					3857,756***				
Korrigált R-négyzet	0,18					0,20					0,20				

Forrás: Mikrocensus 2016.

Megjegyzés: Terjedelmi okok miatt csak a modell fő hipotézisek számára releváns részei szerepelnek a táblában. A teljes modellek a függelékben láthatók. Az eredmények a következő változók kontrollja mellett mutatkoztak: nem, életkor, lakóhely, végzettség, általános bizalom.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

A járványhelyzet háztartáson kívüli fizikai kapcsolattartást korlátozó élethelyzetét a háztartás összetétele szempontjából jól megragadó párkapcsolati-gyermeknevelési státusz egyes kategóriái szerint szétbontott modellek alapján az életelégedettséggel összefüggő és a járványhelyzet által közvetlenül érintett kapcsolati tényezőket megjelenítő változókra vonatkozóan összetett kép bontakozik ki. Az értelmezés során a teljes modellhez hasonlóan hangsúlyos volt a szignifikancia mellett a koefficiensek és konfidencia intervallumok értéke is, ugyanakkor a hat modell összehasonlításának egyszerűsége kedvéért ezeket az értékeket (melyeket a 2. és a 3. tábla, valamint a Függelékben mellékelt adatok mutatnak) a szövegben nem jelöltük külön.

A rokonokkal való kapcsolattartás a legtöbb párkapcsolati-gyermeknevelési státusz csoportban fontos tényező, a gyakoribbhoz képest a ritka találkozás alacsonyabb élettel való elégedettséggel függ össze. Kiemelten igaz ez a gyermeket nevelő házaspárok esetében, de hasonlóan erős az élettársi kapcsolatban élők esetében, függetlenül attól, hogy nevelnek-e gyermeket. A hatás kisebb a gyermektelen házaspároknál, de még mindig látható. Ugyanakkor egyértelműen gyenge befolyása van a rokonlátogatásának az életelégedettség alakulására az egyedülálló szülők esetében és semmilyen értékelhető mértékű hatása nincs a szinglik körében.

A barátok látogatásának viszont éppen azon párkapcsolati-gyermeknevelési státuszban lévők esetében van nagyobb szerepe, akiknél a rokonok szerepe kisebb: kiemelten csökkenti az élettel való elégedettséget a két „kitett” csoport, a gyermeküket egyedül nevelő szülők és a gyermektelen szinglik esetén, ha barátaikkal ritkán találkoznak. Ezzel szemben a barátok látogatásának hatása elhanyagolható a gyermeket nevelő házaspárok esetében, míg a többi csoportnál a barátlátogatás elmaradásának hatása negatív ugyan, de jelentősége nem éri el a két „kitett” kategória, a gyermeküket egyedül nevelő szülők és a szinglik esetében tapasztalt mértéket.

Az önkéntes szervezetekben folytatott közösségi aktivitás intenzitásának csökkenése minden csoport esetében együtt járt az élettel való elégedettség romlásával. A hatások nagyjából hasonló méretűek, kivéve a gyermektelen házaspárok esetén, ahol gyengének mutatkozik.

A szubjektív kompetencia terei közül a közvetlen lakóhelyet érintő közügyekkel kapcsolatos befolyás minden csoport számára fontos elem az élettel való elégedettség tekintetében. Azok, akik valamilyen mértékben nem értettek egyet azzal, hogy képesek befolyásolni a közvetlen lakóhelyüket érintő kérdéseket, elégedetlenebbek voltak az életükkel. A gyermektelen csoportokban (gyermektelen házaspárok és élettársak, illetve a szinglik) és az élettársi kapcsolatban gyermeket nevelők körében a legerősebb az összefüggés a szubjektív közéleti kompetencia, valamint az életelégedettség között, és ha kevésbé intenzíven is, de egyértelműen jelen van a gyermeket nevelő házaspárok és a gyermeküket egyedül nevelő szülők esetében is.

A település közügyeivel kapcsolatos befolyás jelentősége már jóval kisebb az életelégedettség alakulásában az egyes párkapcsolati-gyermeknevelési státusz szerinti csoportokban. Egyedül a szinglik esetében mondható el, hogy körükben egyértelműen csökkenti az életelégedettséget, ha nem tudnak befolyást gyakorolni a településüket érintő döntésekre.

Végül az ország közügyeire vonatkozó szubjektív kompetencia tekintetében megállapítható, hogy leginkább a gyermeküket egyedül nevelő szülők, illetve a szinglik esetében van negatív hatása az élettel való elégedettségre, ha úgy érzik, nem tudják befolyásolni az országot érintő kérdéseket. Kiseb mértékben igaz ez a gyermeket nevelő házaspárok esetében is, ugyanakkor meglepő eredmény, hogy az élettársi kapcsolatban élők körében (függetlenül attól, hogy nevelnek-e gyermeket) kis mértékben növeli az életelégedettséget a szubjektív kompetencia hiánya országos ügyekben.

KÖVETKEZTETÉSEK, TOVÁBBI KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Eredményeink alapján a párkapcsolat és a gyermeknevelés kapcsolati tényezői szerint elkülönülő élethelyzetek esetében tehát különféleképpen alakulnak az életelégedettséggel összefüggésben lévő olyan kapcsolati tényezők, amelyekre a COVID-19 járványhelyzet korlátozó intézkedései közvetlen hatást gyakorolnak. Az egyes párkapcsolati-gyermeknevelési státuszok szerinti eredményeket a következőkben lehet összefoglalni.

A házas, gyermeket nevelőkre, az elemzés legnagyobb elemszámú csoportjába tartozókra, a családcentrikusság jellemző. Körükben a rokonlátogatások ritkulása jelentősen rontja az életelégedettséget, ugyanakkor a barátlátogatásnak nincs érdemleges befolyásoló ereje. Ez arra enged következtetni, hogy a házas, gyermekes egyének számára a rokon kapcsolatok ápolása kiemelten fontos, így nagy a kitettségük a járványhelyzetben és nem csak a kiemelten veszélyeztetett idősebb rokonok vonatkozásában. A gyermeket nevelő házasok esetében a közösségi szervezeti aktivitás visszaszorulása is csökkenti az életelégedettséget, de ennek mértékét tekintve nem különböznek jelentősen a másféle párkapcsolati-gyermeknevelési státuszban lévőkötől. A közéleti szubjektív kompetencia a házas és gyermeket nevelők körében a lakóhelyet érintő közügyek tekintetében a többi párkapcsolati-gyermeknevelési státusszal összevetésben is kiemelkedően fontos. A gyermeket nevelő házasok számára a lakóhely mellett az ország közügyei személy szerint is fontosak, de a településé már kevésbé.

Az élettársi kapcsolatban élő gyermeket nevelőkre a családi kapcsolatokon túlmutató nyitottság többféle értelemben is érvényes. Ugyan a házasokhoz hasonlóan az élettársi kapcsolatban gyermeket nevelők körében is szorosan összefügg az életelégedettség a rokonok látogatásának gyakoriságával, ugyanakkor esetükben a barátok hasonló jelentőségre tesznek szert. Ez jelenthet körükben egyfajta „többblábon állást”, ugyanakkor a járványhelyzet látogatásokat ritkító hatása egyúttal feltételezhetően nagyobb fokú kitettséget is eredményez a gyermeket nevelő élettársak számára. A tágabb társas környezet felé való nyitottabb hozzáállást mutathatja az is, hogy az élettársi kapcsolatban gyermeket nevelők esetében az életelégedettség erősen összefügg a közösségi szervezeti aktivitással, olyannyira, hogy ez az összefüggés ennél a csoportnál mutatkozott a leginkább meghatározónak. Tovább növeli a járványhelyzetnek való szubjektív jólléti kitettséget a gyermeket nevelő élettársak körében az, hogy a megkötő társadalmi tőke (rokonok, barátok) és az összekötő társadalmi tőke (közösségi szervezeti aktivitás) megnyilvánulásai mellett az összekapcsoló társadalmi tőke terén is erősen összefügg életelégedettségük a lakóhely és az ország közügyeivel kapcsolatos szubjektív kompetenciájukkal. Amennyiben romlik az élettársi kapcsolatban gyermeket nevelők szubjektív közéleti kompetenciája, azaz kevésbé vannak arról meggyőződve, hogy képesek befolyásolni a lakóhelyüket és az országot érintő döntéseket, akkor az előnytelenül befolyásolja életelégedettségüket is.

A gyermektelen házasokat a járványhelyzet kapcsolati tényezőket befolyásoló hatása feltételezhetően nem érinti olyan erőteljesen. Körükben ugyan a rokonok mellett a baráti látogatásoknak is van némi szerepe az életelégedettség alakulásában, azonban az összefüggés kevésbé erős. Ugyanezen következtetést támogatja a közösségi aktivitás hatásának gyengesége is: az összes párkapcsolati-gyermeknevelési státusz közül esetükben a leggyengébb a különböző közösségi szervezetekben való aktív részvétel pozitív hatása és ezzel a legkisebb a kitettségük is ezen a területen. A szubjektív közéleti kompetencia tekintetében egyedül a lakóhely közügyei fontosak a gyermektelen házasok számára, ugyanakkor az elégedettségük változása indifferens a települési és egyedülálló módon az országos közügyekre való hatás vonatkozásában. Összességében egyfajta befelé fordulásra utalnak az eredmények: a házaspár egymásra és közvetlen környezetére fókuszál, a társas kapcsolatok tágabb dimenziói, a szervezeti aktivitás és a közügyek jórészt háttérbe szorulnak.

Az élettársi kapcsolatban élő gyermektelenek a szubjektív elégedettséget befolyásoló kapcsolati tényezők tekintetében leginkább azokra hasonlítanak, akik szintén élettársai kapcsolatban élnek, de gyermeket is nevelnek, így összességében erősen kitettek a kapcsolatokat érintő hatásoknak. A gyermeket nem nevelő élettársak körében is fontos szerepet kapnak a barátok és rokonok is az életelegedettség alakulásában, ugyanakkor a közösségi aktivitás fontossága mellett annak hatása valamivel kisebb. Szubjektív közéleti kompetenciájukat az jellemzi, hogy nemcsak a lakóhely és az ország közügyei, hanem a településük közügyei is személy szerint fontosak számukra – utóbbi tekintetében még a gyermeket nevelő élettársaknál is nyitottabbak és egyúttal feltételezhetően kitettebbek is a járványhelyzetnek.

A párkapcsolat nélkül élők körében, azaz a gyermeküket egyedül nevelő szülők és a szinglik esetében az életelegedettség alakulásában a kapcsolati tényezők hasonló mintázatait fedezhetjük fel. A barátok szerepe kiemelkedően nagy, míg a rokonok szerepe sokkal kisebb, mint a párkapcsolatban élő másik négy státuszba tartozók esetében. A közösségi szervezeti aktivitásnak, valamint a lakóhely és az ország közügyeihez való kapcsolódásnak a többi csoporthoz hasonló, átlagos szerepe van a párkapcsolat nélkül élők életelegedettségének alakulásában.

A járványhelyzet társadalmi hatásainak elemzéséhez kutatásunk azzal járult hozzá, hogy a párkapcsolatok és a gyermeknevelés kapcsolati tényezői segítségével kialakított háztartástípusok szerint tanulmányoztuk a járványhelyzetben világszerte alkalmazott, fizikai interakciókat korlátozó társadalmi gyakorlatok által közvetlenül érintett kapcsolati tényezők közül a megköttő, az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőke egy-egy megnyilvánulásának szerepét a szubjektív jóllét kognitív dimenziójának, az életelegedettségnek az alakulásában. Eredményeink alapján megfogalmazható az a hipotézis, hogy a járványhelyzet kapcsolati tényezőkre gyakorolt hatása révén összességében jelentősen rontja az életelegedettséget a vizsgált 20-49 évesek körében. A további kutatások számára azonban azt a speciálisabb hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy ez a hatás jelentősen differenciált aszerint, hogy valaki párkapcsolatban él-e, illetve hogy nevel-e gyermeket, azaz hogy milyen szerkezetű háztartásban éli meg a járványhelyzetet. Így a járványhelyzetnek a kapcsolati tényezőkön keresztül való kitettség szempontjából a párkapcsolat nélkül élő szinglik és a gyermeküket egyedül nevelők, valamint az élettársi kapcsolatban élők számára valószínűleg a veszteség, a bizonytalanság, a bezártság és az elszigeteltség érzése is hozzájárul a járványhelyzet megéléséhez, hiszen a vizsgálatba bevont megköttő, összekötő és összekapcsoló társadalmi tőke készletük szerkezetének törékenysége miatt egyúttal sérülékenyebbek is. Az életvilág digitalizációjának vizsgálata körükben lehet a legrelevánsabb az eredményeink szerint feltárt kitettségük alapján megfogalmazott hipotézis szerint: bizonyára keresik és meg is találják azokat az online megoldásokat, amelyek segítik őket a járványhelyzettel való megküzdésben.

HIVATKOZÁSOK

- Balbo, N. – Arpino, B. (2016) The role of family orientations in shaping the effect of fertility on subjective well-being: a propensity score matching approach. *Demography*, 53(4), 955–978. <https://doi.org/10.1007/s13524-016-0480-z>
- Berger, V. (2020) Phenomenology of online spaces: interpreting late modern spatialities. *Human Studies*, 43, 603–626. <https://doi.org/10.1007/s10746-020-09545-4>
- Bian, Y. – Miao, X. – Lu, X. – Ma, X. – Guo, X. (2020) The Emergence of a COVID-19 Related Social Capital: The Case of China. *International Journal of Sociology*, 50(5), 419–433. <https://doi.org/10.1080/00207659.2020.1802141>
- Bjørnskov, C. (2003) The happy few: Cross-country evidence on social capital and life satisfaction. *Kyklos*, 56(1), 3–16. <https://doi.org/10.1111/1467-6435.00207>
- Bjørnskov, C. (2008) Social capital and happiness in the United States. *Applied Research Quality Life*, 3(1), 43–62. <https://doi.org/10.1007/s11482-008-9046-6>
- Cargan, L. (1981) Singles: an examination of two stereotypes. *Family Relations*, 30(3), 377–385. <https://doi.org/10.2307/584032>
- Cockrum, J. – White, P. (1985) Influences on the life satisfaction of never-married men and women. *Family Relations*, 34(4), 551–556. <https://doi.org/10.2307/584017>
- Czibere, I. (2017) A családi állapot és az étellel való elégedettség összefüggései és hatásuka társadalmi integrációra a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle* 27(1), 30–63.
- DePaulo, B.M. – Morris, W.L. (2005) Singles in society and in science. *Psychological Inquiry*, 16(2-3), 57–83. https://doi.org/10.1207/s15327965pli162&3_01
- Diener, E. – Suh, E.M. – Lukas, R.E – Smith, H.L. (1999) Subjective well-being: three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Erát, D. (2020) A „koronavírusok” jelensége és lehetséges magyarázatai. In Fokasz, N. – Kiss, Zs. – Vajda, J. (szerk.) *Koronavírus idején*. Replika e-könyv (pp. 151-159). https://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5_1.pdf
- Ferencz, Z. (2020) Miért okoz nehézséget a korlátozó intézkedések betartása? https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/FerenczZ_kockazatok-jarvany-FF.pdf
- Füzér, K. (2015) A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 20(78), 5–16.
- Füzér, K. (2020) Társadalmi távolságtartás és digitalizáció: reflexiók a társadalmi tőkék szempontjából. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2(2020), 121–125.
- Galvan, V. – Quarleri, J. (2020) An evaluation of the SARS-CoV-2 epidemic 16 days after the end of social confinement in Hungary. *GeroScience*, 42, 1221–1223. <https://doi.org/10.1007/s11357-020-00237-6>
- Goumenou, M. – Sarigiannis, D. – Tsatsakis, A. – Anesti, O. – Docea, A. O. – Petrakis, D. – Tsoukalas, D. – Kostoff, R. – Rakitskii, V. – Spandidos, D. A. – Aschner, M. – Calina, D. (2020) COVID-19 in Northern Italy: An integrative overview of factors possibly influencing the sharp increase of the outbreak (Review). *Molecular Medicine Reports*, 22(1), 20–32. <https://doi.org/10.3892/mmr.2020.11079>
- Gregor, A. – Fodor, É. – Koltai, J. – Kováts, E. (2020) The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary. *European Societies*, 2020, 1–16. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1817522>
- Gregor, A. – Kováts, E. (2020) Koronavírus: a gondoskodási válság látványos lelepleződése. In Fokasz, N. – Kiss, Zs. – Vajda, J. (szerk.) *Koronavírus idején*. Replika e-könyv (pp. 127-133). https://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5_1.pdf
- Haller, M. – Hadler, M. (2006) How social relations and structures can produce happiness and unhappiness: an international comparative analysis. *Social Indicators Research*, 75(2), 169–216. <https://doi.org/10.1007/s11205-004-6297-y>
- Hertel, J. – Schütz, A. – DePaulo, B.M. – Morris, W.L. – Stucke, T.S. (2007) She’s single, so what? *Zeitschrift für Familienforschung*, 19(2), 139–158.
- Ho, J-H. (2015) The problem group? psychological wellbeing of unmarried people living alone in the Republic of Korea. *Demographic Research*, 32(47), 1299–1328. <https://doi.org/10.4054/demres.2015.32.47>
- Hradil, S. (1995) *Die „Single-Gesellschaft“*. München: C.H. Beck Verlag.
- Hradil, S. (2003) Vom Leitbild zum „Leidbild“: singles, ihre veränderte Wahrnehmung und der „Wandel des Wertewandels“. *Zeitschrift für Familienforschung*, 15(1), 38–54.
- Klein, C. (2013) Social Capital or Social Cohesion: What Matters For Subjective Well-Being? *Social Indicators Research*, 110, 891–911.
- McKee, M. (2020) Learning from success: how has Hungary responded to the COVID pandemic? *GeroScience*, 42, 1217–1219. <https://doi.org/10.1007/s11357-020-00240-x>

- Merkely, B. – Szabó, A. J. – Kosztin, A. – Berényi, E. – Sebestyén, A. – Lengyel, C. – Merkely, G. – Karády, J. – Várkonyi, I. – Papp, C. – Miseta, A. – Betlehem, J. – Burián, K. – Csóka, I. – Vásárhelyi, B. – Ludwig, E. – Prinz, G. – Sinkó, J. – Hankó, B. – Varga, P. – Fülöp, G. Á. – Mag, K. – Vokó, Z. and for HUNGarian COroNaVirus-19 Epidemiological Research (H-UNCOVER) investigators (2020) Novel coronavirus epidemic in the Hungarian population, a cross-sectional nationwide survey to support the exit policy in Hungary. *GeroScience*, 42(4), 1063–1074. <https://doi.org/10.1007/s11357-020-00226-9>
- Molnár, Gy. – Kapitány, Zs. (2014) Miért elégedetlenek annyira a magyarok az életükkel? *Közgazdasági Szemle*, 61(6), 637–671.
- Möhring, K. – Naumann, E. – Reifenscheid, M. – Wenz, A. – Rettig, T. – Krieger, U. – Friedel, S. – Finkel, M. – Cornesse, C. – Blom A. G. (2020) The COVID-19 pandemic and subjective well-being: longitudinal evidence on satisfaction with work and family. *European Societies*, <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1833066>
- Nelson-Coffey, S. Katherine – Killingsworth, M. – Layous, K. – Cole, S. W. – Lyubomirsky, S. (2019) Parenthood is associated with greater well-being for fathers than mothers. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 45(9), 1378–1390. <https://doi.org/10.1177/0146167219829174>
- Pietromonaco, P. R. – Overall, N. C. (2020) Applying relationship science to evaluate how the COVID-19 pandemic may impact couples' relationships. *American Psychologist*, Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000714>
- Portela, M. – Neira, I. – Salinas-Jiménez, M. M. (2013) Social Capital and Subjective Wellbeing in Europe: A New Approach on Social Capital. *Social Indicators Research*, 114, 493–511. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0158-x>
- Prime, H. – Wade, M. – Browne, D. T. (2020) Risk and resilience in family well-being during the COVID-19 pandemic. *American Psychologist*, 75(5), 631–643. <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000660631>
- Radó, M. K. (2019) Tracking the effects of parenthood on subjective well-being: evidence from Hungary. *Journal of Happiness Studies*, 21(6), 2069–2094. <https://doi.org/10.1007/s10902-019-00166-y>
- Röst, G. – Bartha, F. A. – Bogya, N. – Boldog, P. – Dénes, A. – Ferenci, T. – Horváth, K. J. – Juhász, A. – Nagy, C. – Tekeli, T. – Vizi, Z. – Oroszi, B. (2020) Early Phase of the COVID-19 Outbreak in Hungary and Post-Lockdown Scenarios. *Viruses* 2020, 12, 708. <https://doi:10.3390/v12070708>
- Rövid I. (2020) *A gyermeküket egyedül nevelő szülők életkörülményeinek vizsgálata objektív és szubjektív mutatók segítségével a magyar censusok adatai alapján: Hogyan befolyásolja a párkapcsolat és a gyermeknevelés a szubjektív jól(í)étet?* PhD disszertáció, Pécs. Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola. <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23559>
- Russell, B. S. – Hutchison, M. – Tambling, R. – Tomkunas, A. J. – Horton, A. L. (2020) Initial Challenges of Caregiving During COVID-19: Caregiver Burden, Mental Health, and the Parent-Child Relationship. *Child psychiatry and human development*, 51(5), 671–682. <https://doi.org/10.1007/s10578-020-01037-x>
- Sarracino, F. (2010) Social capital and subjective well-being trends: Comparing 11 western European countries. *The Journal of Socio-Economics*, 39(4), 482–517. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2009.10.010>
- Scala, A. – Flori, A. – Spelta, A. – Brugnoli, E. – Cinelli, M. – Quattrociochi, W. – Pammoli, F. (2020) Time, space and social interactions: exit mechanisms for the Covid-19 epidemics. *Scientific Reports*, 10, 13764. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-70631-9>
- Settersten, R. A. – Bernardi, L. – Härkönen, J. – Antonucci, T. C. – Dykstra, P. A. – Heckhausen, J. – Kuh, D. – Mayer, K. U. – Moen, P. – Mortimer, J. T. – Mulder, C. H. – Smeeding, T. M. – van der Lippe, T. – Hagestad, G. O. – Kohli, M. – Levy, R. – Schoon, I. – Thomson, E. (2020) Understanding the Effects of COVID-19 Through a Life Course Lens. *Advances in Life Course Research*, 2020, 100360. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2020.100360>
- Shapiro, A. – Keyes, C. L. M. (2008) Marital status and social well-being: are the married always better off? *Social Indicators Research*, 88(2), 329–346. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9194-3>
- Stutzer, A. – Frey, B. S. (2006) Does marriage make people happy, or do happy people get married? *The Journal of Socio-Economics*, 35(2), 326–347. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2005.11.043>
- Szalma, I. – Rékai, K. (2020) Personal and Online Contact during the COVID-19 Pandemic among Nonresident Parents and their Children in Hungary. *International Journal of Sociology*, 2020, 1-9. <https://doi.org/10.1080/00207659.2020.1786635>
- Teslya, A. – Pham, T. M. – Godijk, N. G. – Kretzschmar, M. E. – Bootsma, M. C. J. – Rozhnova, G. (2020) Impact of self-imposed prevention measures and short-term government-imposed social distancing on mitigating and delaying a COVID-19 epidemic: A modelling study. *PLoS Medicine*, 17(7): e1003166. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1003166>
- Tóth, I. Gy. – Hudácskó, Sz. (2020) A koronavírus-járvány társadalmi hatásai a közvélemény-kutatások tükrében. In Kolosi, T. – Széllényi, I. – Tóth, I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2020*. Budapest: Tárki, 553–572. https://www.tarki.hu/sites/default/files/2020-10/553_572_Toth_Hudacsko_web.pdf
- Utasi, Á. (2008) *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest: Új Mandátum.
- Veenhoven, R (1984). *Conditions of Happiness*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers Club. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-6432-7>

- Verbakel, E. (2012) Subjective well-being by partnership status and its dependence on the normative climate. *European Journal of Population*, 28(2), 205–232. <https://doi.org/10.1007/s10680-012-9257-2>
- Vokó, Z. – Pitter, J. Gy. (2020) The effect of social distance measures on COVID-19 epidemics in Europe: an interrupted time series analysis. *GeroScience*, 42, 1075–1082. <https://doi.org/10.1007/s11357-020-00205-0>

FÜGGELÉK

4. táblázat. Lineáris regresszió az étellel való szubjektív elégedettségre párkapcsolati és gyereknevelési státusz szerint

	Házass, gyermeket nevelők				
	B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső
Konstans	8,337	***	0,017	8,304	8,370
Nő (Ref.: Férfiak)	0,013	**	0,004	0,006	0,021
Életkor	-0,037	***	0,000	-0,037	-0,036
Lakóhely (Ref.: Budapest)					
Megyeszékhely, M.J.V.	-0,168	***	0,006	-0,180	-0,156
Város	-0,068	***	0,006	-0,079	-0,057
Nagyközség, község	-0,191	***	0,006	-0,202	-0,179
Végzettség (Ref.: Felsőfokú)					
Legfeljebb befejezett általános iskola	-1,055	***	0,007	-1,069	-1,041
Középfokú	-0,361	***	0,004	-0,370	-0,353
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,400	***	0,005	-0,409	-0,390
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,076	***	0,005	-0,086	-0,066
Civil szervezeti aktivitás skála	0,237	***	0,004	0,230	0,244
Bizalom skála	0,259	***	0,001	0,257	0,261
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább - teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,523	***	0,006	-0,534	-0,512
is-is	-0,469	***	0,006	-0,480	-0,457
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább - teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	0,116	***	0,009	0,097	0,134
is-is	0,116	***	0,009	0,098	0,134
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább - teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,240	***	0,010	-0,259	-0,220
is-is	-0,122	***	0,010	-0,142	-0,101
Elemzés (súlyozott)	1185422				
F-statisztika	12817,721***				
Korrigált R-négyzet	0,16				

Forrás: Mikrocensus 2016.

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

	Élettársi kapcsolat, gyermeket nevelők				
	B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső
Konstans	7,396	***	0,030	7,336	7,455
Nő (Ref.: Férfiak)	0,121	***	0,007	0,108	0,134
Életkor	-0,022	***	0,000	-0,023	-0,021
Lakóhely (Ref.: Budapest)					
Megyeszékhely, M.J.V.	-0,335	***	0,012	-0,359	-0,312
Város	-0,164	***	0,011	-0,185	-0,142
Nagyközség, község	-0,270	***	0,011	-0,292	-0,248
Végzettség (Ref.: Felsőfokú)					
Legfeljebb befejezett általános iskola	-1,180	***	0,012	-1,203	-1,156
Középfokú	-0,329	***	0,010	-0,349	-0,308
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,369	***	0,009	-0,387	-0,351
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,235	***	0,010	-0,254	-0,217
Civil szervezeti aktivitás skála	0,326	***	0,009	0,308	0,344
Bizalom skála	0,272	***	0,002	0,269	0,275
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,704	***	0,010	-0,724	-0,684
is-is	-0,506	***	0,011	-0,527	-0,484
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,049	*	0,019	-0,085	-0,012
is-is	0,001		0,019	-0,036	0,038
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	0,274	***	0,020	0,234	0,313
is-is	0,366	***	0,021	0,325	0,407
Elemszám (súlyozott)	408818				
F-statisztika	4476,022***				
Korrigált R-négyzet	0,16				

Forrás: Mikrocenzus 2016.

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

	Házass, gyermektelenek				
	B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső
Konstans	8,589	***	0,031	8,528	8,651
Nő (Ref.: Férfiak)	-0,137	***	0,008	-0,154	-0,121
Életkor	-0,043	***	0,001	-0,044	-0,042
Lakóhely (Ref.: Budapest)					
Megyeszékhely, M.J.V.	0,020		0,012	-0,005	0,044
Város	0,207	***	0,011	0,185	0,229
Nagyközség, község	0,113	***	0,012	0,090	0,137
Végzettség (Ref.: Felsőfokú)					
Legfeljebb befejezett általános iskola	-1,130	***	0,016	-1,162	-1,098
Középfokú	-0,481	***	0,010	-0,500	-0,463
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,217	***	0,010	-0,237	-0,197
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,191	***	0,011	-0,212	-0,170
Civil szervezeti aktivitás skála	0,118	***	0,008	0,103	0,133
Bizalom skála	0,252	***	0,002	0,248	0,256
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,855	***	0,012	-0,879	-0,831
is-is	-0,485	***	0,013	-0,510	-0,461
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	0,100	***	0,021	0,059	0,142
is-is	-0,144	***	0,021	-0,185	-0,103
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,072	*	0,022	-0,116	-0,028
is-is	0,031		0,023	-0,014	0,077
Elemszám (súlyozott)	231516				
F-statisztika	3324,081***				
Korrigált R-négyzet	0,20				

Forrás: Mikrocenzus 2016.

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

	Élettársi kapcsolatban, gyermektelen				
	B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső
Konstans	8,381	***	0,026	8,329	8,432
Nő (Ref.: Férfiak)	-0,043	***	0,007	-0,056	-0,029
Életkor	-0,044	***	0,000	-0,045	-0,043
Lakóhely (Ref.: Budapest)					
Megyeszékhely, M.J.V.	-0,041	***	0,010	-0,061	-0,022
Város	0,019	*	0,010	0,000	0,038
Nagyközség, község	-0,113	***	0,011	-0,134	-0,092
Végzettség (Ref.: Felsőfokú)					
Legfeljebb befejezett általános iskola	-1,216	***	0,013	-1,242	-1,190
Középfokú	-0,292	***	0,008	-0,309	-0,275
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,325	***	0,009	-0,342	-0,308
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,203	***	0,009	-0,220	-0,186
Civil szervezeti aktivitás skála	0,182	***	0,009	0,166	0,199
Bizalom skála	0,225	***	0,002	0,222	0,228
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,755	***	0,010	-0,775	-0,734
is-is	-0,499	***	0,011	-0,521	-0,478
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,133	***	0,019	-0,171	-0,096
is-is	-0,211	***	0,019	-0,249	-0,173
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	0,232	***	0,020	0,193	0,272
is-is	0,281	***	0,021	0,240	0,322
Elemzés (súlyozott)	326990				
F-statisztika	4251,527***				
Korrigált R-négyzet	0,18				

Forrás: Mikrocenzus 2016.

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

	Egyedülálló szülők, élettárs nélkül				
	B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső
Konstans	6,627	***	0,048	6,534	6,721
Nő (Ref.: Férfiak)	0,120	***	0,017	0,087	0,153
Életkor	-0,015	***	0,001	-0,016	-0,013
Lakóhely (Ref.: Budapest)					
Megyeszékhely, M.J.V.	0,178	***	0,015	0,149	0,207
Város	-0,301	***	0,014	-0,328	-0,274
Nagyközség, község	-0,270	***	0,015	-0,300	-0,240
Végzettség (Ref.: Felsőfokú)					
Legfeljebb befejezett általános iska	-1,042	***	0,017	-1,075	-1,010
Középfokú	-0,657	***	0,012	-0,681	-0,633
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,150	***	0,013	-0,175	-0,124
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,549	***	0,014	-0,575	-0,522
Civil szervezeti aktivitás skála	0,192	***	0,011	0,171	0,213
Bizalom skála	0,341	***	0,002	0,336	0,345
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,541	***	0,015	-0,570	-0,513
is-is	-0,373	***	0,016	-0,404	-0,342
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	0,053	***	0,025	0,004	0,103
is-is	0,184	***	0,026	0,133	0,235
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,406	***	0,027	-0,459	-0,353
is-is	-0,424	***	0,029	-0,481	-0,367
Elemzés (súlyozott)	231516				
F-statisztika	2928,650***				
Korrigált R-négyzet	0,20				

Forrás: Mikrocenzus 2016.

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

	Gyermektelen szinglik				
	B		S.E.	K. I. (95%)	
				Alsó	Felső
Konstans	7,503	***	0,029	7,446	7,560
Nő (Ref.: Férfiak)	0,056	***	0,008	0,040	0,072
Életkor	-0,038	***	0,001	-0,039	-0,037
Lakóhely (Ref.: Budapest)					
Megyeszékhely, M.J.V.	0,001		0,010	-0,018	0,020
Város	-0,152	***	0,011	-0,175	-0,130
Nagyközség, község	-0,017		0,014	-0,045	0,010
Végzettség (Ref.: Felsőfokú)					
Legfeljebb befejezett általános iska	-1,321	***	0,018	-1,357	-1,285
Középfokú	-0,428	***	0,009	-0,446	-0,411
Ritka rokonlátogatás (Ref.: Gyakori)	0,065	***	0,010	0,045	0,084
Ritka barátlátogatás (Ref.: Gyakori)	-0,465	***	0,009	-0,483	-0,447
Civil szervezeti aktivitás skála	0,233	***	0,008	0,218	0,247
Bizalom skála	0,270	***	0,002	0,267	0,274
Képes lakóhelyet érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,694	***	0,011	-0,716	-0,671
is-is	-0,501	***	0,012	-0,526	-0,477
Képes települését érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	0,287	***	0,020	0,248	0,326
is-is	0,158	***	0,021	0,117	0,199
Képes az országot érintő kérdések befolyásolására (Ref.: Inkább – teljesen egyetért)					
Nem – inkább nem	-0,435	***	0,020	-0,474	-0,395
is-is	-0,387	***	0,022	-0,430	-0,344
Elemzés (súlyozott)	257234				
F-statisztika	3857,756***				
Korrigált R-négyzet	0,20				

Forrás: Mikrocenzus 2016.

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

TÁVOLLÉTI FÓKUSZCSOPORTOK EREDMÉNYEI A 2020 TAVASZI ÉRETTSÉGIVEL KAPCSOLATOS
TAPASZTALATOKRÓL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.84>

Absztrakt

2020 tavaszán a COVID-19 járvány terjedése gyökeresen változtatta meg mindannyiunk, így az ebben az évben érettségiző diákok életét is. Az érettségizők különleges csoportnak számítanak: élethelyzetüknél fogva várományosai voltak a nagy fordulópontok megélésének, megünneplésének – mindezek elmaradtak, illetve más formában valósultak meg. Mi több, ez az időszak a vizsgált csoportok életében markáns korszakzárást is jelentett, ami egybeesett a COVID-19 ugyancsak korszakfordulóként karakterizálható időszakával.

Kutatásunkban távolléti, online fókuszcsoporthozos beszélgetések során térképeztük fel az érettségiző diákok percepcióit a megélt érettségi idősakkal kapcsolatban. A fókuszcsoporthozos beszélgetések nem csupán online kivitelezésűek voltak, hanem audiovizuális módon is zajlottak (szemben a korábban elterjedt, *real-time*, de szövegalapú, többek között gépelést is magában foglaló online fókuszcsoporthozokkal). A járvány által kikényszerített helyzet módszertani sajátossága, hogy a csoportot a szituáció kényszere miatt távolléti, online videókonferencia platformokon oktatásban részesülő, az érintett csoporthoz korban közel álló egyetemisták moderálták az online oktatás témájában, szintén online módon. Cikkünkben beszámolunk ezekről a jövőben minden bizonnyal mások által is jól hasznosítható módszertani tapasztalatokról, továbbá a távolléti, online fókuszcsoporthozos beszélgetések tapasztalatait foglaljuk össze. A fókuszcsoporthozos beszélgetésekben meghatározó súllyal jelent meg az érettségizők percepciója az online oktatás távlati potenciáljával kapcsolatban.

Kulcsszavak: COVID-19, érettségiző diákok, videókonferencia-platform, távolléti, online fókuszcsoporthoz

Köszönetnyilvánítás:

A szerzők köszönetet mondanak a Károli Gáspár Református Egyetem szociológia mesterszakos hallgatóinak: Balázs Martinnak, Nagy Andreának, Oláh Edinának, Pusztai Ádámnak, Salzmán Katalinnak és Szabó Ottonak, akik munkája és tevékeny hozzájárulása nélkül ez a kutatás nem jöhetett volna létre.

¹ Sztáray Kézdy Éva Ph.D. egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet, Szociológia Tanszék.

Szvetelszky Zsuzsanna Ph.D. egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet, Szociológia Tanszék

RESULTS OF REMOTE, ONLINE FOCUS GROUPS ON GRADUATES' EXPERIENCES IN SPRING 2020, DURING THE FIRST COVID WAVE PERIOD

Abstract

In spring 2020, the spread of the COVID-19 pandemic radically changed the lives of all of us, including the students graduating this year. Graduating students are a special group: because of their life situation, they were looking forward to experiencing and celebrating major turning points- all of which were missed or took other forms. What is more, this period also marked the end of an epoch in the lives of the groups studied, coinciding with the period of COVID-19, which can also be characterised as a turning point.

In our research, we used remote, online focus group discussions to explore the perceptions of the graduating students about the graduation period they experienced. The focus group discussions were not only conducted online but were also audio-visual (as opposed to the previously prevalent real-time, but text-based online focus groups, including typing). A methodological specificity of the situation forced by the epidemic was that the group was moderated by students who were educated in absence (in absentia) on online video conferencing platforms, who were close in age to the group concerned, on the topic of online education, also online. In this paper, we report on these methodological experiences, which could certainly be used by others in the future, and summarise the experiences of the remote, online focus group discussions. In the focus group discussions, the perceptions of the graduates about the potential of online education for the future were a dominant feature.

Keywords: COVID-19, graduating students, videoconferencing platform, remote online focus group

TÁVOLLÉTI FÓKUSZCSONPORTOK EREDMÉNYEI

A 2020 TAVASZI ÉRETTSÉGIVEL KAPCSOLATOS TAPASZTALATOKRÓL

A COVID-19 járvány megjelenése gyökeresen változtatta meg mindannyiunk, így az oktatási szféra szereplőinek (diákok, oktatók és szülők) életét is. A járvány terjedésének lassítása érdekében 2020 februárjától kezdve a legtöbb ország hosszabb-rövidebb időre részlegesen vagy teljesen bezárta oktatási intézményeit, amely intézkedések a diákok több mint 90%-át érintették szerte a világon (UNESCO 2020, UNESCO RCEP 2020).

Magyarországon a 1102/2020. (III. 14.) számú kormányhatározat 2020. március 16-tól rendelte el a köznevelési és szakképzési intézményekben a nevelés és oktatás tantermen kívüli, digitális munkarendben történő megszervezését. Az 1.200.000 alap- és középfokú iskolába járó magyarországi diákot érintő (UNESCO 2020) intézkedés komoly kihívás elé állította az oktatási szféra szereplőit, különösen az érettségire készülő 64 ezer diákot (KSH 2020).

A járványhelyzet okozta egészségügyi, gazdasági és társadalmi válság kialakulásával párhuzamosan a tudomány minden területén dolgozó kutatók, így a társadalomtudósok is igyekeznek a lehető leggyorsabban a valós időben feltárni és elemezni a járványhelyzettel kapcsolatos új jelenségeket (Messing–Ságvári 2020), azok társadalmi hatásait, sok esetben rövid felkészülési és kivitelezési idő alatt „rögtönzött kutatásokkal” (Albert 2020:100) reagálva az adódó természetes kísérleti lehetőségekre (Zakota 2000:71). Bár az elmúlt egy évben sok tanulmány született a COVID-időszak alatti oktatás témájában, Robison-Neal (2021) arra hívja fel a figyelmet, hogy folyamatosan szükség van további kutatásokra az oktatási szférában, többek között olyan kvalitatív kutatásokra, amelyek a pedagógusok és a diákok percepcióit vizsgálják a felmerült kihívásokkal kapcsolatban.

A világjárvány a társadalomtudományos kutatások számára is új, online módszertani protokollok kidolgozását teszi szükségessé, ahogy erre a Socio.hu 2020. áprilisi *Látjuk-e, mi jön?* körkérdésére érkezett több hozzászólás is felhívta a figyelmet (Kovács–Takács 2020).

Tanulmányunk célja és fókusza egyaránt kettős: egyrészt beszámolunk a COVID-helyzet miatt választott online távolléti fókuszcsoporthoz módszer alkalmazásának lehetőségeiről, annak előnyeiről és hátrányairól, a kutatásnak a járványhelyzet által megszabott korlátai között. Másrészt elemezzük az érettségiző diákok 2020-as érettségi vizsgákra való felkészülési időszakkal kapcsolatos percepcióit és tapasztalatait. Ugyanakkor tanulmányunknak nem célja – és nem is lehet célja – a 2020 tavaszán a koronavírus-járvány miatt bevezetett online oktatás tapasztalatainak teljeskörű feltárása. A kutatás májusi időpontja miatt ez nem is lett volna lehetséges, már csak azért sem, mert számos, az online oktatáshoz kapcsolódó technológiai fejlesztés azóta is folyamatban van, ám a jelen tanulmány írása idejére már körvonalazódtak azok a főbb elemzési szempontok, amelyek későbbi, átfogó kutatások kiindulópontját adhatják. Írásunk sajnálatos aktualitását adja, hogy 2021 májusában egy olyan újabb végzős évfolyam kezd meg középfokú tanulmányait lezáró érettségi vizsgáit, amely gyakorlatilag egy éve – rövid, 2021 őszi megszakítással – tantermen kívüli, digitális oktatásban részesül (Vajna 2021). Bár mind a videókonferencia-platfomok fejlettebbé váltak az elmúlt év során, mind a diákok és a tanárok jártassága nőtt a távolléti, online oktatás eszközeinek használatában, a téma további szociológiai és szociálpszichológiai kutatásokat tesz indokolttá.

Tanulmányunk első felében összefoglaljuk a távolléti, digitális oktatás előnyeiről és hátrányairól, valamint társadalmi hatásairól szóló korábbi tanulmányokat, kiegészítve a járványhelyzet oktatásra gyakorolt hatásait vizsgáló friss kutatásokkal. Módszertani keretesként külön figyelmet szentelünk annak a kérdésnek, hogy a kommunikációs technológiák fejlődése milyen új lehetőségeket kínál a kvalitatív kutatások számára. A kutatás körülményei című részben ismertetjük a fókuszcsoporthos kutatásunk szervezési és lebonyolítási részleteit. Kutatásunk egyik eredményeként összefoglaljuk a távolléti fókuszcsoporthok lebonyolításával kapcsolatos módszertani tapasztalatainkat. Az elemzés során megállapításainkat az elméleti részben felvázolt szempontok szerint ismertetjük. A 2020-as érettségi vizsgák megszervezésének krónikáját tanulmányunk mellékletében közöljük.

KORÁBBI KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÁTTEKINTÉSE

Az elmúlt években született tantermen kívüli, digitális oktatásra vonatkozó szakirodalmak elsősorban felsőoktatási környezetben vizsgálták az online platformokon megvalósuló oktatás előnyeit és hátrányait, valamint társadalmi hatásait. Az ezekben a tanulmányokban felvetett szempontok megfelelő elméleti keretet nyújtanak a 2020-ban érettségiző diákok percepcióinak elemzéséhez, ugyanis a COVID-járvány előtti időszakban szerzett tapasztalatokat az iskolabezárások hatásait feldolgozó első hazai és külföldi kutatások eredményei is megerősítik, továbbá azokat új szempontokkal is kiegészítik (pl. Kende et al. 2021, Thékes 2020, Besser 2020, Czirfusz et al. 2020, Malatynszky 2020, Engler 2020, Fekete 2020, Deschaine 2021, Zakota 2020, Tümen 2020, Gyetvai 2020).

A távolléti, digitális oktatás sikerének legfontosabb feltétele a diákok és a pedagógusok megfelelő eszköz-ellátottsága és internet-hozzáférése, kiegészülve mindkét fél alkalmazható jártasságaival, digitális műveltségével és felkészültségével (Rogers 2000, Shea 2007, Kaur–Bhatt 2020). Az digitális jártasságból és az eszközökhöz való hozzáférésekből fakadó különbségek felerősíthetik az oktatási rendszerben létező, korábban is megfigyelhető esélyegyenlőtlenségeket (PISA 2019, Bazsalya-Hörich 2020, Csapó et al. 2014). Teljesítményük tekintetében tehát még kedvezőtlenebb helyzetbe kerülhetnek a nem megfelelően támogatott és alacsony iskolai végzettségű szülői háttérrel rendelkező diákok, a hátrányos térségekben élő és az alacsonyabb minőségű intézménybe járó tanulók (Hermann 2020, Fekete 2020, Kende et al. 2021). Így nem véletlen, hogy egy pedagógusok körében végzett 2020 tavaszi felmérés szerint a megkérdezettek által leggyakrabban említett problémát az internet-lefedettség és a diákok távolléti oktatáshoz szükséges eszközeinek hiánya jelentette, a tanulók és a pedagógusok eltérő módszertani felkészültsége mellett (Czirfusz 2020). Egy másik kutatás eredményei szerint a tantermen kívüli oktatás esetében nagyobb lemorzsolódással is számolhatunk (Námesztovszki et al. 2020).

Azonban a digitális ellátottság és műveltség önmagában nem elegendő feltétele a hatékony távolléti oktatásnak, több tanulmány felhívja ugyanis arra a figyelmet, hogy a távolléti, digitális oktatásra való áttérés nem egyenlő az osztálytermi oktatásra készített anyagok online platformra történő „átmásolásával” (Zhou 2020), hanem a feleknek az új viszonyokhoz való alkalmazkodás képességével ki kell lépniük a komfortzónájukból (Námesztovszki et al. 2020), továbbá szükség van egy elmozdulásra a tanításközpontú oktatás felől a tanulás-központú szemlélet felé (Rogers 2000).

Bár a Digitális Jólét Program keretében a magyar kormány már 2016 októberében elfogadta Magyarország Digitális Oktatási Stratégiáját (DOS 2016), 2020 márciusában a magyar pedagógusokat és diákokat – hasonlóan más országokhoz – a távolléti munkarendre való áttérés váratlanul érte. (Fekete 2020) Ennek ellenére az iskolák néhány nap alatt legjobb tudásuk szerint megszervezték a távolléti, digitális tanrendet. A vonatkozó magyar kutatásokból kiderül, hogy a pedagógusok által leggyakrabban választott digitális megoldások, online videókonferencia-platformok könnyen kezelhetőek és felhasználóbarátok, valamint nemcsak az ismeretközve-

títésre, hanem azon túlmutató pedagógiai célokra is alkalmasak, ideértve az interaktivitást, a kooperációt és a kölcsönös reflexió előmozdítását (Czirfusz et al. 2020, Thékes 2020). Azonban a tanulók kreativitásának, önállóságának és digitális kompetenciáinak növelése, amelyek a tanulásközpontú szemléletet tükröznék, kevésbé volt szempont a pedagógusok platformválasztása során (Czirfusz et al. 2020). Továbbá az iskolákon belüli nem egyseges platformválasztás is nagyban nehezítette a diákok számára feladataik nyomon követését (Gyetvai 2020).

A kutatók egyetértenek abban, hogy az online oktatás a hagyományos oktatáshoz képest nagyobb rugalmasságot biztosít a résztvevőknek mind az oktatási anyagok elkészítése és elsajátítása, mind a feladatok elvégzése és ellenőrzése tekintetében (Rogers 2000, Santana 2018, Tümen 2020, Námesztovszki et al. 2020). Egy, az online oktatás tapasztalatait vizsgáló magyarországi online felmérés szerint a rugalmasságot és a saját időbeosztás lehetőségét a válaszoló diákok egy része is előnyként értékelte a karanténidőszakban (Gyetvai 2020). A távolléti oktatás helytől és részben időtől való függetlenséget és rugalmasságot nyújt azáltal, hogy a tanár által feltöltött tananyagokat egy megadott határidőn belül a diákok saját időbeosztásuk szerint sajátíthatják el, ez azonban nagyobb munkaterhet jelent oktatói és tanulói oldalon egyaránt (Rogers 2000, Tümen 2020, Besser et al. 2020, Gyetvai 2020, Kende et al. 2021). A folyamatos elérés lehetősége pedig zavaró tényezőként is megjelenhet olyan értelemben, hogy nincs egyértelműen elhatárolva a szabadidő és a tanulóidő, illetve tanárok esetén a munkaidő (Námesztovszki et al. 2020:46, Gyetvai 2020).

A rugalmasság és függetlenség ugyanakkor sokkal nagyobb felelősséget is hárít a tanulókra mind a tanulnivalók nyomon követésében, mind a tanulási folyamat megtervezésében, mint ahogy azt a tantermi körülmények között megszokhatták (Kaur–Bhatt 2020, Tümen 2020). Erős önfegyelmet és megfelelő időmenedzsmenet követel meg a diákoktól a közvetlen tanári felügyelet nélküli, önálló és önszabályozó tanulás, mikor a diák saját magának tervezi és szervezi meg a tanulás folyamatát, önállóan tanul és saját magát ellenőrzi. (Santana 2018, Tümen 2020, Zhou 2020, Kaur–Bhatt 2020, Fehér 2020). Újabb egyenlőtlenségi faktort jelent tehát az a tapasztalat, miszerint az érettebb, önálló munkára képes, motivált diákok válnak sikeres távtanulókká (Rogers 2000), szemben a tanárok fizikai hiánya miatt kevésbé motivált olyan tanulókkal, akikben kisebb a fegyelem és az önálló tanulás képessége (Kaur–Bhatt 2020, Malatinszky 2020). Tehát a távolléti, online munkarendre való átállás arra is felhívja a figyelmet, hogy „az iskola nem egyetlen és még csak sokszor nem is kiemelt helyszíne a tanulás folyamatának”, szemben a korábbi neveléstudományi felfogással (Trencsényi et al. 2020:556).

A digitális oktatás hátrányaként kell még említeni a sajátos kommunikációs és interakciós helyzetből fakadó problémákat, mint pl. a késleltetett tanári visszajelzés jelenségét. Ugyanis a diákok a tantermi oktatáshoz képest kevésbé tudják a tanárnak a kérdéseiket feltenni, amikor azok felmerülnek (Santana 2018), sokszor pedig korlátozott idő áll rendelkezésre a kérdések megválaszolására (Tümen 2020). Egy, az online oktatásra vonatkozó korábbi tapasztalatokat a COVID helyzettel összevető tanulmány is a személyre szabott, átgondolt visszajelzések és a tanárok részéről kapott magyarázatok és segítség hiányáról számol be (Kaur–Bhatt 2020), amit a COVID tapasztalatokat összegző hazai felmérés is igazol (Gyetvai 2020).

Ugyanakkor a digitális átállás a megújulás és az innováció lehetőségét hozhatja el az oktatásban (Kende et al. 2021), olyan kompetenciák fejlesztésére nyílnak alkalom, mint pl. az önálló, tanári közreműködés nélküli tanulás és a tanulói aktivitás (Czirfusz et al. 2020; Deschaine 2021).

Az oktatási intézmények multifunkcionális szerepe eddig is ismert volt. A digitális oktatás során az egyébként megszokott személyközi kapcsolatok hiánya (Shea 2007) és a társasági élet elmaradása megerősítette az oktatási intézmények közösségformáló és-fenntartó szerepének hangsúlyát is (Zakota 2020). Bár a hazai közoktatás – nemzetközi összehasonlításban – inkább a kognitív területek fejlesztésére helyezi a hangsúlyt (Zsolnai et

al. 2015), a COVID-időszak tapasztalatai egyrészt arra hívták fel a figyelmet, hogy az iskolák szerepe nem merül ki a tudás átadásában, hanem elengedhetetlen a tanulók mentális és fizikai egészsége és jólléte szempontjából is (Czirfusz et al. 2020), másrészt megerősítették, hogy a szociális és érzelmi tanulásnak is kiemelt jelentőségű színtere lehet az iskola.

Berta és Török (2015) három fő hatást ír le az iskolai szocializációnak mint generalizálódó élménygyűjtésnek a folyamatában. Ezek több ágensen keresztül, kiemelt jelentőségű területként ismétlődő tapasztalatokkal járulnak hozzá ahhoz, hogy az egyén megtanuljon működni egy bonyolult szervezetben, együttműködve vagy akár versengve olyan személyekkel, akik nem a családtagjai, rokonai vagy a barátai. E három hatás lényege: egyrészt, a pedagógusoknak mint modelleknek, másrészt, a kortársaknak mint az önértékelés, a szimmetrikus jellegű társas alkalmazkodás és a csoportban való működés alakulásának meghatározó tényezőinek, végül pedig a vallott és a működő szervezeti kultúrának mint *black box* jellegű intézményes szocializációnak a befolyása (Berta–Török 2015:11–13). Bizonyos, hogy a koronavírus időszakában tanuló diákok esetében beszélhetünk majd helyzetspecifikus élményközösségről, generációs tudatról és generációs identitásról is (Kiss–Szabó 2013:106). A digitális oktatásban résztvevő fiatalokat nevezhetjük V, mint vírus-generációnak (Szabó 2020), vagy Q, mint „*Quarantine Gent*”-nek, karantén-generációnak (Fekete 2020:89): ők azok, akiket az otthontanulás, valamint a társas kapcsolataik korlátozása és online térbe szorítása jellemez, „akik beültek az online osztályterembe, akiknek elmaradt a ballagása, kérdéses az érettségije és a felvételi. A végzősök, akik a liminális események közös megélése, életük egy fontos szakaszának ceremonális lezárása nélkül kénytelenek átlépni egy új életciklusba” (Fekete 2020:89).

A digitális oktatás előnyeinek és hátrányainak ismertetése során szót kell ejtenünk a jelenség pszichológiai dimenzióiról is. Brooks és társai (2020) három adatbázis több ezer dokumentumát elemezték a karantén pszichológiai hatásaival kapcsolatban. A legtöbb általuk áttekintett anyag negatív pszichológiai hatásokról számolt be, beleértve a poszttraumás stressztüneteket, zavartságot és haragot. A stresszorok közé tartozott a hosszabb karanténidő, a fertőzésektől való félelmek, a bizonytalanság, a frusztráció, az unalom, a nem megfelelő mennyiségű és minőségű információ és az anyagi veszteség.

Az egyetemi hallgatók és oktatók körében végzett vizsgálatok is beszámolnak a járványhelyzet miatti kényszerű digitális oktatás pszichológiai következményeiről (Kaur–Bhatt 2020), az oktatók körében megfigyelt emelkedett stressz-szintről (Besser et al. 2020), továbbá a hallgatók által megélt szorongásról, kétségbeesésről és unalomról, valamint a betegségtől és szeretteik elvesztésétől való félelmekről (Tümen 2020).

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a járványhelyzet következtében elrendelt távolléti oktatásra vonatkozó eddig megjelent tanulmányok többsége a jelenség valós idejű, gyors megragadására törekedett és – a jelen tanulmányban ismertetett kutatáshoz hasonlóan – nem reprezentatív, gyakran igen alacsony elemszámú mintán végzett vizsgálatokon alapult, azonban a megragadni kívánt jelenség vizsgálatának főbb szempontjait jól körvonalazták. A koronavírus-járvány hosszabb távú társadalmi és oktatási hatásainak mélyebb elemzése tehát mindenképpen további kutatásokat igényel (Robinson-Neal 2021), ahogy a járvány kitörése nyomán a szemünk előtt születő új vírusgeneráció feltérképezése is (Szabó 2020).

MÓDSZERTANI KERET

Az infokommunikációs technológiák fejlődése új lehetőségeket kínál a kvalitatív kutatások számára. A korábbinál jóval szélesebb körben több videókonferencia-platform (VCP: *videoconferencing platform*) is elterjedt 2020 tavaszán, a COVID-19 vírus hazai megjelenésekor az otthonról történő munkavégzés és a távolléti oktatás kényszere miatt, és a folyamatos informatikai fejlesztések során újabb és újabb lehetőségekkel bővülnek az alkalmazási területek.

A VCP jelentősen különbözik az online aszinkron kommunikációtól, ahol az írásbeli jelleg az elsődleges (pl. email, chatroom), mivel lehetővé teszi a valós idejű, hanggal és képpel történő interakciót, továbbá bizonyos, az adott kutatás körülményeitől függő mértékben helyettesíti a személyes interjúk metakommunikációs jellemzőit. A COVID-időszak előtt megjelent, a VCP használatát elemző és az online kvalitatív módszertannal foglalkozó tanulmányok többnyire az egyes platformokat (FaceTime, Skype stb.) technológiai szempontból hasonlították össze (Lo Iacono et al. 2016, Sullivan 2012, Weller 2017).

A szakirodalom a résztvevők szempontjából a VCP egyik fő módszertani kihívásaként a technológiai tudást említi. Előnyei között az internet és az eszközök elterjedtségét, az online módszer kényelmét, rugalmasságát és költséghatékonyságát sorolja fel (Braun et al. 2017, Cater 2011, Deakin–Wakefield 2014). Utóbbi elsősorban a földrajzilag nagy területen szétszórta résztvevők esetében lehet jelentős. Bemutatandó kutatásunk esetében ez a szempont nem releváns, hiszen a VCP itt nemcsak kutatási eszközt jelentett, hanem az oktatás fizikai színterét is helyettesítette a COVID-időszakban. A hátrányok listáján a szünetek (a technikai okok miatt létrejövő kikökenés), a gyenge hang- vagy képminőség, a nem-verbális kódolás nehézségei szerepelnek (Deakin–Wakefield 2014). Mint például a gesztikuláció hiánya a képen, vagy amikor a késleltetett internetkapcsolat miatt hosszú másodpercekkel később érkeznek a mimikai reakciók, néha maga a szóbeli válasz is, melyek egy részét a „közvetítés” óhatatlanul tompítja. A résztvevők tapasztalataira és magának a folyamatnak az értékelésére mindezidáig kevés figyelmet fordítottak, mint ahogy erre Archibald (2019) is felhívja a figyelmet, a téma feltáratlanságát hangsúlyozva. A 2020 tavasza előtt született szakirodalom azonban alapvetően más társadalmi helyzetre vonatkozott. A COVID-időszak alatt a társadalom életvitele (így az érettségizők is) gyökeresen megváltozott a távolléti munkavégzés és oktatás egyik napról a másikra történő bevezetésével. 2020 áprilisának végén – a karantén második hónapjában – amikor felmerült az érettségizők megkérdésének gondolata, leginkább olyan szakirodalmat találtunk a témában, mely a 2020. márciust megelőző helyzetben keletkezett vagy arra vonatkozott: ezek például az online szövegalapú, a videót alkalmazó és a kombinált fókuszcsoporthoz tartozó típusokat hasonlítják össze.

Kétségtelen, hogy amennyiben online jelenség a kutatás tárgya, a fókuszcsoporthoz tartozó lebonyolítására a videókonferencia-platform azért különösen alkalmas eszköz, mert nagyban hasonlít a kutatási terület természetes közegére (Vicsek 2017), hiszen a diákok is videókonferencia-platformok használatával folytatták tanulmányaikat tavasszal. Azonban érdemes elnevezésében megkülönböztetni az online és a távolléti oktatást és a fókuszcsoporthoz tartozó is. A résztvevők – a kutatók és a fókuszcsoporthoz tartozók résztvevői is – kényszerből maradtak otthonaikban, nem szabad választásukból, s ez a kényszerhelyzet az érzelmekre és a percepciókra is nagy hatással volt. A távolléti oktatás témájáról távolléti formában kérdeztünk, ezzel a kutatás tárgya és eszköze között átfedés keletkezett. A távolléti fókuszcsoporthoz tartozó tapasztalatainak elemzésével tanulmányunk hozzájárul a módszertani lehetőségek feltáráshoz, a távolléti kutatás mindennapi és kényszerhelyzetben való alkalmazásához.

A KUTATÁS KÖRÜLMÉNYEIRŐL

A fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetések lebonyolítása

A kutatásra a Károli Gáspár Református Egyetem szociológia mesterszakos hallgatóinak többféléves projektfeladat kurzusa első félévében került sor. A projekt témájául a hallgatók a digitális világ társadalmi hatásait választották az első félév elején 2020 februárjában, amikor még senki nem gondolta, hogy életünk jelentős része heteken belül átkerül az online térbe. A 2020. március közepétől bevezetett karanténhelyzetben a konkrét kutatás témaként a hallgatók a hasonló élethelyzetből fakadó élményközösség miatt a digitális oktatás tanulói percepció *témakörét* szerették volna feldolgozni. A 18 év alatti alanyok kutatásba történő bevonásához szükséges kötelező tájékozott szülői beleegyezés megszerzésének nehézségei miatt – oktatói sugalmazásra – végül a már nagykorú érettségizőket választották célcsoportként.

A hallgatók alap- és mesterszakos tanulmányaik során már megismerkedtek a fókuszcsoporthoz tartozók módszer alapjaival és volt lehetőségük a módszer gyakorlására is. A beszélgetés vezérfonalát – oktatói segédlettel – a hallgatók dolgozták ki, és ők szervezték meg, illetve bonyolították le a beszélgetéseket is. A fókuszcsoporthoz tartozók interjúk vezérfonala a – *részvevők közvetlen érettségi utáni hangulatára vonatkozó általános* – bevezető kérdéseken túl a következő témákat tartalmazta: a tantermen kívüli digitális oktatásra való áttérés tapasztalatai, az online oktatás előnyei és hátrányai, a megváltozott körülmények között online közegben történő felkészülés az érettségire, a karanténidőszakban alkalmazott tanulási és életvezetési stratégiák és motivációk, a társas kapcsolatok alakulása, az érettségi lebonyolításával kapcsolatos vélemények, valamint a középiskolát lezáró események (pl. ballagás) elmaradásával kapcsolatos attitűdök.

Az elemzésünk alapjául szolgáló két fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetésre 2020 májusában, közvetlenül az írásbeli érettségi vizsgákat követő napokban került sor, hogy minél közelebb legyenek az érettségivel kapcsolatos élmények. A résztvevőkkel e-mailen és a közösségi média segítségével vették fel a kapcsolatot a szervező hallgatók, ahol a kutatás céljáról és körülményeiről rövid ismertetést nyújtottak. A lebonyolításhoz egy VCP platformot használták. A fókuszcsoporthoz tartozók válaszadóin kívül mindkét alkalommal négy hallgató vett részt: a bemutatkozáskor és a résztvevők tájékoztatása során mindannyian még bekapcsolt kamerával és mikrofonnal voltak jelen, majd közülük ketten moderálták a beszélgetést, a másik két hallgató pedig asszisztensként, kikapcsolt mikrofonnal és kamerával a háttérben segítették a moderátorok munkáját. A két-két moderátor és két-két asszisztens alkalmazását elsősorban oktatásmódszertani megfontolások indokolták, így a kurzus mind a hat hallgatója részt vehetett a beszélgetésben, és társaik jelenléte a gyakorlatlanságukból fakadó bizonytalanságukat is csökkentette. A két moderátor a témaköröket egymás között előre felosztva váltotta egymást. Az asszisztensek feladata pedig a technikai nehézségek áthidalásán túl a jegyzetelés és a non-verbális jelek megfigyelése volt.

A beszélgetések másfél-két óráig tartottak. A beszélgetésekről a résztvevők tájékozott beleegyezésével kizárólag hangfelvétel készült, amelyek szó szerinti átirata képezte az elemzés alapját. Az oktatók, jelen tanulmány szerzői tehát mentorként és szupervizorként voltak jelen a folyamatban, kivéve a fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetéseket. A hallgatók a kutatás elemzési részében saját kérésükre már nem vettek részt.

Mintavétel és a minta összetétele

A fókuszcsoporthoz beszélgetések résztvevőit kényelmi mintavétellel választottuk ki: a hallgatók és oktatóik saját tág ismeretségi körükből, a hólabda módszert is igénybe véve olyan fiatalokat toboroztak, akik a 2020-as érettségi időszakkal fejezték be középiskolai tanulmányaikat, és túl voltak az írásbeli vizsgákon.² Előzetes szűrőkérdőívet nem alkalmaztunk, azonban a toborzás során tekintettel voltunk arra, hogy nyitott személyiségű, kommunikatív, a fókuszcsoporthoz beszélgetésben szívesen résztvevő érettségizőket válasszunk. Szintén törekedtünk arra, hogy a *fókuszcsoporthoz résztvevői ne ismerjék egymást, és ez egy kivétellel sikerült is. Így végül az első fókuszcsoporthoz 6 főből (4 nő, 2 férfi), a másik pedig 9 főből (5 nő, 4 férfi) állt.* Eredetileg 7, illetve 8 résztvevőt sikerült toborozni a két fókuszcsoporthoz, azonban az első alkalom egyik résztvevője végül nem tudott csatlakozni, így alakult ki a két csoport résztvevőinek száma közötti különbség. Ez a szervezési véletlen azonban végül az online fókuszcsoporthoz méretének optimalizálásáról adott tapasztalatokat. A résztvevők közül 10 diák budapesti, 3 diák vidéki városi, 2 diák pedig egy-egy budapesti agglomerációs település gimnáziumának tanulója volt. A csoportok homogének voltak a *résztvevők* életkora és a friss érettségi élménye tekintetében, ezen túl továbbtanulási tervekkel rendelkeztek. A továbbtanulási tervek között szerepelt a művészeti pálya, a műszaki, bölcsész, pedagógia-pszichológiai és az orvosi képzési terület, két diák pedig egy év kihagyás után tervezte folytatni tanulmányait.

Módszertani következtetések

A *távolléti* fókuszcsoporthoz beszélgetések lebonyolítására használt videokonferencia-platform alkalmazásának első módszertani tapasztalata a csoport méretére vonatkozik. Hagyományos fókuszcsoporthoz esetében az ajánlott maximális létszámot a szakirodalom 10–12 főben határozza meg (Vicsek 2006:130). Egyértelmű tanulság, hogy ebben a formában maximalizálni kell a résztvevők létszámát 6–7 főben, elsősorban a metakommunikációs jelzések és *követhetőségük, értelmezésük* korlátozottsága miatt. Nagyobb létszám esetén a moderátoroknak nehézséget okozhat a résztvevők koordinálása, a beszélgetés menedzselése elsősorban abból a szempontból, hogy mindenkit szisztematikusan minden kérdésnél megszólítsanak. Továbbá a beszélgetés túl hosszú, akár 2 órára is nyúlhat, ami a résztvevők (és a moderátorok) számára fárasztóvá válik. Emellett az otthoni környezetben a különféle figyelemelterelő történések is megszaporodhatnak, amit esetünkben a diákok mozgolódása, „telefonozása” és egyéb dekoncentrációra utaló magatartása is jelezhetett. Mindez ronthatja a beszélgetés minőségét. A résztvevők számára a helyzet egyre fárasztóbbá, kényelmetlenebbé vált a túl hosszú nyúló beszélgetések vége felé. Ez annak ellenére tetten érhető volt, hogy mind a moderátorok, mind a válaszadók az elmúlt hónapokban a 2020. március közepén bevezetett *távolléti oktatás során nagy rutinra tettek szert online videokonferencia-platformokon* zajló eseményekben való részvételben.

Ez a megállapítás átvezet a következő érdemi tapasztalatunkhoz: jelentős könnyebbséget jelentett a *távolléti* fókuszcsoporthoz lebonyolításában, hogy a résztvevők komfortosan mozogtak az adott platformon, nem okozott feszültséget a lebonyolítás formája. A sikeres fókuszcsoporthoz beszélgetésekhez meghatározó bizalmi és oldott légkört pedig nagyban elősegítette, hogy a moderátorok így nemcsak a digitális technológiákban való jártasságuk szerint, hanem az online oktatásban való részvétel közös élménye szerint és korban is közel álltak a 18–20 éves résztvevőkhöz. A mindebből fakadó fokozott szolidaritás, illetve empátia jótékony hatással volt a kommunikációs helyzetre. Gyakorlatilag tehát „egymás között” tudták megbeszélni a *távolléti oktatás* tapasza-

² A Kormány 2020. április 16-i döntése szerint a koronavírus járványra való tekintettel ebben az évben csak írásbeli vizsgákat szerveztek. Szóbeli vizsgákra csak testnevelésből, célnyelvi civilizációból, bibliaismeretből, judaisztikából, népművészetből és hittanból tartottak. A beszélgetések résztvevői közül még két-két diáknak hátra volt a testnevelés, illetve a hittan szóbeli érettségi vizsgája.

latait, percepcióit, melyről mindkét fél friss élményekkel rendelkezett. (Pl. Moderátor: „Együtt érzek, mi is annyi [online] projektmunkát kaptunk, hogy azt nem tudom felsorolni sem.”)

Egyértelműen érzékelhető volt a résztvevők közlésvágya: *alig néhány napja voltak túl az érettségi vizsgákon, és a fókuszcsoporthoz tartozókban megoszthatták az ezzel kapcsolatos friss benyomásaikat, érzéseiket.* Ennek is köszönhető a nyitottság, amely mindkét beszélgetést jellemzett. Egy moderátor beszámolója alapján *„érezhető volt, hogy ez a téma szívügyük, és ezért szívesen beszélnek róla, mesélik el a történeteiket (...) türelmesen végighallgatták egymást, mindenről elmondták a véleményüket, reflektáltak egymásra, nem érezték tehernek ezt az egészet”.*

További előnye a távolléti fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetéseknek a szervezés és lebonyolítás kényelme és időtakarékosága (Archibald 2019), *ugyanis nem kell elutazni a kijelölt helyszínre, a résztvevők idejét valóban csak a beszélgetés (és egy esetleges rövid technikai felkészülés) nettó idejére veszi igénybe.* Itt kell megjegyeznünk azt a módszertani tapasztalatot is, hogy a 2020. március 28-án bevezetett kijárási korlátozások szülte kényszerhelyzet szintén megkönnyítette a dolgunkat a toborzás során: az offline kapcsolatok hiánya miatt nyitottabbak és lelkesebbek is voltak a potenciális résztvevők olyan eseményekre, ahol „találkozhatnak egymással”, jobban rá is értek egy ilyen alkalomra.

A két fókuszcsoporthoz tartozókban nem merült fel módszertani problémaként (Vicsek 2006, Schleicher 2007) a nemi heterogenitás: nem tapasztaltuk, hogy a fiúk uralták volna bármelyik beszélgetést, vagy éppen imponálni szerettek volna egymásnak. Ennek magyarázata lehet a moderátorok szisztematikus kérdezőtechnikája, az online tér korlátozott non-verbális lehetőségei, valamint az is, hogy a résztvevők az előző hónapokban már hozzászórtak az online platformon való csoportos kommunikációhoz.

Az sem jelentett gondot, hogy az egyik fókuszcsoporthoz tartozókban két résztvevő ismerte egymást, sőt osztálytársak voltak: ettől még nem fejtették ki kevésbé vagy félreérthető módon a véleményüket (Vicsek 2006). Inkább ráerősítettek egymás véleményére („*Hát én igazából csak N-t tudnám ismételni, mert ugye osztálytársak vagyunk...*”), vagy más esetekben éppen ellenkező véleményt fogalmaztak meg: „*Ja, bocsi csak ki akartam javítani...*”.

A résztvevők tapasztalatai a videokonferencia platformokkal kapcsolatban abban is könnyítette a moderátorok dolgát, hogy például pontosan tudták, hogy ha egyszerre beszélnek, akkor senkinek a hangja nem hallatszik. Ez a tudás számos alkalommal egyfajta udvariassági gesztussá alakult: vagyis ha véletlenül egyszerre szólaltak meg, azonnal elhallgattak és átadták a szót a másoknak.

A párhuzamos megszólalás kiküszöbölésére a moderátorok már az első bemutatkozó körben azt a módszert választották, hogy név szerint, egyenként felszólították a résztvevőket. Ehhez szükséges volt, hogy a képernyőn mindenkinek a – platformra választott – neve is megjelenjen („*Moderátor1: Amúgy bocsi, mindig legyen az, hogy felszólítjuk, mert olyan rossz, hogy tényleg amikor egymás szavába vágunk, és egyszerre próbálunk megszólalni. E: Oké. Á: Akkor most én vagyok? Moderátor2: Igen.*”). A csoporttagok kifejezett megszólítása azért is szükséges és jó megoldás, mert az online platformon nem lehet szemkontaktust kialakítani, nonverbális jelekkel sem tudnak a résztvevők kommunikálni: a megszólítással tehát el lehet kerülni, hogy a résztvevők egymás szavába vágjanak, vagy *kínos udvariassági csönd alakuljon ki, amikor mindenki vár a másik megszólalására, valamint így el lehet érni, hogy minden résztvevő szóhoz jusson minden kérdésnél.* Az egyik moderátor beszámolója szerint „*...bár fókuszcsoporthoz vezetői szempontból kicsit kellemetlen folyton az embereket egyesével felszólítani, (...) a felszólítást nem vették tolokodásnak, nem zavarta őket, szívesen válaszoltak*”.

Az offline fókuszcsoporthoz esetében a csoporttagok már a helyek elfoglalásakor is felvesznek bizonyos szerepeket, amelyek hatással vannak a beszélgetés dinamikájára. Például a „kihívó” a moderátorral szemben leülve a témában való jártasságának hangsúlyozásával gyakran dominálja a beszélgetést; vele ellentétben pl. a „mama kis segítőtársa” a moderátor mellé ülve úgy teszi magát hasznossá, hogy közben a beszélgetésben alig vesz részt (Síklaki 2006:33–34). A videokonferencia-platfornon tartott fókuszcsoporthozos beszélgetésnek viszont éppen az az előnye, hogy mivel minden képernyőn eltérő módon elhelyezve jelennek meg a résztvevők, az offline fókuszcsoporthozokban jól ismert szerepek sem alakulnak ki már a helyek elfoglalásakor. A név szerinti megszólítás módszerével azt is el lehet kerülni, hogy az esetlegesen visszahúzódó résztvevők passzivitásban maradjanak, így a két fókuszcsoporthozos beszélgetésben mindenki hozzávetőleg egyenlő mennyiségben és minőségben szólalt meg.

Ugyanakkor lényegesnek tartjuk megjegyezni, hogy a speciális keretek miatt a csoportdinamikai folyamatok is csak korlátozottan jelennek meg. Esetünkben a „viharzás”, azaz a szerepek és a szabályok kialakulásának folyamata tehát majdnem teljesen elmaradt, a csoportok „mi” tudata lényegében már az első körkérdés után kialakult és a beszélgetés szinte teljes ideje alatt a „feladatteljesítésre” tudtak koncentrálni (Smith et al. 2016: 553–556), ami nagyban megkönnyítette a moderátorok feladatát. A beszélőváltásokból fakadó dinamika nagymértékben lecsökken az online térben, amitől a beszélgetés lendülete és érzelmi intenzitása is redukálódik (Síklaki 2006:125).

A videokonferencia-platfornokat általában jellemző nehézségek (Deakin–Wakefield 2014, Weller 2015) a mi esetünkben is felléptek: a rossz minőségű vagy akadozó internet-kapcsolat, vagy a nem, illetve rosszul működő mikrofonok és kamerák okozta technikai hibák rövid időre meg-megakasztották a beszélgetést. A technikai nehézségek áthidalásában nagy segítséget nyújtott a háttérben működő két moderátor-asszisztens hallgató, akik esetenként privát üzenetet tudtak küldeni az egyes csoporttagoknak, hogy például némítsa el magát, amíg nem beszél, mert visszhangzik a háttérhangja. Az asszisztensek alkalmazása a tapasztalatok alapján mindenképpen szükséges, ők ugyanis nem csak jegyzetelni tudnak végig (Vicsek 2006), hanem az arckifejezéseket és egyéb nonverbális jeleket is jobban meg tudják figyelni, és kötni egy-egy elhangzott véleményhez, így a beszélgetés közben rövid tanácsokat, figyelmeztetéseket is tudnak küldeni a moderátoroknak. Ugyanis ahogy egy moderátor beszámolójában megfogalmazta: „a fókuszcsoporthoz vezetőinek nagyon nehéz egyszerre a kérdésekre koncentrálni, közben a felszólításra is figyelni és a technikai nehézségeket áthidalni”.

Emellett a fókuszcsoporthoz megszervezésének és levezetésének tapasztalatai alapján praktikus tanácsokat is megfogalmaztak a hallgatók, például: „Érdemes legalább kétszer emailt írni a résztvevőknek, amelyekkel az eszközben tarthatjuk a megbeszélést, a kezdés előtt 10 perccel kiküldeni a linket, mert annyi idő minimum kell, míg mindenki becsatlakozik és elrendezi a technikai eszközeit, de arra a 10 percre is érdemes készülni néhány laza kérdéssel azoknak, akik hamarabb becsatlakoznak”.

A VCP-n lebonyolított fókuszcsoporthozos beszélgetések módszertani tapasztalatait összefoglalva elmondható, hogy a digitális eszközhasználat számos esetben kiválthatja a személyes jelenlétet az adatgyűjtés minőségének számottevő csökkenése nélkül. Jóllehet a csoportdinamika alakulásában kulcsszerepet játszó metakommunikáció a VCP-csoporthozknál korlátozott mértékben érvényesül (Síklaki 2006). További, akár külső kényszerítő körülményektől mentes, VCP-n bonyolított fókuszcsoporthozos beszélgetések, valamint azoknak a személyes jelenlétű fókuszcsoporthozok kimenetelével való folyamatos összehasonlítása mutathat irányadást a távolléti fókuszcsoporthoz alkalmazási lehetőségeivel kapcsolatban.

ELEMZÉS

A fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetéseinek átíratának elemzését tematikus kódolás alapján végeztük el (Vicsek 2006). Az átíratokat az elemzési szempontok meghatározása érdekében többször alaposan átolvastuk, majd a szakirodalomban és a beszélgetésekben felmerülő összes témát egy strukturált kategóriarendszerbe foglaltuk. Ezt követően a szövegek releváns részeihez egy vagy esetleg több kódot rendeltünk. A kódolást követően az egyes kódokhoz rendelt szövegrészeket elemeztük, hasonlóságokat és különbözőségeket azonosítottunk és az elhangzottakat interpretáltuk. A beszélgetésből származó idézett részleteknél a résztvevőket sorszámmal jelöltük.

Elemzésünk eredményeképpen először ismertetjük az érettségiző diákoknak az online oktatással kapcsolatos általános percepcióit. Ezután kitérünk a korosztály számára rendkívül fontos társas kapcsolatok alakulására a járványidőszakban, majd az érettségi lebonyolítása körüli bizonytalanságok percepcióit tárgyaljuk.

AZ ONLINE OKTATÁSSAL KAPCSOLATOS PERCEPCIÓK

Az online oktatás kapcsán számos pozitív és negatív aspektusról számoltak be a fókuszcsoporthoz tartozók tagjai. Az oktatás tantermen kívüli, digitális munkarendben történő megszervezésének kényszerítő körülménye, az azonnali változtatás nyomása minden résztvevőre nagy hatással volt, mindazonáltal a diákok elismerően méltatták a tanárok következetességét, eredményességét: *„A hétvége alatt csináltak mindenkinek egy sulis email-címet, mert nekünk Google Classroom-on volt az oktatás, szóval egy helyen, ami tök jó volt. Szóval nem tudom, hogy csinálták meg ezt ilyen hamar, de tök jó volt. Jó volt, hogy megtalálták az utat, hogy hogy kéne.”* (FG2.2nő)

A csatornaválasztás számos iskolában a tanárra volt bízva, központi irányadás nélkül. Ez több esetben is az adott iskolán belül eltérő csatornahasználathoz vezetett (Gyetzvai 2020), ami növelte a diákok terheit, elsősorban koncentrációs nehézségeket és akár negatív élményeket is eredményezve. Erről az egyik résztvevő így számolt be: *„Volt, aki Facebook-on töltött fel, volt, aki email-en vagy Edubase-en keresztül. Szóval sok mindent kellett figyelni egyszerre”* (FG2.8nő). *„Irritáló volt, hogy ennyiféle dolgot le kellett tölteni, és külön figyelni kellett rá”* (FG2.9nő). A csatorna választását befolyásolta a tanár digitális jártassága, és ez közvetve az oktatás minőségére is hatott: *„az angoltanárom egy idős néni, ő csak email-en keresztül tudott küldeni, szóval abból nem haladtunk”* (FG2.8nő). Tehát a megkérdezettek is észlelték a pedagógusok eltérő digitális felkészültségét és az új helyzethez való különböző alkalmazkodási képességüket (amely a gyűjtött adatok alapján nem minden esetben a pedagógus korával magyarázható) és az abból fakadó nehézségeket (Rogers 2000, Shea 2007), azonban annak is tanúi lehettek ezekben a hetekben, ahogy a koronavírus időszaka felgyorsította a tanárok digitális jártasságának fejlődését (Kende et al. 2021): *„A biosztanárom, ő kicsit öreg, ezért két hét kellett, hogy ráálljon a Zoom-ra, de aztán ő is tartott órát”* (FG2.5ffi).

A szakirodalomban is bemutatott technológiai problémákat nem egy esetben humorral formálták pozitív élménnyé a diákok: *„Az angoltanárunknak rossz volt az internetkapcsolata, ezért ilyen furcsa szellemhangos hörgések jöttek általában a mikrofonjából, amiktől élményekké váltak az angolórák”* (FG2.3ffi). Az órai munka rejtett, informális aspektusai az online térben is megjelentek: *„a tőrióra videochat-ben meg volt tartva, és rájöttünk, hogy itt is ugyanúgy tudunk baromkodni”* (FG2.5ffi).

A tanárok és a diákok otthonában egyaránt adódtak nehézségek az internetes sávszélességgel, ami a tehetetlenség érzését generálta: *„csomószer így nem működött a net és akkor így tök rossz, hogy nem tudtam belépni órára és akkor így ez nyilván nem esett volna meg, ha suliban vagyunk, mert hát be tudok menni a tanterembe”* (FG2.2nő).

A tanárok viszonyulása a megváltozott helyzethez kulcsszerepet játszott a tananyag elsajátításán túl abban is, hogy a bizonytalan helyzetben is képesek voltak biztonságot nyújtani, elsősorban következetességgel: „A tanár beosztotta, hogyan ismételjünk [...] elkezdtek már gondolkodni a tanárok azon, hogy ezt így hogyan lehet megoldani, és én igazán bíztam bennük” (FG2.4ffi).

Szinte minden megkérdezett panaszkodott a távolléti online oktatás terheire és a rövid határidővel kiadott feladatokra: „az elején így nagyon megnövekedett a beadandók száma, meg így befotózni mindent, feltölteni, az rossz volt, de szerintem egy hónap alatt így belerázódtunk ebbe az egészbe” (FG1.1nő). A távolléti online oktatás másik problematikája az ütemezési nehézség: „a tanárok nem nagyon tartották ezeket a 45 percek, mivel nem volt csengő, ezért többször volt olyan, hogy egy órák voltak inkább a tanórák, vagy hosszabbak, meg kicsit olyan is volt, hogy egymásba csúsztak az órák, mikor az egyik kezdődött a másik még ne fejeződött be. Szóval az elején voltak ilyen logisztikai problémák” (FG2.4ffi). Másfelől, a választott VCP-csatorna adottságai is meghatározták az időgazdálkodást: „a legtöbb tanár a Zoom-ot használta, az mindenkit kidobott negyven perc után, szóval kicsit az így keretet adott” (FG2.7nő). A diákoknak olyan kihívásokkal is szembe kellett nézni az online térben, mint az időzítés: „volt egy angolóránk és utána jött egy töri, és a töri tanár nem tudta, hogy csúsztunk” (FG2.9nő).

A párhuzamos csatornahasználat – ami kettős jelenlétre fordított energiákat is igényelt – megviselte a diákokat: „egész nap gép előtt ültem vagy a telefonomat néztem és ez így fárasztó volt” (FG2.9nő). Ehhez társult, hogy a diákok otthonaiban nem egyszer több másik személy is hasonló nehézségekkel küszködött: „anyukám tanár és volt olyan, hogy neki is órája volt, az egyik szobában ő tanított, az öcsém is tanul, a másik szobában neki volt online órája, plusz nekem egy másik, harmadik szobában és akkor így kicsit hát elég zűrzavar volt” (FG2.7nő).

A résztvevők megfogalmazták, hogy bár a távolléti online oktatás során az órarendi időben megtartott online órák csak korlátozottan teszik lehetővé az időtől való függetlenséget, időben nagyobb rugalmasságot biztosít számukra (mivel a tanárok által feltöltött anyagokat bármikor megtekinthetik). A szabadabb időbeosztáson túl az érettségizőknek érezhetően sok idejük szabadult fel azért, hogy nem kellett nap mint nap az iskolába utazniuk, illetve különórákra sem járhattak. Az így felszabadult időt változatosan használták fel: volt, aki több időt szentelt a tanulásnak, mások többet voltak együtt a családtagjaikkal, vagy többet olvastak, kertészkedtek, sportoltak, sorozatokat, filmeket néztek. Akadt, aki megjegyezte, hogy a felszabadult idő miatt lelkiismeretfurdalás nélkül tudott egyéb dolgokkal foglalkozni úgy, hogy az ne menjen a tanulás rovására: „Gyakorlatilag sokkal produktívabbá váltak a napjaim, mert úgy éreztem, hogy nem éreztem rosszul magam, hogy egy délután csak szabadidős dolgot csinállok” (FG2.3ffi). Többen kiemelték a távolléti oktatás miatt elmaradó hajnali kelések előnyét (Gyetzvai 2020), azaz „főleg az alvás volt a pozitívum” (FG2.7nő).

Ugyanakkor a felszabadult idő kezelésére, az önálló időbeosztás lehetőségére és egyben kényszerére alkattól függően Rogers (2000) korábbi eredményeinek megfelelően különbözőképpen reagáltak a diákok. A túlnyomó többség egyetértett abban, hogy az önálló időbeosztás nem egyszerű dolog (Kaur–Bhatt 2020), „és tényleg a saját felelősségünké vált az egész” (FG1.2nő). Voltak, akik kifejezetten örültek ennek a helyzetnek és jó stratégiával ki tudták használni a hirtelen szabadságot: „...így koncentráltabban tudtam itthon, igazából, hogy mi az, ami még hiányzik, akkor azt így elő tudtam venni magamnak megtanulni” (FG1.4ffi); „jobban szeretek egyedül tanulni, a saját időmet be tudom osztani” (FG2.3ffi). Másoknak hiányzott a rendszeresség: „be van osztva, hogy reggel nyolcra odamész és akkor onnantól kezdve nyomod végig és hogy délután is akkor magadban tanulhatsz, ...így...nehezebb megoldani, hogy egálban mindenre ugyanúgy készüljünk” (FG1.6nő).

Az idejükkel önállóan nehezebben gazdálkodók is elismerték ugyanakkor, hogy a távoktatás időszaka alatt. különböző mértékben ugyan, de tagadhatatlanul fejlődött az akaraterejük, önuralmuk, időkezelésük, megtanultak maguknak szabályokat felállítani: „*Nekem muszáj, hogy valaki megmondja, hogy mi merre hány méter, mert különben nem csinállok semmit. De mindenképpen ez, ez a legnagyobb előnye, hogy kicsit a felnőtté válást segíti, vagy segítette elő*” (FG2.6ffi). Többen úgy élték meg ezt az időszakot, mint az önállóbb egyetemi létre való felkészülést, azaz: „*valamilyen szinten megtanultunk önállóak lenni, vagyis hát kezdünk megtanulni inkább*” (FG1.5ffi).

A távolléti oktatás a diákok órákon való részvételének kontrollja miatt is nehéz feladat elé állította a tanárokat: „*A magyartanárunk azt mondta, hogy ha ő bekapcsolja a kamerát, tőlünk is elvárja, csak azért, hogy lássa, hogy figyelünk. Megértőek voltak, hogy valami miatt nem tudtuk bekapcsolni...*” (FG2.7nő). A személyes kontroll hiánya teret adott a passzív jelenlétnek is: „*volt, hogy elaludtam a reggeli órákon. Nem nézték nálunk, hogy ki van ott meg ki nincsen, nem kellett a kamerát sem bekapcsolni*” (FG2.8nő).

A munkamenet kontrolljának esetlegessége, a visszacsatolásra számítható kevés energia nemegyszer félreértésekhez vezetett: „*A tesitanár nekem beírt két darab egyest, mert elvileg küldött két feladatot, de azt nem látta senki, és igazából ennyi volt az oktatás*” (FG2.5ffi).

A megkérdezett érettségiző diákok hasznosnak tartották volna a tanáraikkal alkalmanként tartott offline személyes konzultációt, ahol közvetlen visszajelzéseket kaphatnak a teljesítményükről, és azonnali válaszokat a kérdéseikre: „*rögtön kapsz visszajelzést és nem kell ahhoz nagyon sokat várnod, amíg kijavítják egy dolgozatodat, vagy, hogy rögtön, hogy ha valamit nem értesz az anyagban, akkor rögtön tudod már jelezni*” (FG1.6nő). Volt, akinek a tanár személyes motiváló ereje hiányzott: „*Otthon teljesen magamra voltam hagyva*” (FG2.9nő). Mások elismerték, hogy „*nem az a típus vagyok, aki leül otthon és tanul, hanem [...] a számba kell rágni a dolgokat [...], tehát, hogy én jobban szeretem azt, hogy ha kontaktban vagyok a tanárral*” (FG1.5ffi).

A megkérdezett diákok az érettségi vizsgákat megelőző hetekben a tantermen kívüli oktatásra való áttérés legnagyobb előnyének az általuk „alibi óráknak” nevezett tárgyak elmaradását érezték: „*rajz, ének, tesi, ami haszontalan volt. Nem volt így értelme, és azon is tanulhattam volna magyart vagy matekot és megkönyebbülés volt, hogy ezeken az órákon nem kell részt venni*” (FG2.9nő).

A beszámoló felvetettek egy olyan szempontot, amely sem a kutatási kérdéseink, sem a fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetés vezérfonalában nem szerepelt, azonban a résztvevők érettségi időszakkal kapcsolatos percepcióik alapján markánsan megjelent. Az összes, mintánkban szereplő diák egyértelműen az érettségi-centrikus oktatásszervezési megoldásokat részesítette előnyben, azaz „*Az volt a jó, hogy csak az érettségi tantárgyakra kellett készülni, szóval a biológiatanárom is már csak ilyen cuki üzeneteket küldött, és semmit nem kért számon*” (FG2.8nő) – a nem érettségi tantárgyból. Mindenki „*púpnak a hátán*” ítélte meg az általuk „*haszontalannak, fölöslegesnek*” vagy „*alibi óráknak*” nevezett tárgyak megtartását és az azokból kapott feladatokat, melyeket néhány iskolában az utolsó hetekig megköveteltek, ami miatt az „*értelmes*”, azaz érettségi tantárgyakra kevesebb idő jutott. Volt iskola, ahol „*kitaláltak a végzős évfolyamnak egy külön órarendet, ami csak érettségi órákkal volt, amitől jobb lett*” (FG2.9nő). Kifejezetten értékelték a tanárok alkalmazkodását a helyzethez, és ha azokból a tantárgyakból, „*amiből nem érettségiztünk azt így, nagyjából így, úgymond, idézőjelesen elengedték*” (FG1.5ffi).

Az általunk vizsgált érettségiző diákok tehát megerősítették az online oktatás szakirodalomból is ismert technikai kihívásait és oktatásszervezési nehézségeit. Tapasztalataik alapján az online oktatás bár nagyobb rugalmasságot és szabadságot biztosít a diákok számára, ugyanakkor az önálló időbeosztás és a tanári kontroll nélküli tanulás nagyobb felelősséggel jár – ebből a szempontból az önállóbb egyetemi létre való felkészülésként is megélték ezt az időszakot.

TÁRSAS ÉRINTKEZÉSEKSEL KAPCSOLATOS TAPASZTALATOK ÉS PERCEPCIÓK

A 2020 tavaszán érettségiző diákok életében az iskola korábban ismertetett mindhárom szocializációs hatása – a pedagógusoknak mint modelleknek, a kortársaknak mint az önértékelés, a szimmetrikus jellegű társas alkalmazkodás és a csoportban való működés alakulásának meghatározó tényezőinek, és az intézményes szocializációnak a befolyása – (Berta–Török 2015) csökkent. A jelenléti oktatásnak nem az iskolaépület a tárgyi kontextusa, hanem egy jóval komplexebb, dinamikusabb közeg: *„Ami hiányzott, az nem kifejezetten iskolával kapcsolatos, hanem simán az, hogy az ember minden nap bemegy a városba, ott csinált valamit sulis után, elmenni barátokkal valahová, szóval inkább az ilyen kis dolgok, mert maga az oktatás és tanulás nem. Inkább a járulékos dolgok hiányoztak”* (FG2.3ffi). A megfogalmazás egyben a koronavírus-járvány kapcsán bevezetett általános korlátozások miatti veszteségek percepcióiról is szól.

A távolléti oktatás növelte a tanárok és a diákok közötti kapcsolat formális jellegét, elsősorban a jelenléti oktatás során rendszeresen adódó spontán, társas és interperszonális helyzetek elmaradása miatt: *„sokkal hivatalosabb jelleget kapott valahogy így az oktatás”* (FG2.3ffi).

A tanár–diák közti informális kapcsolat jelentősen beszűkült ugyan, ám több esetben épp a távolléti oktatás adott alkalmat arra, hogy a diákok új oldalát ismerjék meg tanáraiknak: *„a tesitanárunk nagyon sok feladatot adott ki [...] sok idő elment rá, de legalább megtudtunk valamit az ő karakteréről is, hogy ő mit szeret”* (FG2.3ffi). A tanárok leterheltsége, a tavasz végére érzékelhetően kumulálódó fáradtsága, kimerültsége szélsőséges esetben egész csoportok vagy osztályok figyelmen kívül hagyásához vezetett: *„nálunk is voltak tanárok akik így, így eltűntek egy kissé”* (FG1.6nő). A diákok tudatosították a kontroll funkciójának szükségességét, és reflektáltak is erre: *„a suliban a tanárok sokszor így sarkunkra állnak, és ott állnak a hátunk mögött, és idézőjelben vernek minket, hogy tanuljál”* (FG2.9nő). Tudatosult, hogy a tanárok szerepe nemcsak a tananyag közvetítése szempontjából fontos: *„megijedtem, mert nagyon fontos volt, hogy a tanáraimmal nap, mint nap tudjanak támogatni. Nem minden tantárgyból az volt a fontos, hogy az anyagot végig vegyük, csak, hogy biztosítsanak róla, hogy menni fog”* (FG2.7nő).

A tanárokkal való személyes interakciók lehetőségeken túl természetesen a diáktársakkal való személyes kapcsolat is hiányzott, és nemcsak a korosztályra jellemző szociális igény miatt, hanem a nehézségek, problémák élőben való megosztása és a tanulásban való kölcsönös segítségnyújtás miatt is: *„...sokat dob az egészen, hogy [...] látod, hogy a többiek is ugyanúgy, ugyanazokkal a problémákkal küzdenek, meg hogy együtt vagyunk, egymást pumpáljuk fel tanulásban, meg, hogy a szünetekben is így, már csak az hogy együtt vagyunk, együtt tanulunk, az is sokat számít”* (FG1.6nő).

Az online tér kialakította a háttérben a diákok közötti csapatmunka online változatát is: *„volt ilyen, hogy megcsináltuk egymásnak a különböző dolgokból a házi feladatot [...] szóval ilyen munkamegosztást csináltunk”* (FG2.3ffi).

Továbbá két – egy váratlan és egy várva várt – búcsú is elmaradt: a diákok nem búcsúztak el egymástól az utolsó tényleges jelenléti oktatási napon, március közepén és a tanév végén sem: *„az utolsó napunk nem is tanítási nap volt, hanem március 15-i kokárdát varrtunk, nem is az érettségivel foglalkoztunk”* (FG2.2nő). A búcsú egyik szimbolikus alkalmaként a ballagás: az emiatt érzett veszteségélmény már az első hetekben megfogalmazódott: *„amikor bezárták a sulit, inkább azon gondolkodtunk, hogy jaj, nem lesz ballagás”* (FG2.8nő). Nemcsak közösségileg, de az interperszonális kapcsolatok mentén sem, még véletlenül sem volt esély a búcsúra vagy a találkozásra: *„az is, hogy be kellett menni a tankönyvekért, az is úgy volt, hogy mindenki különböző időpontokban ment, és senkivel nem találkoztunk egyáltalán, senki nem látta a másikat, ez szomorú volt”* (FG2.5ffi). *„Hát*

ugye mi 6 osztályosba jártunk, szóval nyolcadikba se ballagtunk és most is elmaradt a ballagás, szóval nekem ez így nagyon rossz volt, szóval most már muszáj lesz egyetemre menni, hogy el tudjunk valahonnan ballagani” (FG1.3nő). A búcsúrituálék online lehetőségeinek lehetőségei sem kifejezetten pozitívak: „...az igazgató mondta, hogy szeptemberben mindenképp csinál ballagást, meg szeptemberben megyünk szerenádozni is. Ez jó, hogy bepótolják, csak nem ugyanaz” (FG2.8nő).

A középiskolától való búcsú tradicionálisan nem elvágólagos, hanem folytonos: az elengedés lépéseit is veszteségként érzékelték a diákok: „hiányzott az utolsó hét, az utolsó hónap, a zenehallgatás a szünetben” (FG2.8nő). Méltányolták ugyan az online ballagás kapcsán tett tanári és intézményvezetői erőfeszítéseiket: „azt ígérték, ha máskor nem, akkor mi is majd az évnnyitóra bemegyünk” (FG2.7nő), mindazonáltal az összehasonlítás kapcsán egyértelműen értékelték: „Nekünk volt online ballagásunk, ami tényleg nagyon szép volt, meg megható. Nem akarok hálátlannak tűnni, de mindannyian tudjuk, hogy azért tényleg más volt. Szóval igen, ezek a szokások hiányoztak” (FG2.2nő). Az ambivalencia látványosan bontakozik ki a kanapén ülés és a ballagás mozgást kifejező igéinek egymás mellett való használatakor: „szép volt az online ballagás, de azért bizarr volt ezt a nappaliból egy kanapéről ülve végignézni” (FG2.7nő). Néhol a család próbálkozott a ballagás pótlásával: „Nálunk is online ballagás volt, de aztán a családom csinált nekem ilyet, hogy elmentünk a sulimhoz. Hoztak lufit, virágot, meg ilyenek. Szóval én se gondoltam, hogy a ballagás az ilyen nagyon fontos, de ahogy így ott álltam, így tök jól esett” (FG2.8nő).

Egy összefoglaló idézet jól írja le, mi hiányzott legjobban a diákoknak: „Az iskolás lét hiánya” (FG2.2nő). Megkülönböztetett módon érzékelték az interperszonális kapcsolatoknak és magának a közösségnek a hiányát: „(hiányoztak) az osztálytársak, annak is inkább csak az a része, hogy találkozok emberekkel, átérezzem, mi az ő érzésük ezzel az érettséggel kapcsolatban” (FG2.3ffi). A közösség a gimnáziumban többrétű, a közösség kiterjesztéséről szólnak az alábbi kijelentések: „hiányoztak az osztálytársak, hogy együtt tudjunk hülyéskedni, oldani a feszültséget” (FG2.1nő) és „akik alattam jártak, én velük is jóban voltam, és velük nem voltak közös óráink, szóval az is hiányzott, hogy tőlük is elbúcsúzzak” (FG2.8nő). A személyiség változása a gimnázium végén szembetűnő az egyén számára is, és erre a pandémia viszonylatában historikusan is visszatekint: „azokkal az emberekkel, akikkel eltölti ezt a pár évet, azok mindenféleképpen hatással vannak rá, meg arra, hogy ő most ki. És nagyon hiányzott, hogy ezektől az emberektől tényleg el tudja búcsúzni, ilyen formán is meg az iskolától, meg a tanároktól” (FG2.4ffi). A közösséghez való tartozás kreatív módon is megnyilvánult, az intézményi oldal felől is: „mindenki kapott egy maszkot, amin rajta volt az iskolának a neve, ami kicsit így... emlék” (FG2.7nő). Kérdés, hogy az iskolára, vagy a karanténra fogja jobban emlékeztetni a tanulót ez a tárgy. A társas hiányokon túl társadalmi szintű veszteséget is megélték az érettségizők: „ahogy az iskola is így eltűnt, meg így a koronavírus került így a középpontba, így teljesen olyan volt, mint ha az érettségi se lenne már olyan fontos” (FG1.6nő).

A májusi fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetéseken már tapintható volt a résztvevők „kiéhezetsége” a társas kapcsolatokra: „borzalmasan várom az osztálykirándulásunkat, mert most úgy néz ki, hogy meg lesz tartva” (FG2.5ffi); „mi is megyünk osztállyal közösen evezni, azt nagyon várom” (FG1.2nő) vagy „ugye így születésnapokat ünnepelni Balatonon - sok ismerősöm most vált nagykorúvá és azokat pótolni szeretnénk” (FG2.4ffi). A karantén hónapjai komplex hatásokkal formálták az érettségiző diákoknak a társas érintkezésekkel kapcsolatos tapasztalatait: ezek mind teljesebb feltárását és elemzését kiemelt jelentőségű társadalomkutatási feladatnak tartjuk.

AZ ÉRETTSÉGI LEBONYOLÍTÁSA KÖRÜLI BIZONYTALANSÁGOK PERCEPCIÓI

„...ez a bizonytalanság része volt így talán a legrosszabb, hogy nem tudtunk semmit, hogy hogy lesz...” (FG1.6nő). Az idézet jól mutatja, hogy a COVID-járvány egyik pszichológiai hozadéka a vizsgálatunk szempontjából fontos bizonytalanság, ami erősen demotiváló és stresszt előidéző helyzet (Brooks et al. 2020). Különösen igaz ez az érettségizők csoportjára, akik 2020 tavaszán eddigi életük egyik legfontosabb mérföldkövéhez érkeztek, és a továbbtanulási esélyeiket is meghatározó megmérettetés előtt álltak. A koronavírus-járvány terjedése és a vírus viselkedésével kapcsolatos bizonytalan információk, valamint az érettségi megszervezése körüli bizonytalanság a diákok önszabályozó tanulási képességére, időmenedzsmentjére és tanulási stratégiáira is hatással volt.

Orbán Viktor 2020. március 13-i bejelentésére reagálva, mely szerint a tanulók a közoktatási intézményeket a továbbiakban nem látogathatják, többen eleinte úgy gondolták, „*hogya iskolába se lehet járni, akkor az érettségi is vagy el lesz tolvá, vagy elmarad idén*” (FG1.4ffi). Mások nem voltak ebben ilyen biztosak, és mivel „*nem tudtunk semmit, hogy mikorra kell készülnünk, így nem tudtuk, hogy hogy osszuk be az anyagot, hogy mennyi, mivel, mennyi időt tudunk foglalkozni és nekem így ez volt a nehéz, hogy így tényleg csak így ott ültem és így nem tudom mi lesz és nem tudom, hogy mit csináljak és ezért annyira nem is foglalkoztam ezzel*” (FG1.6nő). Vagyis jellemző tapasztalat volt, hogy kaotikusnak ítélték az első heteket, többek nehezen tudták magukat a tanulásra rávenni, hiába kommunikálták több iskolában azt a tanárok, „*hogy úgy tanuljunk, mintha nem változna semmi, mert fennáll a lehetőség, hogy az eredeti időpontban megtartanak mindent*” (FG2.7nő).

A megkérdezettek közül néhányan pedig úgy voltak vele, „*hogy inkább számítsunk a legrosszabbra és akkor majd örülök később, szóval én elkezdtem tanulni*” (FG1.2nő). Számukra inkább az április első felének időszaka jelentett nehézséget, amikor még nem lehetett tudni, hogy egyáltalán lesznek-e 2020-ban érettségi vizsgák, és ha igen, akkor milyen formában és mikor kerül sor a lebonyolításukra.: „*nekem igazából a közepén volt az, amikor így elkezdtek, hogy hát akkor lehet, mégse lehet, most ez történik, most az történik és akkor voltam úgy vele, hogy hát akkor főlegesen tanultam*” (FG1.2nő).

A megkérdezettek mindannyian beszámoltak arról, hogy a bizonytalanság erősen visszavetette a felkészülésüket („*mert nem tudtam, hogy most akkor feleslegesen készülök, hogy lesz-e vagy nem*” – FG1.4ffi), különösen az zavarta, illetve bosszantotta őket, hogy „*így még két héttel az érettségi előtt se tudtuk, hogy akkor mi lesz és akkor, hogy készülünk és emiatt nagyon rossz volt*” (FG2.9nő). Ahogy egyikük fogalmazott: „*Tényleg nagyon vártam, hogy mikor, hogy jelentsék be, mindig ott ültünk a tévé előtt meg mindig beszéltük a többiekkel, hogy jaj, legyen már valami*” (FG1.1nő). Jellegzetes attitűdként rajzolódott ki a tanulással kapcsolatos motivációk ingadozásában, hogy nagyon hasonlóan reagáltak az április 16-i bejelentésre a kormány döntéséről, mely szerint csak írásbeli vizsgákat szerveznek május 4-től, tehát az eredetileg is meghatározott időpontokban: „*amikor biztosra lehetett tudni, akkor kezdtem el készülni*” (FG2.8nő).

A kormány döntését az érettségi vizsgák 2020. május 4-i megkezdéséről – egy kivétellel – mindenki biztosra vette a csoporttagok közül. Egyetlen résztvevő utalt csak arra, hogy „*ugye az volt a legrosszabb, amikor a végén bejelentették, hogy (...) még az érettségi napján is lefújhatják azt, hogy lesz érettségi vagy sem, tehát hogy lefújhatják, hogy nem lesz*” (FG1.5ffi).

A 2020. áprilisában felmerülő megoldás, mely szerint a korábbi eredményeik alapján megajánlott jegyeket kapjanak az érettségi helyett a diákok, több megkérdezett számára is eleinte jó megoldásnak tűnt: főleg azoknak, akiknek ez kedvezőbb eredményeket jelentett volna és ezzel elkerülhették volna az érettségivel járó stresszhelyzetet. Azonban még ők is „*nagyon irreális gondolatnak*” (FG2.6ffi) és igazságtalanságnak tartották,

mivel a különböző színvonalú iskolák osztályozása nem ugyanazt a teljesítményt és tudást tükrözi, így a jegyek nem egyenértékűek. Tehát *„annyira nonszensznek éreztem, hogy ez alapján ítéljenek meg valakit egyetemre, hogy én ezt így elvettem és azt mondtam, hogy ez a legborzalmasabb megoldás, mármint, hogy teljesen aránytalanul jöttek volna ki, hogy ki hova kerül egyetemre”* (FG2.5ffi).

A szóbeli vizsgák elmaradásának, különböző megfontolásból, de szinte mindenki örült. Volt, aki azt emelte ki, hogy ezzel lerövidült az érettségi vizsgaidőszak és hosszabb lett a nyári szünet. Többen elmondták, hogy így a felkészülés is kevesebb stresszel járt, az írásbelit kisebb kihívásnak tekintették, hiszen *„az írásbeli az úgys csak egy szintfelmérő, azt nyolcadikban is meg lehet csinálni”* (FG2.8nő). Volt, aki kifejezetten nem szeretett szóban vizsgázni, valamint így kevesebbet lehetett és kellett is készülni: például *„nem kellett törni meg magyar tételket tanulgatni”* (FG2.8nő). Bár ő hozzátette, hogy *„volt egy barátnóm, aki viszont nagyon szomorú, hogy elmaradtak a szóbelik, mert mondta, hogy ő azzal fel tudta volna húzni az érettségijét, de szerintem ez (a szóbeli érettségik elmaradása – a szerzők) lett a legjobb megoldás”* (FG2.8nő). Egy másik érettségiző pedig azért megjegyezte, hogy szerinte az írásbeli vizsgákra például történelemből nehezebb volt felkészülni, míg a szóbeliből *„megvannak a tételek és azt bemagolod és megtanulod”* (FG1.6nő).

Néhány résztvevőben megfogalmazódtak járványügyi szempontból bizonyos aggodalmak (Tümen 2020) az érettségi lebonyolításával kapcsolatban. Az egyik diák így vélekedett: *„vírus szempontjából szerintem rossz döntés volt [...] nem tartottam felelősségteljesnek”* (FG2.6ffi), mások a saját, a testvérük vagy más közvetlen családtagjuk krónikus betegsége miatt félték, hogy *„így valamilyen gond lesz [...] meg mindig, amikor így hazajöttünk, egyből bementünk így a fürdőbe, meg hajmosás minden, szóval igazából ezt így meg lehetett oldani”* (FG2.2nő). A többség azonban nem tartott a fertőzésveszélytől: *„ez így lezajlott és én nem félttem egyébként, vittünk ugye maszkot meg kézfertőtlenítőt, meg odaértünk és így két méterre kellett állni egymástól és úgy lehetett csak így bemenni [...] Aztán nyilván a végében lányok megöleltük egymást”* (FG2.8nő).

A résztvevők között a legteljesebb konszenzus azzal kapcsolatban alakult ki, hogy miután már mindannyian túl voltak a nehezen *„ez volt az, ami így utólag visszagondolva, meg így átélve, ez tűnt talán így a legjobbnak”* (FG2.4ffi). A vizsgák után a hagyományos megkönnyebbülés mellett idén más érzések is jelentkeztek. Az érettségi már lezajlott, a COVID-járvány még nem, így *„nem nagyon van semmi, amit tudnék csinálni”* (FG1.4ffi). Ez nem csupán helyzetelemzés, hanem rövid, vagy akár középtávú jövőkép is lehet: *„nem csinállok semmit és hát még elég sokáig nem fogok semmit se csinálni”* (FG1.1nő).

Összességében megállapíthatjuk, hogy még a járványügyi aggodalmakat hangsúlyozók is egyetértettek abban, hogy minden megelőző nehézség és bizonytalanság ellenére az érettségi lebonyolításának ez volt a legjobb módja.

ÖSSZEGRÖZÉS

2020 tavaszán a COVID-járvány lett a főszerep: a járvány terjedése gyökeresen változtatta meg mindannyiunkat, így az ebben az évben fontos korszakhatárhoz érkező érettségiző diákok életét is. Az ő friss élményeinek időben rendkívül közeli megragadása és feltárása érdekében 2020 májusában, közvetlenül az írásbeli érettségi vizsgákat követő napokban két távolléti fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetést szerveztünk, amelyek alapján a következő eredményeket fogalmazhatjuk meg: 2020-ban az érettségi előtti kaotikus időszakot tanácstalanság, stressz és pánik jellemezte. Az iskolák is különböző ritmusban és minőségben álltak át a távolléti munkarendre, a tanárok hozzáállásában is nagy eltéréseket lehetett tapasztalni, de ettől függetlenül a digitális oktatás korábban feltárt előnyeit és hátrányait a távolléti oktatásba kényszerült érettségizők percepciói is megerősítették. Sokáig nem lehetett tudni, hogy elmarad-e az érettségi, az idegőrlőnek megélt helyzetben – ahol a feladatok is torlódtak, miközben a számonkérés is gyakran elmaradt – a diákok folyamatosan kalkuláltak, az erősen bizonytalan érzékelt helyzetben próbáltak prioritizálni és optimalizálni. Jóllehet akadt diák, aki örült, hogy szabadabban rendelkezik az idejével, a többség bizonytalanságban és bizonytalanságra készült: nem tudták, hogy pontosan mit és mikor tanuljanak. Az egyéni különbségeket a rendkívüli helyzet felerősítette, kihangsúlyozta: egyesek sokkal többet, mások sokkal kevesebbet tanultak, mint általában; volt, aki már rendelkezett az önszabályozó tanulás képességével, mások pedig e tekintetben jelenős fejlődésen mentek keresztül ebben az időszakban. A 2020-ban érettségizők számára a középiskola sem tanulmányilag, sem közösségi szempontból nem lett tradicionálisan lezárva. A szóbeli érettségi elmaradását a fókuszcsoporthoz tartozók résztvevői előnynek jelölték meg, a bizonytalanság hosszú időszaka után megvalósult formát a többség utólag megfelelőnek tartotta. Az utolsó középiskolai évet lezáró hagyományos iskolai rítusok elmaradása még akkor is fájdalmas hiány, ha sok iskola online próbálta pótolni az ünnepet – az online pótlék nem egyenértékű a megkérdezettek szerint. Az érettségiző diákoknak a társas együttlétek iránti erős igényére az online platformokon történő, akár intenzív és folyamatos kapcsolattartás sem nyújtott megfelelő megoldást.

Kutatásunk legfontosabb korlátja az időnyomásból fakadt: ugyanis kiemelten fontosnak tartottuk a 2020-ban érettségizőknek a vizsgák utáni közvetlen tapasztalatait valós időben, minél gyorsabban megragadva felmérni. A járványhelyzet egyik-napról alakította át az életünket, így a társadalomkutatások feltételeit is. Nem volt idő és lehetőség a kutatás kiterjedtebb megszervezésére sem, és korlátozott erőforrásaink csak két fókuszcsoporthoz tartozók toborzására voltak elegendőek. Tisztában vagyunk azzal, hogy a kicsi elemszámú, valamint az érettségizők populációját nem reprezentáló mintánkon kapott eredményeink nem általánosíthatóak. További módszertani korlátot jelent a tavaszi időszakban még mindig nem teljesen megbízható internetes hálózat-elérés. Ez tovább csökkenti a VPC-fókuszcsoporthoz tartozók amúgy is redukált vizuális támpontjait, és növeli a jelenléti fókuszcsoporthoz tartozók nem vagy alig elképzelhető, technikai okok miatt létrejövő kizökkenés kockázatát. E kockázat a résztvevők otthonában tartózkodók felől is megjelenhet, ami mind a csoporttagok, mind a moderátorok figyelmét, koncentrációját megzavarhatja.

Mindezek ellenére meggyőződésünk, hogy kutatási eredményeink mind módszertani, mint tartalmi szempontból fontos adalékkul szolgálhatnak későbbi, átfogóbb kutatásokhoz.

A kutatási módszertanról, azaz a VPC segítségével folytatott távolléti fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetéséről bebizonyosodott, hogy sikerrel alkalmazható a társadalomtudományos kutatásokban. Kutatásunk módszertani tapasztalatait összefoglalva elmondható, hogy a távolléti eszközhasználat számos esetben akár meghatározó mértékben kiválthatja a személyes jelenléteket, jóllehet ennek megfontolásakor sem az adott téma, sem az adott célcsoport sajátosságait nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Tanulmányunkból kiderül, hogy már két fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből is fakadnak az oktatás fejlesztését és optimalizálását célzó tapasztalatok, mint a végzősök tavaszi félévének érettségicentrikussá alakítása. Ezért úgy véljük, hogy a 2020 tavaszán a járványhelyzet teremtette lehetőségek miatt gyorsan kialakított és kisszámú résztvevővel megvalósított kutatásunkon túl érdemes a jövőben szisztematikusan, kvalitatív és kvantitatív módszertan ötvözésével monitorozni az online oktatással kapcsolatos percepciók változását. Bizonyára számíthatunk arra, hogy a következő nemzedékek egyre nagyobb digitális jártassággal érkeznek az oktatás különböző bemeneti pontjaira. Nemcsak a COVID-19 időszaka, vagy más, potenciális turbulenciák által okozott problémák csökkentéséhez járulhatnak hozzá további kutatások eredményei hanem az oktatás hatékonyságának „békeidőben” való fejlesztéséhez is.

E sorok szerzői 2020 szeptemberében egyetemi oktatóként megkezdték az oktatást a COVID-19 második hulláma által kikényszerített hibrid – azaz: a hagyományos tantermi oktatást a távolléti oktatással ötvöző – oktatásszervezési formában. Így személyesen is találkozhattak azokkal az első évfolyamos hallgatókkal, akik 2020 tavaszán érettségiztek. Jelen cikk véglegesítésén dolgozva különösen erős érzelmi hatással volt a szerzőkre olyan diákokkal találkozni, akiknek az első hullám miatt egy kiemelten fontos életkori szakasz, a középiskola vége, a második miatt pedig egy másik lényeges időszak, az egyetem eleje lett képlékeny: akiknek hiányzott a vég és a kezdet. Akik így fogalmaztak még tavasszal, a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésen a Zoom kamerájába pillantva: „*hát ugye kicsit így felnőttünk hamarabb*” (FG1.1nő).

HIVATKOZÁSOK

- 1102/2020. (III. 14.) Korm. határozat a koronavírus miatt a köznevelési és szakképzési intézményekben új munkarend bevezetéséről
- Albert F. (2020) Látjuk-e, mi jön? *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 10/2, 100–101.
- Archibald, M. M. – Ambagtsheer, R. C. – Casey, M. G. (2019) Using Zoom Videoconferencing for Qualitative Data Collection: Perceptions and Experiences of Researchers and Participants. *International Journal of Qualitative Methods*, 18, 1–8. <http://dx.doi.org/10.1177/1609406919874596>
- Bazsalya B. – Hörich B. (2020) Iskolák közötti egyenlőtlenségek alakulása 2010 után. *Educatio*, 29 (3), 425–448. <http://dx.doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.7>.
- Besser, A. – Lotem, S. – Zeigler-Hill, V. (2020) Psychological Stress and Vocal Symptoms Among University Professors in Israel: Implications of the Shift to Online Synchronous Teaching During the COVID-19 Pandemic. *Journal of Voice*, S0892199720301909. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jvoice.2020.05.028>
- Braun, V. – Clarke, V. – Gray, D. (2017) Innovations in qualitative methods. In Gough, B. (szerk.) *The Palgrave handbook of critical social psychology*. Basingstoke, England: Palgrave Macmillan, 243–266.
- Berta J. – Török B. (2015) A szocializáció változó koncepciói. In Nikitscher P. (szerk.) *Az iskola szocializációs szerepe és lehetőségei*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 9–20.
- Brooks, S. K. – Webster, R. K. – Smith, L. E. – Woodland, L. – Wessely, S. – Greenberg, N. – Rubin, G. J. (2020) Rapid Review. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912–920. [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- Cater, J. (2011). Skype – A cost-effective method for qualitative research. *Rehabilitation Counselors & Educators Journal*, 4, 10–17. <http://dx.doi.org/10.3402/qhw.v9.24152>
- Csapó B. – Fejes J. B. – Kinyó L. – Tóth E. (2014) Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 110–136.
- Czifrusz D. – Horváth L. – Misy H. (2020) A digitális munkarend tapasztalatai a magyar közoktatásban. *Opus et Educatio: Munka és nevelés*, 7(3), 220–229.
- Deakin, H. – Wakefield, K. (2014) Skype interviewing: Reflections of two PhD researchers. *Qualitative Research*, 14, 1–14. <http://dx.doi.org/10.1177/1468794113488126>
- Deschaine, M. E. (2021) “Ala Carte” Education: An Inevitable Outgrowth of COVID? *Academia Letters*, Article, 134. 1–5. <http://dx.doi.org/10.20935/AL134>.
- DOS (2016) Magyarország Digitális Oktatási Stratégiája. Elérhető: <https://digitalisjoletprogram.hu/hu/tartalom/dos-magyarorszag-digitalis-oktatasi-strategiaja> [Letöltve: 2021-04-23]
- Engler Á. (2020) Távolléti oktatás a családok aspektusából. *Civil Szemle*, Különszám I., 115–131.
- Fehér P. (2020) „Húsz év múlva” – A digitális oktatás helyzete, eszközei, trendjei világszerte. *Gyermeknevelés* 8(2), 350–372. <http://dx.doi.org/10.31074/gyntf.2020.2.350.372>.
- Fekete M. (2020) Digitális átállás – az első hét tapasztalatai. *Iskolakultúra*, 30(9), 77–96.
- Gyetzvai V. (2020) Felmérés a 2020-as távoktatásról. Összefoglaló elemzés. Alapítvány a Diákközpontú Oktatásért. Elérhető: https://diakparlament.hu/wp/wordpress/wp-content/uploads/2020/11/Felmeres-a-tavoktatasarol_ADOM-Diakmozgalom.pdf [Letöltve: 2021-04-23]
- Kaur, N. – Bhatt. M. S. (2020) The Face of Education and the Faceless Teacher Post COVID-19. *Journal of Humanities and Social Sciences Research*, Horizon 2(S), 39–48. <http://dx.doi.org/10.37534/bp.jhssr.2020.v2.nS.id1030.p39>
- Kende Á. – Messing V. – Fejes J. (2021) Hátrányos helyzetű tanulók digitális oktatása a koronavírus okozta iskolabezárás idején. *Iskolakultúra*, 31(2), 76–97. <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.02.76>
- Kiss B. – Szabó A. (2013) Konfliktus és generáció. *Politikatudományi Szemle*, 22(4), 97–115.
- Kovács É. – Takács J. (2020) Látjuk-e, mi jön? A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra. Előszó a körkérdésünkre érkezett hozzászólásokhoz. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(2), 95–98.
- KSH (2020) Érettségizők a koronavírus-járvány árnyékában. Központi Statisztikai Hivatal. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/erettsegizok_koronavirus/index.html [Letöltve: 2021-04-23]
- Lo Iacono, V. – Symonds, P. – Brown, D. (2016) Skype as a tool for qualitative research interviews. *Sociological Research Online*, 21, 12. <http://dx.doi.org/10.5153/sro.3952>
- Malatyinszky Sz. (2020) A digitális oktatás megélése/ Experiencing digital education. EasyChair Preprint, <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.36400.38408>

- Messing V. – Ságvári B. (2020) Mi lesz veled, empirikus társadalomtudomány? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(2), 157–160. MTI hírarchívum. Elérhető: <https://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> [Letöltve: 2020-09-10]
- Námesztovszki Zs. – Molnár Gy. – Kovács C. – Major L. – Kulcsár S. (2020) Az információs társadalomban megjelenő online oktatás trendjei, lehetőségei és korlátai. *Civil Szemle*, Különszám I., 37–58.
- Oktatási Hivatal (2020) Statisztikák, vizsgaeredmények. Elérhető: https://www.oktatas.hu/koznevelas/erettsegi/statisztikak_vizsgaeredmenyek [Letöltve: 2021-04-23]
- PISA (2019) PISA 2018. Összefoglaló jelentés. Oktatási Hivatal. Elérhető: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasi/nemzetkozi_meresekek/pisa/PISA2018_v6.pdf [Letöltve: 2021-04-23]
- Robinson-Neal, A. (2021) Reflections on Educational Practice: COVID-19 Influences. *Academia Letters*, 176. <http://dx.doi.org/10.20935/AL176>.
- Rogers, D. L. (2000) A Paradigm Shift: Technology Integration for Higher Education in the New Millennium. *AACE Review*, 1(13), 19–33.
- Santana de Oliveira, M. M. – Torres Penedo, A. S. – Pereira, V. (2018) Distance education: Advantages and disadvantages of the point of view of education and society. *Dialogia*, 29, 139–152. <http://dx.doi.org/10.5585/dialogia.N29.7661>
- Schleicher N. (2007) *Kvalitatív kutatási módszerek a társadalomtudományokban*. Budapest: Budapesti Kommunikációs Főiskola.
- Shea, P. (2007) Bridges and barriers to teaching online college courses: A study of experienced online faculty in thirty-six colleges. *Online Learning*, 11(2). <http://dx.doi.org/10.24059/olj.v11i2.1728>
- Síklaki I. (2006) *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Sullivan, J. R. (2012) Skype: An appropriate method of data collection for qualitative interviews? *The Hilltop Review*, 6, 54–60.
- Szabó A. (2020) *A V, mint Vírus-generáció születése?* PTIblog, a Politikatudományi Intézet blogja, Elérhető: https://politikatudomany.tk.hu/blog/2020/03/a-v-mint-virus-generacio-szuletese#_ftn1 [Letöltve: 2021-04-24]
- Thékes I. (2020) A COVID-19 vírusjárvány miatti hazai távoktatás digitális megoldásainak elemzése. In Kozma G. (szerk.) *Fejezetek a COVID-19-es távoktatás digitális tapasztalataiból*. Szeged: Gerhardus, 7–17.
- Tümen Akyıldız, S. (2020) College students' views on the pandemic distance education: A focus group discussion. *International Journal of Technology in Education and Science (IJTES)*, 4(4), 322–334. <http://dx.doi.org/10.46328/ijtes.v4i4.150>
- UNESCO (2020) COVID-19 educational disruption and response. Elérhető: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse> [Letöltve: 2021-04-23]
- UNESCO RCEP [Regional Center for Educational Planning] (2020) Reopening Schools: Policies, Procedures, and Practices. Elérhető: <https://rcepunesco.ae/ar/KnowledgeCorner/ReportsandStudies/ReportsandStudies/Reopening%20Schools%20Policies%20Procedures%20and%20Practices.pdf> [Letöltve: 2021-04-23]
- Vajna T. (2021) Sok szülő és diák attól tart, hogy az online oktatás kevés lesz a sikeres érettségéhez. Qubit. 2021.01.28. Elérhető: <https://qubit.hu/2021/01/28/sok-szulo-es-diak-attol-tart-hogy-az-online-oktatas-keves-lesz-a-siker-es-erettsegihez> [Letöltve: 2021-04-23]
- Vicsek L. (2006) *Fókuszcsoporthoz. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazások*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Vicsek L. (2017) Online fókuszcsoporthoz alkalmazása – lehetőségek, korlátok és tanácsok a hatékonyság növelésére. *Vezetéstudomány. Budapest Management Review*, 4, 36–45. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2017.04.06>
- Weller, S. (2017) Using internet video calls in qualitative (longitudinal) interviews: Some implications for rapport. *International Journal of Social Research Methodology*, 20, 613–625. <http://dx.doi.org/10.1080/13645579.2016.1269505>
- Zakota Z. (2020) Oktatás járvány idején – az alkalmazkodás nehézségei *Civil Szemle*, Különszám I., 59–72.
- Zhou, L. – Li, F. – Wu, S. – Zhou, M. (2020) “School’s Out, But Class’s On”, The Largest Online Education in the World Today: Taking China’s Practical Exploration During The COVID-19 Epidemic Prevention and Control as An Example. *Best Evidence of Chinese Education*, 4(2), 501–519. <http://dx.doi.org/10.15354/bece.20.ar023>
- Zsolnai A. – Rácz A. – Rácz K. (2015) Szociális és érzelmi tanulás az iskolában. *Iskolakultúra*, 25 (10), 59–68. <http://dx.doi.org/10.17543/ISKKULT.2015.10.59>

MELLÉKLET

A 2020-as érettségi vizsgák megszervezésének rövid krónikája³

Az érettségizőkkel készített fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetések elemzésének egyes megállapításai jobb megértése érdekében az alábbiakban összefoglaljuk a 2020-as érettségi vizsgák megszervezésével és lebonyolításával kapcsolatos legfontosabb bejelentések és intézkedések krónikáját.

A koronavírus-járvány megfékezésére hozott intézkedések keretében 2020. március 11-én a magyar kormány intézménylátogatási tilalmat rendelt el a magyarországi egyetemeken. Március 13-án valamennyi parlamenti párt frakciója hétpárti megbeszélésükön egybehangzóan az iskolák hétfői bezárása mellett foglalt állást. Az erről tartott sajtótájékoztatón Gulyás Gergely, Miniszterelnökséget vezető miniszter már kitért arra, hogy meg kell próbálni arról is gondoskodni, hogy az érettségi vizsgákat le lehessen tenni. Ugyanaznap este Orbán Viktor miniszterelnök a kormány Facebook-oldalán bejelentette, hogy hétfőtől, március 16-tól a tanulók nem látogathatják az oktatási intézményeket. Hozátette, hogy az érettségire így is fel tudnak készülni a diákok és jó eséllyel a szokott rendben meg tudják tartani az érettségi vizsgákat.

2020. március 14-én a Kormány a digitális távoktatáshoz szükséges szakmai és infrastrukturális feltételek biztosítása érdekében az Emberi Erőforrások Minisztériumának (EMMI) köznevelésért felelős államtitkára vezetésével felállította a Koronavírus Oktatási Akciócsoportot.

Maruzsa Zoltán, az EMMI köznevelési államtitkára április 2-án az MTI-nek adott nyilatkozatában azt ígerte, hogy még húsvét, tehát április 12. előtt ismertetik a terveket az érettségi lebonyolításával kapcsolatban. Hozátette: mivel az érettségi követelményei nem változtak, a felkészülést a diákoknak folytatni kell. A Koronavírus Oktatási Akciócsoport április 9-én azt javasolta, hogy csak az írásbeli vizsgákat tartsák meg: így biztosítható a lehető legrövidebb, legkevesebb személyes kontaktussal járó, azonban a köznevelési standardoknak megfelelő érettségik lebonyolítása. Végül Gulyás Gergely április 16-án ismertette a kormánydöntést, mely szerint csak írásbeli vizsgákat szerveznek május 4-től. Hozátette, hogy kizárólag azoknak lesz lehetőségük érettségizni, akiknek a továbbtanulás miatt erre szükségük van, ez mintegy 83 ezer diákot érint. Tehát előrehozott érettségi vizsgákra nem lesz lehetőség.

Április 17-én Maruzsa Zoltán sajtótájékoztatóján közölte, hogy teljes értékűnek számítanak az ideik, megváltozott feltételek mellett szervezendő érettségi vizsgák, amelyeket több óvintézkedés mellett tartanak majd meg. Müller Cecília országos tisztifőorvos április 19-i sajtótájékoztatóján elmondta, hogy az érettségi megrendezésének a higiéniai előírások megtartása mellett nincs akadálya és praktikus higiéniai tanácsokat adott a diákoknak.

Április 20-án a parlamenti napirend előtti felszólalásokra reagálva Maruzsa köznevelési államtitkár a kormány.hu-n közzétett videón elmondta, hogy amennyiben a járványügyi szempontok az időpont „mozgatóját” indokolják, a szükséges döntést meg fogják hozni. Április 28-án Gulyás Gergely az InfoRádió Aréna című műsorában megerősítette, hogy az érettségi május 4-én biztosan elindul. Április 30-án jelentették be azt a döntést, mely szerint a koronavírus-járvány miatt országsszerte elmaradnak a hétvégi ballagások a középiskolákban.

Az Oktatási Hivatal (OH) április 30-i közlése szerint május 4-én hétfőn a magyar nyelv és irodalom, valamint a magyar mint idegen nyelv tárgyak írásbeli vizsgáival kezdődik a 2019/2020-as tanév május-júniusi érettségi időszaka. A közlemény szerint a következő hetekben 1144 helyszínen várhatóan mintegy 84.300-an

³ A fejezet a Magyar Távirati Iroda Archívuma 2020-as érettségi lebonyolítására vonatkozó (2020. március 13. – június 25.) hírei alapján készült. (mti.hu)

érettségiznek. A közlemény emellett tartalmazza, hogy szóbeli vizsga kizárólag azon tárgyakból tehető, amelyeknek középszinten csak szóbeli vizsgarésze van, továbbá testnevelés tantárgyból is szóbelit kell szervezni. Az írásbeli alól jogszabály szerint felmentett tanulók szintén szóban vizsgázhatnak.

Május 4-én hétfőn szigorú biztonsági intézkedések mellett kezdődtek meg, a szokottnál egy órával később, 9-kor, a magyar nyelv és irodalom érettségi írásbelik. Országszerte 84.284-en kezdhették meg a vizsgákat. A vizsgák május 5-én a matematika, május 6-án a történelem, majd május 7-én és 8-án az idegen nyelvi írásbelikkel folytatódtak. A következő héten került sor az írásbeli vizsgák lebonyolítására a többi tantárgyból. Az OH május 22-i közlése szerint 21-én befejeződtek a május-júniusi érettségi időszak írásbeli vizsgái. A koronavírus-járvány miatt rendkívüli körülmények között szervezett vizsgák lebonyolítása az OH közleménye szerint zökkenőmentesen zajlott. Az OH közleménye szerint az írásbeliket a járványügyi veszélyhelyzetben 14 nap alatt, 1.144 helyszínen, az egészségvédelmi óvintézkedések betartásával bonyolították le a vizsgaszervező intézmények. A 2020-as május-júniusi érettségi időszakban végül 82.539 diák tett le összesen közel 350.000 vizsgát (Oktatási Hivatal 2020).

KATONA ESZTER¹ – NÉMETH RENÁTA²

AUTOMATIZÁLT SZÖVEGANALITIKA A KORRUPCIÓN KUTATÁSÁBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.108>

Absztrakt

Tanulmányunk a természetesnyelv-feldolgozás (*Natural Language Processing, NLP*) korrupciókutatásban való felhasználását és felhasználhatóságát vizsgálja. Átfogó irodalmi áttekintésünk során a 2000 után született, automatizált szövegelemzésre épülő korrupciókutatások teljeskörű összegyűjtésére és összegzésére törekedtünk az NLP alkalmazás elterjedtségére, illetve lehetőségeire fókuszálva. Lényeges eltéréseket találtunk a felhasznált szöveges adatforrást, a korrupció mérésének módját és az elemzési megközelítést tekintve, ugyanakkor sajnálatosan kevés volt az (adatforrást, módszerét vagy mérési módját tekintve) kevert típusú tanulmány. A klasszikus, a korrupció volumenét vagy a vele kapcsolatos attitűdöt vagy percepciót leíró ill. észlelésének következményeit vizsgáló munkákon kívül találtunk a korrupció megelőzésére felhasználható eredményeket, sőt intervencióra közvetlenül alkalmasakat is. Az NLP-t csupán néhány tanulmány használta, és ezek egy része sem annyira tartalmi, mint csupán technikai feladatra. Eredményeink szerint az NLP nem nagyon elterjedt még ezen a területen, ugyanakkor az is látható, hogy gyümölcsöző lehet a használata: alternatív eszközként jól támogathatná a tradicionális kvantitatív kutatásokat. Cikkünk célja inspirációt adni az NLP társadalomtudományi felhasználására és felhívni a figyelmet annak beágyazhatóságára a meglévő tudományos diskurzusokba.

Kulcsszavak: korrupció, természetesnyelv-feldolgozás, automatizált szöveganalitika, szövegelemzés

AUTOMATED TEXT ANALYTICS IN CORRUPTION RESEARCH

Abstract

Our study examines the use and possible applicability of Natural Language Processing (NLP) in corruption research. In our review, we aim to collect and summarize automated text analytics-based corruption research born after 2000. We focus on the prevalence and potential of NLP methods. We found significant differences in the textual data sources, the corruption measurement methods, and the analytical approaches used. However, there were unfortunately few mixed-type studies (in terms of data source, method, or corruption measurement method). In addition to the classic works describing of the volume of corruption or the attitude or perception related to it, we found results that can be used to prevent corruption and even be directly suitable for intervention. NLP has been used in only a few studies, and mostly only for some technical tasks. Our results show that NLP is not very widespread in this area yet. However, it can also be seen that its use can be useful and could support traditional quantitative research as an alternative tool. The aim of our article is to provide inspiration for the use of NLP in the social sciences and to draw attention to its embeddability in existing scientific discourses.

Keywords: corruption, natural language processing, automated text analytics, text analysis

1 Katona Eszter, ELTE Társadalomtudományi Kar, Research Center for Computational Social Sciences. A szerzőt munkájában az ÚNKP-19-3-II-ELTE-591 támogatta.

2 Németh Renáta, ELTE Társadalomtudományi Kar, Research Center for Computational Social Sciences. A szerzőt munkájában a K-134428 azonosítójú NKFIH pályázat támogatta.

AUTOMATIZÁLT SZÖVEGANALITIKA A KORRUPCIÓ KUTATÁSÁBAN

BEVEZETÉS

A digitális forradalom az emberiség írásbeli önkifejezésének forradalma is. A közösségi média felületeken, szöveggé alakított videókban, digitalizált könyvtárakban, hatósági nyilvántartásokban felhalmozódott szövegek a társadalmi valóság sosem látott mértékű elérését teszik lehetővé. A digitális szövegeknek ez az univerzuma párhuzamosan olyan szöveganalitikai technológiákat hívott életre, melyek ma már a szociológia számára is releváns mélységű elemzésre nyújtanak lehetőséget.

Míg a szociológia klasszikus módszertana kvalitatív módon vagy egyszerű szógyakoriságok/mintázatok kvantitatív elemzésével közelítette meg a szöveges adatokat, a mintegy két évtizede megjelent természetes nyelv-feldolgozás (*Natural Language Processing, NLP*) eszközei által az egyre nagyobb tömegben képződő („*big data*”) szöveges tartalom információtartalma automatizált módon vált elérhetővé (Hirschberg–Manning 2015). Cikkünkben a korrupciókutatás területén született példákon keresztül illusztráljuk, hogy e módszerek ugyan még távol vannak a szövegek tényleges megértésétől, ám hatékonyan támogatják célzott kutatási kérdések mentén a tényleges elolvasással nem megközelíthető szövegtömegek feldolgozását. Az NLP különböző területei közül a társadalomtudományokat elsősorban az írott nyelvi források szemantikai/tartalmi elemzése érinti. A természetesnyelv-feldolgozás általunk is használt részterületére különböző kifejezésekkel utalnak: mint számítógépes nyelvészet (*computational linguistics*), automatizált szövegelemzés (*automated text analytics*), szövegbányászat (*text mining*). A szövegbányászat és az adatbányászat egymáshoz közelálló terület, de míg az utóbbi strukturált adatokkal dolgozik, addig az előbbi strukturálatlan vagy félig strukturált adatokkal.³ A szövegbányászat új, korábban azonosítatlan információk feltárására törekszik írott forrásokban (Vijayarani et al. 2015). Mi a fenti kifejezéseket szinonimaként használjuk. Az NLP mint módszertan iránt érdeklődőknek általános áttekintésként ajánlható Aggarwal és Zhai (2012, korrekt statisztikai alapokkal) és Ignatow és Mihalcea (2016, alkalmazásorientált megközelítésben, szociológusoknak szóló) munkája, valamint Németh et al. (2020) friss hazai összefoglalója is rendelkezésre áll a módszer szociológiai lehetőségeiről.

Szakirodalmi áttekintésünk ezeknek az új technológiáknak a korrupciókutatásban való alkalmazhatóságát vizsgálja. Témaválasztásunk indoka a korrupció önmagában vett társadalmi fontosságán túl az is, hogy a korrupció látens jelenséggként nehezen kvantifikálható; valamint e komplex jelenség mögött egyszerre állnak gazdasági, politikai, közigazgatási, társadalmi és kulturális tényezők, ami nem csak koncepcionálisan, de kutatómódszertanilag is több megközelítést implikál. Mint látni fogjuk, a korrupció kutatása több oldalról kapcsolható szöveges adatokhoz. A szöveges adatok felhasználásával egy új szemléletű megközelítésre nyílik lehe-

³ A strukturált adatoknak azokat az adatokat nevezzük, amelyek hagyományosan sorokban és oszlopokban rögzítettek, könnyen kereshetők. A félig strukturált adatok olyan tulajdonságokkal bírnak, amelyek megkönnyítik az elemzést, amelyek segítségével hierarchiába rendezhetők az információk. Ilyen például egy webáruház, amely minden termékről ismétlődő struktúrában tárol adatot. Ennek segítségével az adatokat gyorsan és könnyen egy strukturált adatbázisba rendezhetjük. A strukturálatlan adatoknak egyáltalán nincsen adatbázis jellege, esetünkben lehetnek újságcikkek, blogbejegyzések, hosszabb szöveges dokumentumok.

tőség, ugyanakkor a folyamatosan termelődő szöveges adatforrások alternatívát is nyújthatnak meglevő empirikus problémákra, mint pl. a klasszikus survey kutatásokban jelentkező egyre jelentősebb válaszmegtagadásra (az új adatforrás és a survey összevetésének további szempontjairól lásd Németh 2015).

Írásunk célja a korrupciókutatók és – a korrupciókutatáson mint esettanulmányon keresztül – a szociológusok figyelmének felkeltése az NLP-technikák alkalmazásában rejlő lehetőségekre, s azok beágyazhatóságára a meglevő tudományos diskurzusokba. Azt vizsgáljuk, hogy mennyire elterjedt akár a klasszikus, akár az automatizált szöveganalitikai módszer a korrupció kutatásában. Célunk a meglevő irodalom felkutatása, a kutatómódszertani paradigma elterjedtségének meghatározása és áttekintése. A klasszikus, nem-automatizált szövegelemzések áttekintése lehetőséget ad arra is, hogy rámutassunk az NLP-módszerekkel még nem kutatott területekre, mint kiaknázatlan lehetőségekre. Írásunk reményeink szerint hozzájárul a tradicionális társadalomkutatási módszerektől távol eső adattudomány és gépi tanulás nyelvének megértéséhez is, és további kutatásokra inspirálhat másokat.

A KORRUPCIÓN MÉRÉSE

Az automatizált szöveganalitika felhasználási lehetőségeit aszerint vehetjük számba, hogy a korrupció méréséhez hogyan járulhatnak hozzá. A korrupció mérése (lásd például Tóth–Hajdu 2018) több megközelítést követhet. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) tanulmánya (Hlathswayo et al. 2018, magyar feldolgozása Gerő–Mikola, 2020) alapján a korrupciós indikátorok három generációját különböztethetjük meg (1. ábra) időbeli keletkezésük és módszertani megközelítésük szerint. Az alábbiakban aszerint vesszük az indikátorokat sorra, hogy milyen adatforrást használnak és milyen módszertani problémával néznek szembe – így helyezhetjük kontextusba az automatizált szöveganalitika nyújtotta mérőeszköz lehetőségeit és kihívásait.

1. ábra. A korrupció-indikátorok három generációja

Forrás: saját ábra Hlathswayo et al. 2018 és Gerő–Mikola 2020 alapján

Az első generációs indikátorok a korrupciós tapasztalatok, észlelések, illetve a korrupció jelenségéhez kapcsolódó attitűdök mérését célozzák; e kutatások általában kérdőíves adatfelvételeket használnak: szakértői értékeléseket (Korrupció Percepció Index, CPI) és lakossági felméréseket (Global Corruption Barometer, GCB). A felmérések előnye, hogy célpopulációjukra nézve megfelelő mintavétel mellett reprezentatív eredményt adnak és garantálják az anonimitást. Ugyanakkor mérőeszközökként megvan az a hátrányuk, hogy erős nyelvi

és kulturális meghatározottságúak (lásd a korrupció, mint kifejezés országonként eltérő jelentését, Axelsson – Dahlberg 2018). Továbbá maga a survey is hatással lehet az eredményekre, például a korrupció elutasítására vonatkozó társadalmi elvárások által okozott torzítás miatt, így nem tekinthető beavatkozásmentes vizsgálatnak (a jelenség survey statisztikai hátteréről lásd Lavrakas 2008 „*social desirability bias*” szócikkét).

A második generációs mutatók empirikus megalapozottsága már kevésbé kérdőjelezhető meg, mert a személyes tapasztalatok mellett objektívebb indikátorokat is felhasználnak, ilyenek például a különböző bürokratikus intézmények teljesítményét bemutató indikátorok. Azonban az első generációs mutatókhoz hasonlóan itt is problémát jelent a kérdőíves kutatások kapcsán jól ismert, a téma érzékenységből fakadó magas látencia (félelem a következményektől) és a fogalom definíciós nehézségből adódó szubjektivitás. Emellett problémát jelent az, hogy a kormányzati, közigazgatási mutatók nehezen hozzáférhetők, létrejöttük módszertana nem minden esetben ismert, emellett ezek a mutatók sokkal inkább a bürokratikus kapacitásbeli különbségeket mérik, mintsem magát a korrupciót.

A harmadik generációs, *big data* alapú mutatók kevésbé kritizálhatók a szubjektivitás szempontjából. Klasszikus beavatkozásmentes mérésre alapulva a korrupció volumenét mérik és már meglévő adatokból készítenek indikátorokat, mint az ábrán jelölt, IMF által létrehozott, a korrupció médiareprezentációjára építő „*news-flow index*”, melyről később írunk részletesen. Ezek a mérések objektív adatokon alapulnak. Jellemzően korrupciógyanús eseteket tárnak fel, ahogy Weaver (2020) tette a csúszópénzzel befolyásolt közalkalmazotti állás-betöltésekkel, vagy a korrupciós kockázatot mérik és az annak létrejöttét elősegítő körülményeket vizsgálják, mint például Fazekas és Tóth (2016). Utóbbi kutatók, feltételezve, hogy ha valaki csalni szeretne, akkor a csalás számára kedvező feltételeket hoz létre, szerződési hálózatok felderítése során azonosítottak magas közbeszerzési korrupciókockázatot mutató szervezeteket.

Utóbbi kutatások jól példázzák, hogy szöveges adatbázisokra (azaz: sajtóhírek, közbeszerzési pályázatok, közösségi média szövegeire) is épülhetnek beavatkozásmentes vizsgálatok, ahol a hagyományos kvantitatív és kvalitatív módszerek mellett – melyek szöveganalitikai megközelítése főleg szógyakortság elemzéseket és kézi kódolást használ – eredményesen használható a *big data* elemzésre alkalmas NLP is. Valóban, a szövegbányászati megoldások társadalomtudományi elterjedésével párhuzamosan megjelentek az első olyan korrupciókutatási eredmények is, amelyek előállításában a természetesnyelv-feldolgozás (NLP) nem csupán technikai-adatgyűjtési, hanem tartalmi eredményt is előállító elemzési eszközként funkcionált. Ide tartozik például Axelsson és Dahlberg (2018) munkája, akik több tucat országot érintő nemzetközi vizsgálatban bizonyították, hogy a „korrupció” kifejezés online médiabeli előfordulása erősen korrelál más bevett észlelésalapú mutatókkal, mint például a Transparency International Korrupció Percepció Indexe (CPI). Másik eredményük a „korrupció” kifejezéshez együtt-használatuk alapján szemantikailag társítható fogalmak körének azonosítása, ezzel a korrupció, mint erkölcsi eltérés régióként eltérő értelmezésének megragadása.

A KUTATÁS MÓDSZERE

Elemzésünk során a *scoping review* (Arksey és O'Malley, 2005) azaz: a „hatókörbecslő” szakirodalmi áttekintés műfaját alkalmazzuk. A *scoping review* lényege egy szisztematikusabb áttekintéssel [például *systematic review* (Denyer – Tranfield 2009) vagy metaanalízis (Borenstein et al. 2009)] szemben, hogy nem pontosan definiálható témában keres irodalmat, így a kereső algoritmus nem határozható meg könnyen előre és az összegzés szempontjai sem ismertek előzetesen. A *scoping review* Arksey és O'Malley (2005) megközelítése alapján hat fázisból áll: (1) a kutatási kérdés azonosítása, (2) a releváns tanulmányok összegyűjtése, (3) a tanulmányok szelekciója, (4) az adatok bemutatása, (5) az eredmények összegzése és végül (6) az eredmények visszacsatolása szakértőkhöz, felhasználókhöz. A továbbiakban ezen a hat lépésen megyünk végig, majd az utolsó, összegző részben rámutatunk a talált munkák közül olyanokra, amelyek NLP-módszerekkel még kiaknázatlan lehetőségeket rejtenek.

2. ábra. A *scoping review* módszere

Forrás: saját ábra

(1) A kutatási kérdés azonosítása: célunk nagy tömegű szövegek automatizált feldolgozására épülő adatfeldolgozási és adatelemzési módszerek korrupció-kutatásbeli alkalmazásának felderítése és automatizált módszerekkel még nem vizsgált területek megismerése.

Adatgyűjtés: (2) a releváns tanulmányok összegyűjtése, és (3) a tanulmányok szelekciója. A releváns tanulmányok összegyűjtéséhez a szabadon hozzáférhető *Publish or Perish* keresőt használtuk a Google Scholar adatbázisán. A *Publish or Perish* kezelőfelületén definiálhatjuk, hogy a szöveg mely részében keresünk, és a találatainkat egyszerűen exportálhatjuk táblázatos formába. A keresés több adatbázis mellett definiálható (Scopus, PubMed, Microsoft Academic Search stb.), azért döntöttünk a Google Scholar mellett, mert nem csupán cikkek, könyvek, de konferencia-kötetek és más „szürke” források is elérhetőek segítségével. Ez azért volt fontos számunkra, mert az NLP területén (akárcsak általában az informatika területén) született publikációk jó részét nem publikálják folyóiratokban (ezekre a tudományos szövegekre inentől kezdve „tanulmány”-ként hivatkozunk). Hátránya azonban a program használatának, hogy a Google Scholar limitációi miatt egy lekérésre csak a legtöbbet idézett 1000 tanulmányt jeleníti meg. Ez jelen kutatásban nem jelent gondot, mert a keresésünk kevesebb mint 150 találatot eredményezett.

Az adatgyűjtést megelőzően szakértői interjút vettünk fel Hajdu Miklós korrupciókutatóval és Léderer Sándorral, a korrupció visszaszorításáért küzdő K-Monitor társalapítójával. Kiválasztásuk oka az volt, hogy szerettük volna mind a tudományos, mind pedig a civil szférában dolgozó szakértők véleményét meghallgatni arról, hogy releváns-e a szakma oldaláról a kutatási kérdés, vagyis maguk az érintett kutatók mennyire látják elterjedtnek, illetve felhasználhatónak az NLP eszközeit a korrupciókutatásban. Mindketten jó lehetőségként tekintettek a módszerre, de csak néhány, a módszert alkalmazó publikációt ismertek. A szakértői interjúkat 2019 őszén készítettük. Az interjúk körülbelül másfél óra hosszúak voltak, a beszélgetésen mindkét szerző részt vett. Interjúalanyainktól kértünk kiinduló irodalmat is, ami alapján később a keresőkifejezéseinket kiválasztottuk.

A jelen *scoping review*-ba vont tanulmányok kiválasztása során a következő kritériumokat alkalmaztunk: 2000 után született, angol nyelvű tanulmányok, melyek tartalmilag a korrupció vizsgálatát (is) célozzák, és ebben a vizsgálatban alkalmazzanak szövegelemzési módszereket. Kiinduló elképzelésünk az volt, hogy a tanulmányok címét, absztraktját és a kulcsszavakat használnánk arra, hogy megtaláljuk a keresett tanulmányokat, ám a *Publish or Perish* csak arra ad lehetőséget, hogy a tanulmány címében vagy szövegében keressünk kulcsszavakra. Így előre valószínűsíthető volt, hogy olyan tanulmányok is letöltésre kerülnek, melyek nem a vizsgált módszert használják, csak megemlítik a kifejezést. A megkeresett szakértők által ajánlott kiinduló cikkeket áttekintve arra jutottunk, hogy a címben keressük a korrupció kifejezést, a tanulmány szövegében pedig a módszerre vonatkozó keresőszavakat. A *scoping review* jellegéből adódóan szándékosan nem specifikáltuk jobban a keresést, hogy ne maradjanak ki releváns találatok, ezért (a próba-keresések tapasztalatai alapján is) számítottunk rá, hogy irreleváns találatok is lesznek, például a *corruption* angol kifejezés többjelentésű volta miatt.

Mivel elsősorban a számítógéppel támogatott automatizált szövegelemzés volt a keresés fókuszában, a 2000 után született tanulmányokra szűkítettük le a keresést, mivel 2000 után terjedt el az automatizált szövegelemzés. A keresés során a címben a korrupció kifejezést (*corruption*), a tartalomban pedig a módszer kulcsszavait kerestük. A módszer kulcsszavai a következők: *text mining* vagy *automated text analysis*, vagy *text analysis*. Az általánosabb „*text analysis*” kifejezést azért tartottuk fontosnak, hogy ne maradjon ki releváns találat: attól tartottunk, hogy nem intézményesült még az NLP módszerére állandó megnevezés⁴. Ez az eljárás persze azzal járt, hogy nem csak automatizált, hanem hagyományos szövegelemzést alkalmazó tanulmányok is bekerültek a találatok közé, valamint olyan találatok is voltak, melyek csak említik a szövegelemzést, de nem használják. Keresésünk eredménye 131 tanulmány lett.

A REVIEW EREDMÉNYE

A keresési találatok bemutatása

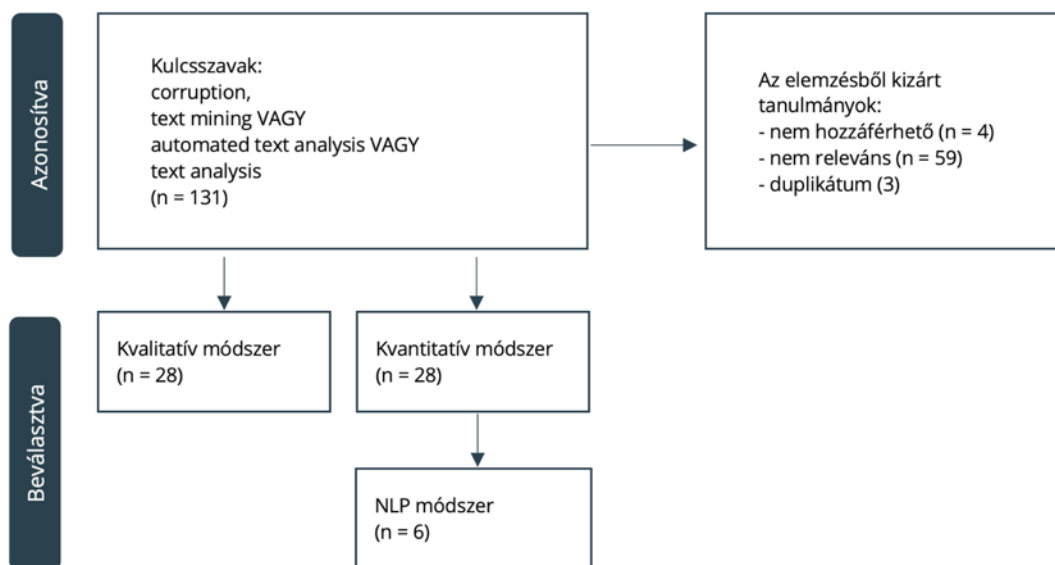
131 tanulmányt találtunk, melyek tehát a Google Scholar-on elérhetőek (3. ábra). A találatok között szakdolgozatok, doktori disszertációk is szerepelnek, ami a review minőségét nem rontja, hanem inkább javítja, hiszen az új módszerek kísérleti jelleggel gyakran először éppen ilyen munkákban jelennek meg és csak később kerülnek publikálásra. Jelen tanulmány irodalomjegyzékében terjedelmi okokból csak a reviewban idézett tanulmányok kerülnek hivatkozásra. A következő linken elérhető a találatok adatbázisa, az általunk fontosnak talált szempontok szerinti jellemzéssel együtt: <https://tinyurl.com/yyahdxa5>

A tanulmányok vizsgálata során kigyűjtöttük az absztraktot, ha elérhetőek voltak, a kulcsszavakat, az elemzés módszerét, az elemzés alapját nyújtó adatok típusát és a korrupció (bevezetőben bemutatott) mérési tipológiája szerinti besorolást is. Automatizált szövegelemzés esetén az adatok mennyiségét és az elemzés során használt eszközöket is feljegyeztük. Mindez elérhető a fenti linken.

Összesen 66 tanulmányt nem elemeztünk, mert vagy duplikátuma volt a talált tanulmányok egyikének (3 db), vagy nem tartozott az elemzésünk célcsoportjába (59 db). Az utóbbi, nem releváns tanulmányok jellemzően a *data corruption*, *information corruption* témában íródtak, vagy a *text analysis* szavakat tartalmazták

⁴ A fókusz megtartása céljából szándékosan nem vettük be viszont keresőszavaink közé azokat a klasszikus szövegelemzési módszereket, amik nem tartoznak az automatizált szövegelemzés vagy szövegbányászat területére, úgymint pl. diskurzuselemzés, tartalomelemzés, konverzációelemzés (lásd például Ignatow és Mihalcea 2016). Így találati listánk nem tartalmazza pl. a hazai korrupciókutatás egyik legfontosabb műhelyének, Tóth István Jánosnak, Szántó Zoltánnak és társaiknak kitűnő munkáit, melyek kvantitatív tartalomelemzésre épülnek, azaz előre definiált kódokat rendelve a szövegekhez vizsgálják azok struktúráit, de nem használnak szövegbányászati módszereket, lásd pl. Hajdu et al. (2016).

3. ábra. Az adatbázis bemutatása

Forrás: saját ábra

ugyan, de nem „szövegelemzés” jelentésű szókapcsolatként, más írások pedig angol absztrakttal szerepeltek, de nem angolul íródtak. A teljes gyűjteményből 4 olyan tanulmány volt, melynek teljes szövegéhez nem sikerült hozzáférnünk.

A 4. ábrán a keresési korpusszal való első ismerkedést célozva a tanulmányok absztraktjaiból készített szófelhő látható. A szófelhő elkészítése előtt az absztraktok szövegéből az NLP bevett szövegfeldolgozását követve (erről részletesen lásd: Ignatow és Mihalcea 2016) elhagytuk az angol nyelvre jellemző „túl” gyakori ún. stopszavakat, mint például a névelőket, személyes névmásokat, a megmaradó szavakat pedig egységesen kisbetűssé alakítottuk. Más szövegelőkészítési módszert (például a toldalékok levágását) nem használtunk.

4. ábra. Az absztraktokból generált szófelhő

Forrás: saját ábra

Az ábrán az 50 leggyakoribb kifejezés látható. Egy részük a kutatás egyszerű leírást meghaladó céljára utal („anti-corruption”), más részük a módszertanra és adatforrásra („case”, „news”, „media”) vagy az érintett szervezetekre („party”, „companies”, „government”, „institutions”, „organizations”). Feltűnő az „international” és „countries” kiemelt gyakorisága, tehát a téma feldolgozása sok esetben implikál országközi összetetéseket. Ami ezen kívül talán a legszembetűnőbb, az az „Indonesia” kifejezés megjelenése. A tanulmányokat áttekintve kiderül, hogy valóban kiugró mennyiségű elemzés foglalkozik az indonéz korrupciós helyzettel, ennek oka fel-

tételezésünk szerint az ide tartozó írások legtöbbjén affiliációként szereplő Bina Nusantara University kutatási profilja lehet; e tanulmányok keletkezését tekintve azt mondhatjuk, hogy nincsen trendje az előfordulásuknak.

A tanulmányokban használt adatforrások

A tanulmányok adatforrása elsősorban a szerkesztett és a közösségi média, kisebb részben a politikai nyilvánosság hivatalos szövegei – például törvénytörvények, parlamenti felszólalások (1. tábla). Ahadiat (2019) tanulmánya azért különösen izgalmas, mert elrugaszkodva a hagyományos adatforrásoktól, kortárs szépirodalmi novellákban vizsgálja a korrupció keretezését tartalomelemzés segítségével.

1. tábla. A tanulmányok adatforrásai

Adatforrás	Tanulmányok száma
média	27
közösségi média	5
jogi szöveg / törvény / elnöki beszéd / parlamenti felszólalás / könyvvizsgálói jelentés	11
közbeszerzés pályázat	14
egyéb (például ismeretterjesztő brossúra, interjú, szépirodalom)	8

Az adatforrások használatának alábbi bemutatása során egy-egy példát hozunk a politikai nyilvánosság különböző szintjeiről: a hivatalos politika, a média és a laikus nyilvánosság szintjéről. E szintek nyilván egymással interakcióban állnak, ami a korrupciós diskurzus tematizáltságára is hatással van. Az egyre növekvő digitalizációnak köszönhetően a nyilvános szöveges tartalmakat már nem csak az elit hozza létre, hiszen az interneten tulajdonképpen bárki megnyilvánulhat – ezáltal jobban hozzáférhetünk a laikus nyilvánosság szintjéhez is. A korrupció megértéséhez mindhárom szintet érdemes vizsgálatba vonni: erre mutatunk az alábbiakban egy-egy megközelítést. Alábbi példáinkat a kvalitatív megközelítések közül válogatjuk, mert a kvantitatív tanulmányokra, fókuszunkat követve, később jóval részletesebben kitérünk.

Az általunk gyűjtött kvalitatív szövegelemzések egyik fő eszköze Teun A. van Dijk (1985) által kezdeményezett kritikai diskurzuselemzés. E megközelítés annak megragadására alkalmas, hogy milyen nyelvi megnyilvánulásokat alkalmaznak a hatalom képviselői a saját érdekeiknek megfelelő ideológia terjesztésére (lásd például Fairclough 1992).

Hivatalos szint: elnöki beszéd

Ogunmuyiwa (2015, 2019) kritikai diskurzuselemzést is alkalmazó vizsgálatának tárgya, hogy hogyan alakult a korrupcióról szóló diskurzus az 1957–2015 közötti nigériai elnöki beszédekben és hogyan konstruálódik a beszélők korrupcióval kapcsolatos pozíciója (elkötelezettségük a korrupció ellen folytatott küzdelemben és elhatárolódásuk a korrupciós érintettségűtől).

A (hagyományos) média szintje: napilapok

Touwe és Sultan (2015) célja annak kiderítése volt kritikai diskurzuselemzés alkalmazásával, hogy az indonéz Tempo hetilap hogyan számolt be egy kiválasztott korrupciós ügyről 2012 márciusa és 2013 júliusa között, és ezáltal hogyan formálta a közvélemény alakulását.

Laikus szint: közösségi média, Twitter

Mear (2016) diskurzuselemzéssel vizsgálta az *Anti Corruption International* nemzetközi korrupcióellenes civil szervezet Twitter bejegyzéseit, arra fókuszálva, hogy a szervezet jellemzően hogyan használja a „korrupció” kifejezést a közösségi médiában. Tanulmányunk végén a különböző kvalitatív módszerek automatizálhatóságával kapcsolatban erre a tanulmányra még visszatérünk.

A tanulmányokban alkalmazott korrupciómérési mód

Az általunk talált kutatások mindegyike beavatkozásmentes vizsgálat: kézenfekvő okból, hiszen nem survey-n alapulnak, hanem „*found data*” (talált adatok), azaz jellemzően valamely más célra készült dokumentumok vizsgálatán. Korrupciómérési módjuk szerint klasszifikálva őket, többen foglalkoznak korrupciós észlelések mérésével, például Hlatshwayo et al (2018) a szerkesztett média korrupció-reprezentációja alapján. Megjelenik a tanulmányok között a korrupció jelenségéhez kapcsolódó attitűdök mérése is. Bár a szokásos megközelítés itt, ahogy a Bevezetőben említettük, a survey-alapú módszer, az általunk gyűjtött, szövegelemzést használó kutatók – adatforrásokból adódóan – nem survey-alapon, hanem például közösségi média vizsgálat alapján elemzik a korrupcióval kapcsolatos társadalmi reakciókat (lásd például Niklander et al. 2016 és Li et al. 2019).

Több tanulmány közöl mérést a korrupció volumenére vonatkozóan, objektív adatokból kiindulva: a már idézett Weaver (2020) a csúszópenzzel befolyásolt közalkalmazotti állásbetöltéseket vizsgálja az álláspályázatok dokumentációjára építve. Hasonló a megközelítése azoknak a kutatásoknak, amelyek a korrupciós kockázat volumenét mérik objektív adatokból kiindulva: például Fazekas és Tóth (2016) vagy Rabuzin és Modrusan (2019) a korrump közbeszerzések lebonyolítását elősegítő körülmények fennállását vizsgálják.

A tanulmányokban felhasznált szoftverek

Az Atlas és a WordSmith kvalitatív tartalomelemzést támogató szoftver elsősorban kulcsszókeresésre nyújt megoldást. A tanulmányok, melyek Atlast használják, nem lépnek túl a szógyakoriságok, a szavak együttes megjelenésének elemzésén. Egy másik, több tanulmányban is használt eszköz a T-Lab, egy szövegfeldolgozást tekintve fejlettebb, nyelvi és statisztikai eszközöket egyaránt alkalmazó szoftver. Azon túl, hogy a segítségével az alapvető szöveg-előfeldolgozást is végre lehet hajtani (szövegszegmentáció, szótövezés, irreleváns szavak eltávolítása – erről bővebben lásd Németh et al. 2020), alkalmazható együttes szó-előfordulás elemzésére, kulcsszavak mintázatának feltérképezésére, a korpusz részalmazainak összehasonlító elemzésére. Az utóbbi években a komplexebb elemzéseket (lásd például a később ismertetett topikmodellezést) lehetővé tevő, nyílt forráskódú, szabadon felhasználható, ugyanakkor programozási tudást igénylő programok, mint a Python is megjelenik a használt eszközök között.

A tanulmányokban használt elemzési módszerek

A releváns 65 tanulmányból 28 használ kizárólag kvalitatív megközelítést, a többi kevert vagy tisztán kvantitatív módszert alkalmaz. A kvalitatív megközelítésű tanulmányok nagy része diskurzuselemzést használ: sokan közülük a már említett kritikai diskurzuselemzést.

A kvalitatív megközelítésű írások többsége esetén, nyilvánvaló módon, az automatizálhatóság lehetősége fel sem merül, hiszen ezek jellemzően néhány konkrét szövegre koncentrálnak, mélyebb esettanulmányok. Cikkünk végén két olyan tanulmányra térünk vissza, ahol a szerző olyan elemzési módszert használ, ami támogatható lenne automatizált szövegelemzéssel.

37 tanulmány használ valamilyen formában kvantitatív megközelítést. Az adatforrások tekintetében a média és a közösségi média, a parlamenti felszólalások elemzése a kvalitatív tanulmányokhoz hasonlóan itt is megjelenik, ám a lista kiegészül a közbeszerzési pályázatok vizsgálatával. A kvantitatív módszert használó cikkeket részletesebben is tárgyaljuk. Az NLP-re támaszkodó tanulmányokra koncentrálnak, de előbb az *IMF Working Paper*-jét (Hlatshwayo et al., 2018) emelnénk ki, annak szisztematikusan, átfogó jellege, és az IMF mint szereplő fontossága miatt. Az írás egy, 665 millió sajtócikket tartalmazó

nemzetközi gyűjteményből indul ki és a *big data* megközelítést követő „*cross-country news flow indices of corruption*”⁵ (NIC) indexre támaszkodva jellemzi a korrupció mértékét, dinamikáját és országszintű eltéréseit. A NIC mutató a korrupció média-reprezentációjából indul ki, ezzel (ahogy a Bevezetőben a harmadik generációs mérőszámokról írtuk) célja a percepcióalapú indexek hátrányainak kiküszöbölése. A korrupciós index kiszámítását 30 országra vonatkozó, specifikus keresési algoritmusok szolgálják, melyek segítségével azonosítják azokat az utóbbi évtizedekben született cikkeket, melyek adott országokban a közhivatallal való magáncélú visszaéléssel kapcsolatosak. Ennek operacionalizálásához azokat a cikkeket gyűjtik össze, amelyekben 1) az ország neve legfeljebb 8 szó távolságra helyezkedik el a korrupcióhoz kapcsolódó, előre definiált kifejezések (például „*corrupt**”, „*kleptoc**”, „*nepotism*”, „*favoritism*”, „*rent-seeking*”, „*bribe**”, „*graft*”) valamelyikétől; 2) említik a kormányzati vonatkozású kulcsszavakat (például „*government*”, „*regime*”, „*authorities*”, „*public sector*”, „*bureaucra**”, „*agenc**”) valamelyikét; és 3) amelyekben nincs szó korrupcióra adott reakcióról, korrupcióellenes próbálkozásról (mert a cél a korrupciós esemény, nem pedig az antikorrupciós válasz felismerése). Az index kiszámításán túl az IMF gyűjteménye izgalmas alapja lehetne mélyebb szöveganalitikai kutatásoknak is, hiszen a korpusz széles fókuszú mind időben, mind térben – ezekre a lehetőségekre és azok korlátaira az összegzésünkben még visszatérünk.

Gyűjtésünkben kiemelt a reprezentációja (együtacat tanulmánnyal) Fazekas Mihálynak és kutatócsoportjának, akik bár az adatbázis méretét tekintve igazi *big data* megközelítést alkalmaznak, módszerük inkább a tradicionális kvantitatív eszközökhöz sorolható. Fazekas és munkatársai (2016) a hazai közbeszerzési pályázatok anyagain elemezték az eljárás korrupciós kockázatait az általuk létrehozott Magyar Közbeszerzési Adatbázist (MaKAB) használva, mely a hazai közbeszerzési eljárások adatait tartalmazza (Fazekas–Tóth 2012). Ez az adatbázis az alapja egy általuk definiált korrupciókockázat-mérő indexnek (*Corruption Risk Index*, CRI – lásd: Fazekas et al. 2016). A CRI utólagos értékelésre alkalmazható, és korrupciós kockázatot mér, nem a ténylegesen korrupciót detektálja. A CRI-t képző változók a teljes közbeszerzési folyamatot lefedik: a jelentkezési (például: egy ajánlattevő-s-e a szerződés), az értékelési (például: az ár helyett más kritériumok figyelembevételével) és a megvalósítási fázisra (például: történt-e szerződésmódosítás) vonatkozó információkat is figyelembe veszik. Ezek tehát a pályázatokon alapuló metaadatok, de a pályázatok szövegei nem kerülnek közvetlenül elemzésre.

A tanulmányunk fókuszában álló megközelítésre térve: a kvantitatív jellegű tanulmányok közül csupán 6 használ NLP módszereket. A következőkben e tanulmányok céljait és megoldásait részletezzük. Mivel e cikkek jellemzően felügyelt klasszifikációs modelleket és topikmodellt használnak, itt röviden összefoglaljuk e módszerek célját és megközelítését – ennél részletesebb és kifejezettebben a társadalomkutatási felhasználásra vonatkozó ismertetőt Németh et al. (2020) közöl.

A gépi tanulás körébe tartozó *felügyelt klasszifikációs modellek* esetén már kiindulásnál rendelkezünk egy felcímkézett szöveghalmazzal. Például újságcikkeket kétféle címkével láttak el kódolóink (NLP-s szóhasználatban „annotátoraink”): korrupcióval foglalkozik vagy nem. A cél az, hogy az alkalmazott algoritmust (ez többféle lehet, lásd később) olyan szövegmintázatok felismerésére tanítsuk, amelyek a címkék szövegekhez rendelését automatizálhatják. Ha az automatizálás jó hatásfokú, akkor új, felcímkézetlen szövegeket is be tudunk illeszteni a kategóriarendszerbe. Elsődleges fontosságú szempont, hogy értékelni tudjuk a címkézés hatékonyságát azért, hogy információnk legyen a várható jövőbeni teljesítményről, és hogy több algoritmust használva kiválaszt-hassuk a legjobb modellt. Az alkalmazott algoritmus lehet a klasszikus társadalomkutatásban ismert valamely

⁵ Azaz a korrupció híráramlásra alapozott, országszintű összetételét lehetővé tevő indexe. Az elnevezés utalhat arra a „*global news flow*” elnevezésű tudományterületre, mely bizonyos jelenségek különböző országokban tapasztalható média-reprezentációját vizsgálja.

módszer, például regresszió, vagy az NLP-ben gyakran használt, de a klasszikus módszertanban nem szereplő adattudományi algoritmusok, mint a *Random Forest*, *Naive Bayes*, *Support Vector Machine* (SVM) vagy különböző neurális hálók is (e modellekről bővebben lásd: Ignatow és Mihalcea 2016).

A gyűjtésünk során talált NLP-cikkek közül Noerlina et al. (2016) célja egy korrupciós cikkadatbázis létrehozása, így a szerzők itt technikai céllal használnak szövegbányászati módszereket. Azzal a céllal, hogy az indonéz médiában megjelenő korrupciós eseteket feltérképezzék, különböző híroldalokról gyűjtött ~400.000, vegyes témájú cikket soroltak be *Naive Bayes*-osztályozó segítségével két kategóriába aszerint, hogy melyek foglalkoznak korrupcióval, és melyek nem. A munka az adatgyűjtés kritériumait és módszerét, valamint az adat-tisztítás lépéseit nagyon alaposan körüljárja, ám az ennél sokkal fontosabb, a felügyelt klasszifikációhoz szükséges annotálás, tehát a korrupciós/nem korrupciós címkével való ellátás módszertanáról nem írnak. Egy másik kritikai észrevétel téve: a tanulmány szerint az elemzők 30-30 dokumentumot annotáltak, és ez alapján alkotnak algoritmust a nem-annotált szövegek kategorizálására. Tekintve, hogy közel 400.000 cikk került legyűjtésre, az annotált halmaz nagyon kicsi, kézenfekvő módon a mintavételi hiba miatt várhatóan nem reprezentálja jól a sokaságot, így nem épülhet rá pontos algoritmus. Módszertanilag korrekt kutatások sokkal nagyobb, több ezres/tízezres nagyságrendű annotált adatbázist szoktak alkalmazni, lásd például Bosco et al (2015) automatikus irónia-detektálást célzó vizsgálatát, ahol 3300 politikai témájú tweet-et annotáltak aszerint, hogy tartalmaz-e iróniát.

Az általunk kiválasztott tanulmányok közül közbeszerzési pályázatok elemzésével Fazekas és társain kívül mások is foglalkoztak. Rabuzin és Modrusan (2019) célja az volt, hogy szövegbányászati technikákat alkalmazva korrupciógyanús tendereket azonosítsanak. Elemzésük Horvátországra fókuszált. A modellük nem hagyományos értelemben vett predikciós modell (ők is inkább magyarázó modellként utalnak rá), hiszen lezárult közbeszerzési pályázatok szövegezéséből indul ki, tehát ez esetben már ismert, hogy hány ajánlattevő volt. Az általuk alkalmazott modell célja annak megjósolása volt, hogy az adott pályázat „single bidder” azaz egy ajánlattevős-e (ezzel definiálva a korrupciós kockázatot). A tanulmány a leggyakoribb klasszifikációs modelleket használja: *Naive Bayes*-t, logisztikus regressziót és *Support Vector Machines* modelleket. A kutatás során a szerzőpáros a teljes közbeszerzési pályázatnak csak egy speciális részére fókuszált: a technikai és szakmai alkalmassági követelményeket megfogalmazó részre, egészen pontosan a „technikai alkalmasság” kifejezést követő 1000 szóra. A kutatás célja tehát az volt, hogy a modell eldöntse a kiírásban megfogalmazott alkalmassági feltételek alapján, hogy feltehetően egyetlen ajánlattevő lesz-e. Összegzésük szerint a módszer használható a korrupciógyanús, „single bidder” pályázatok felderítésében, ám hozzá kell tenni, hogy a modellek előrejelző teljesítménye nem kiemelkedően jó. A tenderek kicsit több, mint felében sikerült helyesen besorolniuk az ismeretlen eseteket egy-, vagy többajánlattevős kategóriába. A modell teljesítménye akkor sem javult sokat, amikor a teljes adatbázis helyett a különböző (informatikai, egészségügyi, építőipari stb.) szegmensekre szétbontva alkalmazták a modellt.

A fenti tanulmányok mindegyike felügyelt klasszifikációt használt; a következő tanulmányokban *felügyelet nélküli modell* alkalmazására kerül sor. Láthattuk, hogy eddig előre definiált információkat „tanítunk meg” az algoritmusunknak, ezzel szemben a felügyelet nélküli módszerek esetén nincsen előzetes ismeretünk, nincsenek például „single bidder” címkével ellátott eseteink. Klasszikus, a társadalomkutatók számára is ismert felügyelet nélküli módszer a klaszterelemzés, de a topikmodellezés is ilyen.

A *topikmodellek* (Blei és Lafferty 2009) olyan automatizált eljárások, melyek célja szöveghalmazok látens témáinak azonosítása. A szövegek néhány topik keverékeként azonosíthatók, például egy, a riói olimpia stadion-építéseiről szóló cikk 80%-ban gazdasági, míg 20%-ban sport-témát dolgozhat fel. A topikok száma és tartalma

a priori nem ismert, tehát ez a felügyelt klasszifikációval szemben nem-felügyelt módszer. Az elemzők feladata a topikok optimális számának meghatározása és a topikok interpretációja.

Pan és Chen (2018) a topikmodellek egyik altípusát, a strukturális topikmodellt használták arra, hogy megmutassák: Kínában a korrupcióval kapcsolatos panaszok nem jutnak el a felső szintű hatóságokhoz. Az elemzéshez a Kínai Kommunista Párt „J” Prefektúra Propaganda Osztályának kiszivárgott e-mailjeit elemzik, melyek online elérhetők. A gyűjteményben a 2012 és 2014 közötti időszakra vonatkozóan több mint 3000 panaszt azonosítottak. Különbséget tudtak tenni azok között a bejelentések között, amelyeket továbbítottak a tartomány vezetőihez, és amelyeket visszatartottak. A topikmodellezés legegyszerűbb típusa e panaszok látens témáit segít felderíteni anélkül, hogy előzetes ismerettel kellene rendelkezni arról, hogy a korpusz milyen tartalmak köré szerveződik. Az itt alkalmazott strukturális topikmodellbe már metaadatok is bevonhatók (például bejelentették-e a panaszt). Az elemzés során a kutatók topikmodellezés segítségével vizsgálták, hogy a panaszok milyen témában születtek, és azt, hogy a különböző témák (topikok) aránya és a témát jellemző szavak eloszlása befolyásolja-e, hogy az adott panasz bejelentésre kerül-e vagy sem. Azt találták, hogy a vezetőségi jogsértésekre vonatkozó panaszokat (mint például a sikkasztás) és egyéb korrupció-tematikájú panaszokat kisebb valószínűséggel jelentették, mint azokat, melyek az oktatás minőségére vagy a környezetszennyezésre vonatkoztak.

Muço (2019) hipotézise szerint a helyi politikusok korrupciós ügyeiről szóló információk nyilvánosságra kerülése kihat a pártjukra is. Az elemzés során brazil helyi önkormányzatok választási auditjait elemezte, melyek 2000-ben kerültek felvételre. Ezek vizsgálata során szintén nem-felügyelt eszközhöz nyúlt: főkomponens-elemzés (PCA) felhasználásával hozott létre egy olyan mutatót, amely az önkormányzatokat a legkevésbé korrupttól a legkorruptabbig sorolta. Először egy előre definiált szólista segítségével szabálytalanságra utaló kifejezéseket („*fraud*”, „*collusion*”, „*procurement simulation*”) keresett a szövegben, illetve megszámlolta az általa súlyosként definiált szabálytalanságok előfordulását. Emellett a dokumentum hosszát és a képek számát is vizsgálta. Eredményei többek között azt mutatják, hogy a választópolgárok csak akkor veszik figyelembe az audit során nyilvánosságra kerülő problémákat, ha az elér egy bizonyos küszöböt.

A talált NLP-s cikkek között több olyan volt, ami nem annyira tartalmi, mint inkább technikai célra alkalmazta a módszert. Li et al. (2019) célja például egy olyan módszer kialakítása, ami felismeri a korrupcióhoz kapcsolódó tweeteket; ezáltal egy közösségi média alapú „*surveillance*” (felügyelő és jelentő) eszköz kialakítása. Az eszköz célzott beavatkozások (mint hatóságok számára történő jelentések) kidolgozására is felhasználható. A szerzők Twitterről gyűjtöttek adatokat olyan bejegyzéseket keresve, melyek korrupcióval kapcsolatos kulcsszavakat tartalmaztak. Ezután topikmodellt használtak (tulajdonképpen az adatok tisztításához) oly módon, hogy e modell segítségével szűrték ki az általuk zajként értelmezett, irreleváns tweeteket. Az adattisztítást követően az adatbázis egy kisebb részén manuális kódolással tárták fel a tweetek tematikáját egy tanuló adathalmazon (olyan címkéket használva, mint rendőrségi vagy egészségügyi korrupció) majd felügyelt klasszifikáció (*support vector machine, SVM*) segítségével címkézték fel a manuálisan be nem sorolt tweeteket.

Niklander et al. (2016) tanulmánya a fentiek zömével szemben nem valamilyen objektív mutató elkészítését célozza, hanem a korrupcióval kapcsolatos társadalmi attitűdökre koncentrál. A kutatás az érzelmi töltet automatizált kinyerésére alkalmas szentiment elemzéssel (erről lásd: Németh et al. 2020) vizsgálja Twitter bejegyzéseken, hogy a felhasználók hogyan reagálnak a különböző korrupciós témákra. A szentiment- és az emócióelemzés az üzleti szféra talán legnépszerűbb NLP-módszere: használják például a közösségi média hozzászólásaiban adott, a céggel vagy a cég bizonyos termékeivel, mozifilmekkel stb. kapcsolatos vélemények azonosítására. Az utóbbi időben megjelentek társadalomtudományi alkalmazások is. A szerzők két konkrét chilei

korrupciós eset kapcsán arra jutottak, hogy a reakciók nem függenek össze szorosan a hírekkel, s valódi vita helyett csak az ellenkező politikai oldal kritizálása figyelhető meg.

KÍNÁLKOZÓ NLP-ALTERNATÍVÁK

Az alábbiakban néhány lehetőséget villantunk fel arra vonatkozóan, hogy milyen automatizált szöveg-elemzést használó alternatíva adódhat a vizsgált tanulmányok módszerére vonatkozóan. Ez nyilván nem minden kutatásra áll, sok esetben a kvalitatív módszer a megfelelő, egy esettanulmány vagy néhány eset alapos körbejárása nem lehetséges automatikus módszerekkel.

Josefsson (2014) áttekintést ad az 1994 és 2013 között született, olasz korrupcióellenes pártok választási programjai alapján azok fő témáiról és irányelveiről. A szerző manuálisan dolgozza fel a szövegeket: 9 előre definiált témát keres azokban, és súlyozza előfordulásukat aszerint, hogy milyen hangsúlyt kap az adott téma. Egy alternatív, nem-felügyelt, tehát a tematikus struktúrát induktív módon feltáró módszer lehetne ugyanerre a feladatra a topikmodell egy variánsának, az időbeli tematikus trendek vizsgálatára alkalmas dinamikus topikmodellnek a használata (lásd Katona et al. 2021). Előnye ennek a módszernek az induktív megközelítés mellett az, hogy algoritmikus módon tárja fel a dokumentumok látens témáit, így sokkal konzisztensebb módon jár el, melynek révén elkerülhetővé válna a kutatói szubjektivitás hatása. Másrészt az idő dimenziójának bevonásával lehetővé válna a topikok súlyának és tartalmának időbeli változásának (automatizált) detektálása is, mely az eredeti tanulmányban nem jelenik meg. Mivel a topikmodellezés nem címkézi automatikusan az egyes topikokat, a topikok tartalmi azonosítása a kutató feladata marad, de a módszer a topikokat jellemző kifejezések és reprezentáns szövegek megadásával mindenképpen megkönnyíti e feladatot.

Az általunk talált tanulmányok az NLP eszköztárának csak igen szűk szeletét használták, nem alkalmaztak például szóbeágyazási modellt (*word embedding model* – erről részletesen lásd: Németh et al. 2020), ami pedig a szavak jelentésének vizsgálhatóságát adná a kutató kezébe, nagyon inspiratív lehetőségekkel. A modell a vizsgált korpusz látens szemantikai struktúráját reprezentálja. Leegyszerűsítve: a korpuszunk szavait egy térben jeleníti meg, ahol a szavak elhelyezkedését jelentésük határozza meg. A szójelentést itt a szavak mondatbeli előfordulásának szűk környezete határozza meg és aszerint kerül közel vagy távol egymástól két szó a vektortérben, hogy mennyire egyezik meg ez a környezet a korpuszban.

A szóbeágyazási modell sokat hozzá tehetne például Mear (2016) elemzéséhez, aki az *Anti Corruption International* nevű, nemzetközi, korrupcióellenes NGO tweetjeit elemzi diskurzuselemzés segítségével. A szerző a „korrupció” szóval gyakran együtt előforduló kifejezéseket keresi, és ebből von le következtetést arra, hogy a szervezet jellemzően hogyan használja a kifejezést a közösségi médiában. Szóbeágyazást alkalmazva ugyanerre a kérdésre azonosíthatók lennének a „korrupció” kifejezés szinonimái is, és mivel a módszer nem-felügyelt algoritmus, így objektívebb is, hiszen nem mi választjuk ki, hogy melyek a korrupció kapcsán releváns (annak használati környezetébe tartozó) kifejezések, hanem ez automatikusan történik. A szóbeágyazási modellek segítségével többet megtudhatnánk az adott szervezet fogalom- és szóhasználatáról, megadhatnánk a „korrupció”-hoz (a szervezet nyelvhasználata alapján) jelentésben legközelebb eső kifejezéseket és vizsgálhatnánk azok klasztereződését is. Még tartalmasabb lehetne e nyelvhasználaton alapuló elemzés, ha ezen felül összevetést adna más területen dolgozó, illetve más megközelítést követő szervezetek tweetjeinek vizsgálatával – az automatizált vizsgálat alkalmazásával e kiterjesztés nem igényelne nagy kapacitástöbbletet.

Kézenfekvő NLP-alapú kiegészítés kínálkozik Fazekas és Tóth (2016) kutatásaira is. Mint említettük, ők szöveges adatbázison (közbeszerzési kiírások korpuszán) dolgoztak, de klasszikus módszert követtek: a kiírá-

sok néhány előre definiált jegye alapján igyekeztek a korrupciós kockázatot viselő kiírásokat azonosítani. Jelen tanulmány első szerzője ez évben kezdi meg Fazekassal együttműködve a kutatás NLP-alapú kiegészítését. A közösen készítendő tanulmány egyik célja éppen annak vizsgálata lesz, hogy a korábbi modellek teljesítménye javítható-e a szöveges információ automatizált kinyerésével és annak a korrupciós kockázat előrejelzésébe történő bevonásával. Kísérletet teszünk továbbá annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy csupán a pályázat szövegéből kiindulva lehetséges-e „megjósolni” azt, hogy mely pályázó nyeri el az adott közbeszerzést.

Az IMF „*news-flow index*”-éhez összeállított szöveges adatbázis értékes gyűjtemény, mely számos elemzési lehetőséget rejt magában. Mivel hosszú időt ölel fel (1995-2017), így a korrupció kifejezés változásának, a korrupció tematizáltságának dinamikája is vizsgálható lenne rajta. Mivel 30 ország hírforrásait tartalmazza, így nemzetközi összehasonlítás alapjául is szolgálhat: feltárhatók lennének a korrupciós szó használatának, jelentésének kulturális aspektusai és az országok közötti különbségek is. Egy másik, a big data kutatásokkal kapcsolatban általában is fontos észrevételünk, hogy bár a tanulmány mintát használ, nem egy teljes populációt, ennek ellenére a szerzők gyakran nem fogalmazzák meg expliciten, hogy a cikkek összegyűjtéséhez kiválasztott hírportálok mit kívánnak reprezentálni, nem tudjuk, hogy mire általánosíthatók az eredmények. A *survey* típusú felmérésekkel szemben, ahol a kutatás célpopulációja és reprezentativitása világosan értelmezhető, a *big data* típusú kutatásoknál ez nem egyértelmű (a *big data* kutatások reprezentativitásáról lásd bővebben: Németh 2015).

Másik kritikai észrevételünk a nagy társadalomtudományos potenciállal bíró felügyelt klasszifikációs algoritmusokat alkalmazó kutatások (lásd például: Noerlina et al. 2016) annotálására vonatkozott. Nem írnak róla részletesen, hogy kik (szakértők? laikusok?), milyen korrupció-definíciós instrukciókat követve és milyen szervezésben (egyetlen annotátor? kettős független annotálás?) annotáltak. Pedig a társadalomkutatási alkalmazásoknál éppen ezeknek a döntéseknek van kiemelt szerepe, hiszen a besorolás itt az üzleti és műszaki alkalmazásoknál sokkal komplexebb interpretációs feladatot jelent (egy bővebb reflexióként erre a problémára lásd: Németh et al. 2020).

Végül, hiányoltuk a talált tanulmányokban a módszertani rugalmasságot. Egyetlen tanulmány sem alkalmazott valódi kevert (azaz kvalitatív és kvantitatív elemeket egyaránt alkalmazó) megközelítést, ami pedig gyümölcsöző lenne. Egyrészt azért, mert a tartalmi háttértudás igazán így lenne beépíthető az automatizált elemzésekbe, azok már az induláskor, azaz az adatgyűjtés, korpuszmeghatározás, előfeldolgozás, operacionalizáció során „közelebb” kerülnének a szövegekhez. Másrészt a modellezés eredményeinek interpretációját is nagyban támogathatná a kvalitatív megközelítés: a szövegeknek a modellel támogatott, célzott módon kiválasztott rész-mintáinak humán – azaz nem automatizált? – feldolgozása. Hasonlóan messzi távlatokat nyithatna a különböző adatforrások vagy különböző korrupció-koncepciók kombinálása.

ÖSSZEGRÉS

Tanulmányunkban a 2000 után született, nagy tömegű szövegek automatizált feldolgozására épülő korrupciókutatások összegyűjtésére és összegzésére törekedtünk, a természetes nyelvfeldolgozás alkalmazási elterjedtségére, illetve lehetőségeire fókuszálva. A *scoping review* módszerét alkalmaztuk, mivel diffúz, nem pontosan definiálható témában kerestünk irodalmat, így a kereső algoritmus és az összegzés szempontjai sem voltak ismertek előzetesen.

Kutatásunk limitációi közé tartozik, hogy keresési kulcsszavaink nem feltétlenül fedik le a kutatni kívánt terület egészét. Ennek oka, hogy még nincsenek terminus technicusok intézményesülve ezen a módszertani területen, a nyelvészet, statisztika, informatika, mesterséges intelligencia és kognitív tudomány határmezsgyéin (a magyar szóhasználat is cseppfolyós: szövegbányászat, automatizált/automatikus/számítógépes szöveganalitika/szövegelemzés, természetes nyelvfeldolgozás, számítógépes nyelvészet stb.). Emellett az, hogy csupán angol nyelvű találatokat elemeztünk, szintén korlátozta kutatásunkat, bár feltehető, hogy e témához tartozó fontosabb tudományos eredmények zöme megjelenik angol nyelvű nemzetközi tudományos platformon is.

Lényeges eltéréseket találtunk a felhasznált szöveges adatforrást, a korrupció-mérési módot és az elemzési megközelítést tekintve, ugyanakkor sajnálatosan kevés (adatforrását, módszerét vagy korrupció-mérési módját tekintve) kevert típusú tanulmányt találtunk. A klasszikus, a korrupció volumenét, vagy a vele kapcsolatos attitűdöt / percepciót leíró ill. észlelésének következményeit vizsgáló (Muço, 2019) munkákon kívül találtunk a korrupció megelőzésére felhasználható eredményeket (Fazekas és Tóth 2016, Pan és Chen 2018), sőt intervencióra közvetlenül alkalmasakat is (lásd: Li et al. 2019 *surveillance*-rendszerét). Az NLP-t csupán néhány tanulmány használta, és ezek egy része sem annyira tartalmi, mint csak technikai feladatra (például a korrupciós tematikájú cikkek azonosítására). Látható: az NLP nem nagyon elterjedt még ezen a területen. Ugyanakkor azt is igyekeztünk bemutatni, hogy gyümölcsöző lehet a használata, mutattunk példákat arra, amikor alternatív eszközként jól támogathatná a meglévő kutatást. Reméljük, hogy munkánkkal inspiráltuk a területen folyó kutatást, és hogy más társadalomkutatási területekre is átvihetők eredményeink.

HIVATKOZÁSOK

- Ahadiat, E. (2019) Corruption and Abuse of Power: A Reflection of Social Issues in Short Stories. *Social Sciences on Sustainable Development for World Challenge: The First Economics, Law, Education and Humanities International Conference*.
<https://doi.org/10.18502/kss.v3i14.4311>
- Aggarwal, Z. (2012) *Mining Text Data*. New York: Springer.
- Aminudin, A. (2018) Discourse of Corruption in Case of Corruption Setya Novanto in Tempo Magazine November 2017 Edition (Discourse Analysis Teun Van Dijk). Conference paper presented at the 2nd International Symposium on Social Science, Arts and Humanities (SYSSARM 2018) Conference in Krabi, Thailand. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/324949870_Discourse_of_Corruption_in_Case_of_Corruption_Setya_Novanto_In_Tempo_Magazine_November_2017_Edition_Discourse_Analysis_Teun_Van_Dijk [Letöltve: 2021-04-20]
- Arksey, H. – O'Malley, L. (2005) Scoping studies: towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology: Theory and Practice*, 8(1), 19–32. <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>
- Axelsson, S. – Dahlberg, S. (2018) *Corruption Talk: Mapping the Word Corruption in Online Text Data Across the World*. General Conference of the European Consortium for Political Research (ECPR), Conference Paper. Elérhető: <https://ecpr.eu/Filestore/paperproposal/c3de1fed-0189-4fa6-bfaf-bdde065a91de.pdf> [Letöltve: 2021-04-20]
- Blei, M. D. – Lafferty D. J. (2009) Topic models. Elérhető: <http://www.cs.columbia.edu/~blei/papers/BleiLafferty2009.pdf> [Letöltve: 2021-04-20]
- Bosco, C. – Patti, V. – Bolioli, A. (2015) Developing corpora for sentiment analysis: the case of irony and senti-TUT. In *Proceedings of the 24th International Conference on Artificial Intelligence (IJCAI'15)*, 4158–4162. AAAI Press. Elérhető: <https://www.ijcai.org/Proceedings/15/Papers/587.pdf> [Letöltve: 2021-04-20]
- Borenstein, M. – Hedges, L. V. – Higgins, J. P. T. – Rothstein, H. (2009). *Introduction to meta-analysis*. Chichester, U.K: John Wiley & Sons.
- Bratu, R. – Kažoka, I. (2018) Metaphors of Corruption in the News Media Coverage of Seven European Countries. *European Journal of Communication*, 33(1), 57–72. <https://doi.org/10.1177/0267323117750695>
- Denyer, D. – Tranfield, D. (2009). *Producing a systematic review*. In Buchanan, D. A. – Bryman, A. (Szerk.) *The Sage handbook of organizational research methods*. London: Sage, 671–689.
- Dijk, T. A. (1985) *Handbook of discourse analysis*. London: Academic Press.
- Fairclough N. (1992) Discourse and Text. Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 3(2), 193–217. <https://doi.org/10.1177/0957926592003002004>
- Fazekas M. – Tóth I. J. (2012) *A hatékony kormányzás alapvető feltétele, hogy adatokkal rendelkezünk a kormányzásról*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. Elérhető: http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2014/01/kb_adatok_2010_3riport_120304.pdf [Letöltve: 2021-03-08]
- Fazekas, M. – Tóth, I. J. (2016) From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly*, 69(2), 320–334. <https://doi.org/10.1177/1065912916639137>
- Fazekas, M. – Tóth, I. J. – King, L. P. (2016) An Objective Corruption Risk Index Using Public Procurement Data. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 22(3), 369–397.
- Gerő M. – Mikola B. (2020) *A korrupcióérzékelés két arca: a hétköznapi és az állami szintű korrupció észlelésének legfontosabb meghatározói*. A Transparency International Magyarország és a Társadalomtudományi Kutatóközpont közös jelentése a korrupcióérzékelésről. Elérhető: <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2020/05/Ger%C5%91-Mikola-2020-A-korrupci%C3%B3%C3%A9rz%C3%A9kel%C3%A9s-k%C3%A9t-arca.pdf> [Letöltve: 2021-03-08]
- Hajdu M. – Pápay B. – Szántó Z. – Tóth I. J. (2016) *Human Assisted Content Analysis of the print press coverage of corruption in Hungary*. Projekt jelentés. ANTICORRP.
- Hlatshwayo, S. – Oeking, A. – Ghazanchyan, M. – Corvino, D – Shukla, A. – Leigh, L (2018) *The Measurement and Macro-Relevance of Corruption: A Big Data Approach*. IMF Working Papers 18 (195), 1. <https://doi.org/10.5089/9781484373095.001>.
- Hirschberg, J. – Manning, C. D. (2015) Advances in natural language processing. *Science*, 349(6245): 261–266. <https://doi.org/10.1126/science.aaa8685>.
- Ignatow, G. – Rada, M. (2016) *Text Mining. A Guidebook for the Social Sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Josefsson, A. (2014) *Mainstream Party Strategizing on Corruption Issues – The Case of Italy*. BA thesis. Gothenburg: University of Gothenburg. Elérhető: <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/36519> [Letöltve: 2020-07-26]
- Katona E. – Kmetty Z. – Németh R. (2021) A korrupció hazai online média-reprezentációjának vizsgálata természetes nyelvfeldolgozással. *Médiakutató*, megjelenés alatt.

- Lavrakas, P. J. (2008) *Encyclopedia of Survey Research Methods*. Thousand Oaks, CA: SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781412963947>
- Li, J. – Chen, W. – Xu, Q. – Shah, N. – Mackey, T. (2019) Leveraging Big Data to Identify Corruption as an SDG Goal 16 Humanitarian Technology. *IEEE Global Humanitarian Technology Conference (GHTC)*, Seattle, WA, USA, 1–4. <https://doi.org/10.1109/GHTC46095.2019.9033129>.
- Marchetti R. (2016) Methodology of the human-assisted content analysis. Elérhető: <http://anticorpp.eu/publications/methodology-of-the-human-assisted-content-analysis/> [Letöltve: 2021-03-08]
- Mear, C. (2016) *An International NGO Startup's Use of Social Media Technology. The Case of Anti Corruption International: A Discursive Analysis on the Organizational Use of the Term 'Corruption' on Twitter*. Master's Thesis. Trondheim: Norwegian University of Science and Technology. Elérhető: <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/2449754/Camilla%20Mear%20-%20MSGLOPOL%20-%202016.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Letöltve: 2020-07-26]
- Moreno, S. A. – Redondo, T. (2016) Text Analytics: the convergence of Big Data and Artificial Intelligence. *International Journal of Interactive Multimedia and Artificial Intelligence*, 3(6): 57–64. <https://doi.org/10.9781/ijimai.2016.369>
- Muço, A. (2019) *Learn from thy Neighbor: Do Voters Associate Corruption with Political Parties?* Elérhető: https://www.dropbox.com/s/yphqpyiaue8ngoe/Learn_from_thy_neighbour.pdf?dl=0 [Letöltve: 2020-07-26]
- Németh, R. – Katona, E. – Kmetty, Z. (2020) Az automatizált szövegelmezés perspektívája a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 30(1), 44–62.
- Németh, R. (2015) A számok tényleg magukért beszélnek? *Replika*, Big Data és szociológia különszám (92–93), 203–208.
- Németh, R. – Sik, D. – Máté, F. (2020) Machine Learning of Concepts Hard Even for Humans: The Case of Online Depression Forums. *International Journal of Qualitative Methods*, <https://doi.org/10.1177/1609406920949338>
- Niklander S. – Soto R. – Crawford B. – de la Barra C.L. – Olguín E. (2016) Facilitating Analysis of Audience Reaction on Social Networks Using Content Analysis: A Case Study Based on Political Corruption. In Stephanidis C. (szerk.) *HCI International 2016 – Posters' Extended Abstracts. Communications in Computer and Information Science*. Las Vegas: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40542-1_10
- Noerlina, – Wulandhari, L. – Sasmoko, S. – Muqith, A. – Alamsyah, M. (2017) Corruption Cases Mapping Based on Indonesia's Corruption Perception Index. *Journal of Physics: Conference Series* 801. Elérhető: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/801/1/012019> [Letöltve: 2020-07-26]
- Novitasari, N. – Mardikantoro, H. B. (2019) Representation of Rajawali Citra Televisi Indonesia and Indosiar Social Cognition of Journalist in the Construction of Discourse on Corruption News. *Seloka: Jurnal Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia* 8(2) Elérhető: <https://journal.unnes.ac.id/sju/index.php/seloka/article/view/31228> [Letöltve: 2021-03-08]
- Ogunmuyiwa, H. O. (2015) A Critical Discourse Analysis of Corruption in Presidential Speeches. *International Journal for Innovation Education and Research*, 3(12), 31–50. <https://doi.org/10.31686/ijer.vol3.iss12.484>
- Ogunmuyiwa, H. O. (2019) Analysing the discourse on corruption in presidential speeches in Nigeria, 1957–2015: Systemic functional linguistics and critical discourse analysis frameworks. Elérhető: <http://etd.uwc.ac.za/xmlui/handle/11394/6674> [Letöltve: 2021-03-08.]
- Pan, J. – Chen, K. (2018) Concealing Corruption: How Chinese Officials Distort Upward Reporting of Online Grievances. *American Political Science Review*, 112(3), 602–620. <https://doi.org/10.1017/S0003055418000205>
- Rabuzin, K. – Modrusan, N. (2019) Prediction of Public Procurement Corruption Indices using Machine Learning Methods. In *Proceedings of the 11th International Joint Conference on Knowledge Discovery, Knowledge Engineering and Knowledge Management 3: KMIS*, 333–340. <https://doi.org/10.5220/0008353603330340>
- Touwe, M. – Sultan I. M. (2015) The Investigation of Tempo Weekly News Magazine in the Corruption Case of the Megaproject Hambalang Sport Facilities. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research*, 20(2), 233–239. <https://doi.org/10.31947/kjik.v3i2.580>
- Vijayarani, S. – Ilamathi, M. J. – Nithya, M. (2016) Preprocessing Techniques for Text Mining- An Overview. *International Journal of Computer Science and Communication Networks*, 5(1), 7–16.
- Weaver, J. (2020) Jobs for Sale: Corruption and Misallocation in Hiring. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3590721> [Letöltve: 2021-03-08]

SZALMA IVETT¹

MESTERSÉGES MEGTERMÉKENYÍTÉSI ELJÁRÁSOKKAL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK A FIATAL GYERMEKTELEN NŐK KÖRÉBEN MAGYARORSZÁGON²

[HTTPS://DOI.ORG/10.18030/SOCIO.HU.2021.1.125](https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2021.1.125)

Absztrakt

A mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos kérdések aktuálisak ma a magyar társadalomban, hiszen a közelmúltban több olyan közpolitikai intézkedés is született, amelyek befolyásolhatják ezek igénybevételét (2020. február 1-jétől hat termékenységi klinikát államosítottak), és 2020. július 1-től nemcsak a mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos kezelések, hanem a kivizsgálások és a gyógyszerek is ingyenessé váltak Magyarországon. Ennek ellenére viszonylag keveset tudunk a lehetséges felhasználók attitűdjeiről.

Ebben a tanulmányban négy fókuszcsoportos beszélgetés alapján vizsgáljuk a 20 és 35 év közötti, még gyermektelen nők általános attitűdjét mesterséges megtermékenyítési eljárásokról, valamint az ehhez köthető párkapcsolati normákat és az életkorral kapcsolatos dilemmákat. Az eredmények azt mutatják, hogy az általános pozitív attitűd nem feltétlenül jelenti azt, hogy valaki – ha erre szüksége lenne – részt venne ezekben az eljárásokban. Az életkorral kapcsolatban a fókuszcsoportos résztvevők jól behatárolták a gyermekvállalás lehetséges időszakát, azonban az életkort nem tekintik elsődlegesen fontosnak a termékenység szempontjából. A fókuszcsoportos résztvevők között a legnagyobb vita akörül alakult ki, hogy lehetővé tennék-e egyedülálló nőknek és leszbikus pároknak, hogy részt vegyenek mesterséges megtermékenyítési eljárásokban.

Kulcsszavak: mesterséges megtermékenyítési eljárások, párkapcsolati normák, életkori dilemmák, fókuszcsoport

1 Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, és egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaság- és Közpolitika Intézet.

2 A tanulmány megírását az NKFIH (PD 123789) támogatta.

ATTITUDES TOWARDS ASSISTED REPRODUCTION TECHNOLOGY AMONG YOUNG CHILDLESS WOMEN IN HUNGARY

Abstract

Issues related to assisted reproduction are relevant topics in Hungary because several public policy measures have recently been adopted that may affect their use (as of February 1, 2020, six fertility clinics were nationalized, and from July 1, 2020, not only assisted reproduction treatments are freely available, but also examinations and medicines have become free in Hungary). Yet we know relatively little about the attitudes of potential users to assisted reproduction technology.

In this study, I have examined the general attitudes of women between the ages of 20 and 35 to assisted reproduction technologies as well as the norms concerning partnership and age related to assisted reproduction technologies based on four focus group discussions.

The results show that there is an overall positive attitude to assisted reproduction, but that does not necessarily mean that someone would use assisted reproduction if they needed it. Regarding age, although the focus group participants spanned the possible period of childbearing, they do not consider age as the most important factor influencing fertility. The biggest debate among the focus group participants concerned whether or not single women and lesbian couples should be allowed to participate in assisted reproduction.

Keywords: assisted reproduction treatment (ART), attitudes, norms related to partnership and age, focus group discussions

MESTERSÉGES MEGTERMÉKENYÍTÉSI ELJÁRÁSOKKAL KAPCSOLATOS ATTITÚDOK A FIATAL GYERMEKTELEN NŐK KÖRÉBEN MAGYARORSZÁGON

BEVEZETÉS

Az 1990-es rendszerváltás előtt a gyermektelenségi ráta meglehetősen alacsony volt a kelet-európai országokban: a nők csupán 10%-a maradt gyermek nélkül ebben a régióban (Sobotka 2017). Azonban a rendszerváltást követően változások történtek a termékenységi mintázatban, különösen az 1970-es évek közepén született korosztály esetében. A kezdeti alacsony gyermektelenségi szint növekedni kezdett, ezzel megközelítve vagy meghaladva a 10%-ot a poszt-socialista régióban (Sobotka 2017). A 2001-es népszámlálás adatai szerint a 45 év feletti gyermektelen nők aránya 7,8% volt, amely 2011-ben 11,2%-ra nőtt (Kapitány 2015). A 2016. évi mikrocenzus alapján a trend növekedést mutat: a 25 és 36 év közötti nők 56%-a volt gyermektelen (KSH 2017).

A gyermektelen nők számának növekedése azért meglepő, mert a poszt-socialista országokban a 18 és 40 év közötti férfiak és nők továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítanak a szülőségnek (Miettinen–Szalma 2014), azaz közülük szinte mindenki szeretne legalább egy gyermeket vállalni élete során. Az tudatos gyermektelenségi ráta eltér az EU15 országokétól, ahol a férfiak 6%-a és a nők 4%-a választja a gyermektelenséget, míg sok kelet-európai országban mindkét nem esetében ez az arány 3% alatt maradt a 2011-es *Eurobarometer* adatai alapján (Miettinen–Szalma 2014). Továbbá Magyarországon a felnőtt népesség 86%-a egyetért azzal az állítással, hogy egy nőnek szüksége van gyermekekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete a 2008-as *European Values Study* (EVS) adatok alapján (Szalma 2014).

Az Orbán-kormány 2010-es hivatalba lépése óta a családok kiemelt prioritást kaptak mind gazdasági, mind társadalmi szempontból. Magyarország a GDP mintegy 4,8%-át költi a családtámogatási rendszerre, mely arány 2015-ben Európában a legmagasabb volt (ÁSZ Hírportál 2019). A magyar családpolitikát a pronatalista jelzővel is illelhetjük, mivel annak elsődleges célja, hogy minél több gyermek szülessen (Spéder et al. 2020). A pronatalista politika elsősorban a nőkre fókuszál, mivel a nyilvános diskurzusban a gyermekvállalás és a gyermektelenség témája leginkább a nők ügyeként merül fel. Erre példa Orbán Viktor nyilatkozta 2018. április 20-án a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában: *„Szeretnék egy átfogó megállapodást kötni a magyar nőkkel, mert a demográfia végül is rajtuk áll vagy bukik, az ő döntésükön. Fontosnak tartom, hogy mondják el, mi pedig pontosan értsük meg, hogy mit akarnak, mert a gyerekvállalás a legszemélyesebb ügy, de a közösség számára ugyanakkor egy fontos ügy. Tehát egy személyes ügy, ami a közösségnek is fontos ügy, azt is mondhatom, hogy a legszemélyesebb közügy, és ezt csak a hölgyek tudják eldönteni.”*³

A pronatalista szemléletmódból adódóan az Orbán-kormány számos intézkedést vezetett be 2010-ben és az azt követő években annak érdekében, hogy a nőket gyermekvállalásra ösztönözzék. A teljesség igénye nélkül említek néhány példát. Élethosszig tartó személyi jövedelemadó alóli mentesség jár azon nők számára,

³ Forrás: <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perccimu-musoraban20180420> (<http://www.kormany.hu/hu/a-kormanyoszovivo/hirek/folytatodik-a-nemzetnek-es-a-csaladoknakkedvezo-kormanyzas> (2020. január 11.)).

akik legalább négy gyermeket szülnek vagy nevelnek. Alacsony kamatozású 10 millió forint értékű hitelt kaphatnak azok a 40 év alatti nők, akik első házasságukat kötik. Ez a hitel az igénylést követő első öt évben kamatmentes. Sőt, ha ezen időszakban gyermeke születik az igénylőnek, akkor a kamatmentesség a teljes futamidőre érvényes lehet; a tartozás egyharmadát eltörlik a második gyermek megszületésével, a teljes tartozást pedig a harmadik gyermek megszületésével. Egy másik intézkedés 2,5 millió forintos támogatást nyújt hétülékes gépjármű megvásárlásához három- vagy többgyermekes családok számára. Az intézkedések legtöbbször pénzügyi ösztönzőnek tekinthető, ez alól kivételt jelent az új bölcsődei férőhelyek létrehozása 2022-re.⁴

2020 elején egy újabb kormányzati intézkedés született a Nemzeti Humán Reprodukciós Program végrehajtásáról (Magyar Közlöny 2020), amelynek célja szintén a gyermekszám növelése. A határozat szerint hat mesterséges megtermékenyítést végző magánkórház kerül állami tulajdonba, továbbá a központi költségvetésből jelentős összeget csoportosítanak át támogatási célra – ezáltal mindenki részére hozzáférhetővé szeretnék tenni a meddőségi kezeléseket. Az államosítás mellett 2020. július 1-től ingyenessé tették a meddőségi vizsgálatokat mind a nők, mind a férfiak számára, valamint ingyenessé váltak a meddőségi kezelésekből használt gyógyszerek is. E rendelkezések jól illeszkednek a pronatalista családpolitikához, hiszen a kormány évente 4000 csecsemő születését várja ezektől. Azonban ezek az intézkedések ellentmondásosnak tekinthetők a kereszténydemokrata ideológia szempontjából, hiszen például Veres András, a katolikus püspöki kar elnöke így fogalmazott a Magyar Hírlapban: „Ezt [a lombik programot] teljesen ki kéne iktatni a gyakorlatból, súlyos bűnököt követünk el vele! Az emberi élet továbbadása nem technológia kérdése, hanem két ember, egy férfi és egy nő szeretetkapcsolatát feltételezi, nagyon komoly lelki vonatkozásokkal a háttérben”.⁵

Novák Katalin, családokért felelős tárca nélküli miniszter válasza erre a kritikára az volt, hogy „Szeretnék megnyugtatni minden olyan párt, aki meddőségi problémákkal küzd, hogy a magyar kormány segít nekik, amiben csak tud.”⁶ A lombikeljárásokkal kapcsolatos véleménykülönbségek ellenére az Orbán-kormány és a katolikus egyház álláspontjában közös pont, hogy a gyermekvállalást heteroszexuális párkapcsolatban tartják csak elképzelhetőnek. Ugyanakkor az egyedülálló nők számára is adott a jogi lehetőség, hogy mesterséges megtermékenyítési eljárásokban részt vegyenek. Ez azért fontos, mert a korábbi kutatások arra világítottak rá, hogy Magyarországon a gyermektelenség mögött legtöbbször a partnerkapcsolat hiánya áll (Szalma–Takács 2012, 2014). A másik fontos tényező, amely gyermektelenséghez vezethet, hogy sokszor a nők, illetve a párok addig halasztják a gyermekvállalást, amíg kifutnak a gyermekvállalás biológiai életkorából (Szalma–Takács 2015, Takács 2013).

Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a biológiai életkor befolyásolhatja a gyermekvállalást, hanem a gyermekvállalás életkorára vonatkozó társadalmi normák is (Paksi–Szalma 2008, Mynarska 2010). Ezek a társadalmi normák nemcsak társadalmanként lehetnek eltérőek, hanem időben is változhatnak. Például Mynarska (2010) azt találta Lengyelországban, hogy a 30 éves kor egy olyan társadalmi norma, amelyet követően az emberek szerint már túl késő anyává válni. A rendszerváltás előtt Magyarországon is a 30 éves kort lehetett az anyává válás felső korhatárának tekinteni, ami azonban 2000-es éveket követően egyre inkább kitolódott a 40 éves kor környékére (Szalma–Takács 2012).

4 Forrás: <https://www.aszhirportal.hu/hu/hirek/a-csaladtamogatások-rendszere-magyarországon-asz-elemzes> (2021-02-15.)

5 Forrás: Magyar Hírlap, 2020. október. 17. <https://www.magyarhirlap.hu/belfold/20201017-veres-andras-egymastol-tavolsagot-kell-tartanunk-istentol-azonban-nem> (Letöltve: 2021-01-11).

6 Forrás: <https://www.facebook.com/NOE.nagycsaladosok.orszagos.egyesulete/posts/3807942339217263> (Letöltve: 2020-10-19).

Különösen a mesterséges megtermékenyítési (MM) eljárások esetében érdemes hangsúlyozni, hogy bár van a gyermekvállalásnak egy biológiailag ideális életkora, azonban a modern orvostudomány már lehetőséget biztosít arra, hogy idősebb nőknek is gyermekük születhessen például petesejt-donorság vagy -lefagyasztás által. Ugyanis a nők termékenysége 35 éves kortól kezdve meredeken csökken, mivel a nők meghatározott számú petesejtállománnyal születnek, ez életük során nem bővül (Eijkemans, 2014, Hammarberg et al. 2013, Utting–Bewley 2011). Ennek ellenére Magyarországon nem engedélyezett a petesejt lefagyasztása abból a célból, hogy valaki elhalaszthassa a szülővé válást, a hatályos jogszabályok (lásd: Magyar Közlöny 1998) szerint csak rosszindulatú daganatos betegeknél, genetikai mutáció hordozóinál és súlyos endometriózis vagy munkakörből fakadó veszélyeztetettség esetén lehetséges MM eljárások alkalmazása. Ez azért fontos, mert önmagában a lombikeljárás nem alkalmas arra, hogy az életkor előrehaladtának következtében fellépő meddséget kompenzálja (Leridon 2004, Liu–Case 2011). Egy közelmúltban megjelent tanulmány úgy fogalmaz, hogy azt az egyszerű üzenetet kellene átadni a gyermekvállalás előtt álló nőknek, hogy 30 éves korban egy nő az MM eljárások hatására még valószínűleg szülővé válhat, ellenben 40 éves kor felett már nem valószínű, hogy az MM eljárások segítenek, mivel ezek önmagukban nem alkalmasak arra, hogy az ivarsejtek öregedését kompenzálják (Utting–Bewley 2011). Magyarországon a nők felső korhatára 45 év az MM eljárásokban való részvételnél, azonban a férfiak számára nincs ilyen felső korhatár előírva; azonos nemű párok számára pedig az MM eljárásokhoz való hozzáférés jogilag nem engedélyezett (Präg–Mills 2017, Takács 2018).

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a létező szabályozások mennyire vannak összhangban a 18 és 35 év közötti gyermektelen nők elvárásaival és attitűdjeivel. A tanulmány további célja, hogy kiegészítse a meglévő kvantitatív kutatásokat (Szalma 2014, Szalma–Djundeve 2019), amelyek az MM eljárásokkal kapcsolatos általános attitűdöket vizsgálják Magyarországon és Európában, valamint hozzájáruljon a korábbi kvalitatív kutatási eredményekhez, amelyek elősorban a lombikeljárás során használt embriók sorsával kapcsolatos döntéshozatalra fókuszáltak (Vicsek 2018, Vicsek et al. 2019). A fenti kutatási célokhoz 20 és 35 év közötti gyermektelen nőkkel készített négy fókuszcsoporthoz interjú elemzések, amelyek középpontjában az MM eljárásokkal kapcsolatos általános attitűdök állnak, illetve, hogy a választott csoport mit gondol, milyen párkapcsolatra és életkorra vonatkozó normák léteznek az MM eljárásokhoz való hozzáférésben. A tanulmány második része foglalkozik az MM eljárások típusaival és azok alkalmazási lehetőségeivel, valamint az egyházi és feminista nézőpontok bemutatásával, a harmadik rész ismerteti a felhasznált adatokat és módszereket, majd a negyedik rész az eredményeket mutatja be. Az ötödik részben összegzem az eredményeket és a hatodik résszel zárom a tanulmányt, amelyben bemutatom a tanulmány eredményeihez kapcsolódó korlátokat is.

A MESTERSÉGES MEGTERMÉKENYÍTÉS ELJÁRÁSOK FAJTÁI ÉS ALKALMAZÁSAI, VALAMINT AZ EGYHÁZI ÉS FEMINISTA NÉZŐPONTOK

A mesterséges megtermékenyítési eljárások főbb típusai

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma a következőképpen definiálta az MM eljárásokat: „*azon kezelések összessége, melyek célja a zavart szenvedett reprodukciós működés helyreállítása az ivarsejtek találkozásának elősegítése révén*” (EMMI 2019: 3.). Ide tartozik a legfontosabb és egyben a legrégebbi technika az *in vitro* fertilizáció (IVF), más néven lombikbébi kezelés. Az IVF beavatkozás úgy zajlik, hogy az orvosok kiemelik a páciens petesejtjét és egy speciális eszközbe helyezik, és a spermiumokkal néhány órán belül megtermékenyítik (Navratyil 2011), majd a sikeresen megtermékenyített embriót visszahelyezik az anya méhében két-öt napon belül. Ez az eljárás már több mint 40 éves múltra tekint vissza: 1978-ban született meg az első IVF-kisbaba Angliában. Abban az esetben, amikor a spermiumok petesejtbe történő bejutását valamilyen tényező (például az alacsony spermiumszám vagy a spermiumok gyenge mozgásképesége) akadályozza, intracitoplazmatikus spermium injekciós (ICSI) módszerre van szükség. Ekkor mikromanipulátor segítségével egyetlen spermiumot juttatnak közvetlenül a petesejtbe. Ezt a módszert 1992-ben egy brüsszeli laboratóriumban alkalmazták először (Palermo et al. 1992). A harmadik lehetséges módszer az asszisztált *hatching* (AH). Ennek a lényege, hogy a humán embriót egy védőburok öleli körül, és az embriónak ki kell bújni ebből a burkból, hogy megtapadhasson a méhnyálkahártyában. Az AH technika ezt a kibújást segíti elő azáltal, hogy a burkon kis rést alakítanak ki és így jöhet létre a beágyazódás (Navratyil 2011).

A mesterséges megtermékenyítési eljárások főbb típusai mellett az is fontos kérdés, hogy a párok homológ vagy heterológ MM eljárásokban vesznek-e részt. Homológnak nevezik, ha a házaspár vagy az élettársak saját ivarsejtjeit használják, s heterológ, ha a női petesejt vagy a férfi hímvarsejt donortól származik.

Az elmúlt 30 évben dinamikusan fejlődött ez a tudományág és 2013-ra világszerte már több mint 8 millió gyermek születése köszönhető ennek a módszernek (EMMI 2019). Magyarországon a gyermekek mintegy 1,5–2%-a köszönhető MM eljárásoknak. Ez az arány más európai országokkal összevetve átlagosnak mondható, mivel Európában ez az arány 1,5–4,5% között mozog (EMMI 2019). Az MM eljárások gyors fejlődésének köszönhetően a téma a társadalom számára is egyre fontosabb kérdéssé nőtte ki magát: ma már nem csak az orvostudományi szakirodalom foglalkozik vele, hanem bioetikai, pszichológiai és szociológiai vonatkozásai is egyre inkább előtérben kerülnek.

Egyházi nézőpontok a mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatban

A MM eljárásokkal kapcsolatos álláspontok meglehetősen diverzifikáltak, annak ellenére, hogy az eljárások már több mint 40 éve léteznek. A katolikus vallás állásfoglalása elítélő a MM eljárásokkal szemben. Ez abból fakad, hogy a MM eljárások során a megtermékenyített petesejtek tárgyasulnak és az embriót eszközként használják fel a megtermékenyítés céljaira. Továbbá: „a mesterséges megtermékenyítés során sérül a házasság egysége (szentsége), hiszen az élet továbbadásának folyamatába idegen személyek (orvos, biológus, asszisztens) is beavatkoznak” (Szebik 2016). Különösen igaz ez azokban az esetekben, amikor adományozott ivarsejtekkel, azaz heterológ módon történik a megtermékenyítés. Ezen túl a mesterséges megtermékenyítés során a szexuális kapcsolat örömszerző és életet továbbadó feladata kettéválik, ami elfogadhatatlannak tekinthető ezen álláspont szerint (Szebik 2016).

Ezzel szemben a protestáns egyházak (Magyarországon a két legjelentősebb az evangélikus és a református) sokkal elfogadóbbak a MM eljárásokkal abban az esetben, ha az eljárás során nem pusztítanak el megtermékenyített embriót. Itt a mesterséges megtermékenyítés megítélésének az egyik központi kérdése a megtermékenyített petesejtek száma és sorsa. Vicsek és szerzőtársai (2019) kutatása pont ezt a kérdéskört járta körül, amikor azt vizsgálták, hogy milyen etikai kereteket használnak magyar lombikpáciensek az embriókkal kapcsolatos döntéseik meghozatala során. Emellett a protestáns egyházak szintén elítélik a heterológ módon végzett MM eljárásokat, azonban ha ezekre nem kerül sor, akkor elfogadhatónak tartják a módszer alkalmazását annak érdekében, hogy egy párnak gyermeke születhessen (Kölnei 2020).

Feminista álláspontok

A feminista megközelítések központjában már a kezdetek óta az anyaság és a reprodukció áll. Míg a feminizmus első és második hullámában a reprodukcióval kapcsolatban az abortuszhoz való jog, illetve az anyaság elismerése volt a cél, addig az 1980-as évektől a reprodukcióval kapcsolatban új témaként merült fel a mesterséges megtermékenyítések kérdése (Neyer–Bernardi 2011). A feminista álláspontok meglehetősen sokrétűek, ezért csak a legfontosabb érveléseket mutatjuk be ennek a cikknek a keretében.

Az egyik álláspont azt hangsúlyozza, hogy az új reprodukciós technikák darabjaira bontják az anyaságot, mivel lehetővé teszik a gyakorlatban, hogy különválasszák a „petefészek-anyákat”, akik a petesejtet adományozzák, a „méh-anyákat”, akik testében beültetik az embriót és megszülik a csecsemőt, valamint a „szociális anyákat”, akik a gyermeket nevelik (Klein 2008, Stanworth 1987, idézi: Neyer–Bernardi 2011). Az anyaság elemekre bontása pedig megszünteti a női integritást és szuverenitást (Klein 2008), mivel az MM eljárások végső célja, hogy a biológiai anyaságot feleslegessé tegye és az emberiség szaporodását az orvostudomány és a technológia kezébe adja (Ginsburg–Rapp 1995; idézi: Neyer–Bernardi 2011).

Ráadásul az anyaság elemeire bontása egy újfajta kizsákmányolási rendszert is létrehoz, ugyanis nincs egyenlőség azok között a nők között, akik petesejtet adnak vagy vállalják a béranyaságot, és azok között, akik igénybe veszik ezeket a „szolgáltatásokat” (Ginsburg–Rapp 1995, idézi: Neyer–Bernardi 2011). A petesejt-donorok és béranyák gyakran kiszolgáltatottak és csak azért vállalják a „szolgáltatások nyújtását”, mert pénzre van szükségük (Rothman 1994, idézi: Neyer–Bernardi 2011). Egyes feministák a prostitúcióval vonnak párhuzamot, mivel úgy gondolják, hogy valójában egy piac alakult ki, ahol a petesejt-donorok és a béranyák is testük egy részét pénzért áruba bocsátják (Corea 1985, idézi Neyer–Bernardi 2011).

Ezzel szemben más liberális és posztmodern feministák szerint az MM eljárások lehetőséget nyújtanak a reprodukciós korlátok leküzdésére. Így olyan nők is anyává válhatnak, akiknek korábban erre nem volt lehetőségük, mert meddőnek nyilvánították őket. Ráadásul az MM eljárások abban is segíthetik a nőket, hogy annyi gyereket vállaljanak, amennyit akarnak és akkor, amikor ők szeretnék (Haraway 2006, Neyer–Bernardi 2011).

A feministák többsége elfogadja azt, hogy az MM eljárások segíthetnek a nőknek abban, hogy anyává váljanak, azonban megkérdőjelezi azt, hogy ez valóban a nők egyéni, illetve kollektív érdekében történik (Franklin 1995). Főleg azokban a társadalmakban lehet ellentmondásos az MM eljárások szerepe, amelyek társadalmi nyomást fejtenek ki a nőkre azzal kapcsolatban, hogy csak úgy lehet teljes az életük, ha gyermeket vállalnak (Inhorn–Birenbaum-Carmeli 2008). Az MM eljárások ígérete, miszerint minden nő anyává válhat, megerősíti azt a társadalmi normát, hogy minden nő anyává akar válni, tekintet nélkül egészségi állapotára, életkorára és életútjára (Neyer–Bernardi 2011).

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Jelen kutatás feltáró jellegűnek tekinthető, mivel az MM eljárásokkal kapcsolatos témák közül azokat vizsgálja, amelyek ez idáig alulkutatottak voltak Magyarországon, mint például a párkapcsolati és életkori normák kérdése az időlegesen gyermektelen nők körében. Négy fókuszcsoporthoz beszélgetést készítettünk 2020. februárban 20 és 35 év közötti gyermektelen nőkkel Budapesten. A fókuszcsoporthoz beszélgetések három téma köré csoportosultak: a gyermekvállalás és az életkor közötti összefüggések, a gyermekvállalást befolyásoló egyéb tényezők, valamint a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos tudás és attitűdök. A fókuszcsoporthoz interjúk hossza körülbelül másfél óra volt.

Mind a négy fókuszcsoporthoz interjú gépelésre került és a leírt szövegeket a következő témák mentén tematikusan elemeztem: attitűd az MM eljárásokkal kapcsolatban, gyermekvállalás egyedülálló anyaként, meleg párok gyermekvállalása és életkori normák kérdése. Minden olyan szövegrészt összegyűjtöttem egy Excel-táblázatban, amely a három kiválasztott téma valamelyikéhez kapcsolódott és azt vizsgáltam, hogy milyen közös vonások vannak.

A fókuszcsoporthoz módszer a kvalitatív kutatások közé tartozik, amelyet gyakran használnak a társadalmi kérdések megértése érdekében (lásd például Ochieng et al. 2018, Vicsek 2007). Egy kutatás során egy témában 3-5 fókuszcsoporthoz érdemes elkészíteni. Ha egy újabb csoport során releváns információk nem jönnek felszínre (Morgan 1997), akkor nem érdemes további fókuszcsoporthoz beszélgetést készíteni az adott témában: ez az egyik oka annak, hogy a negyedik fókuszcsoporthoz után nem készítettünk továbbiakat a nők körében. A másik ok, hogy a pandémia nem is tette lehetővé, hogy egy későbbi időpontban személyes fókuszcsoporthoz szervezzünk. Bár a férfiak körében is készítettünk 2020 nyarán 4 darab online fókuszcsoporthoz ugyanebben a témában, de azok elemzésére ennek a tanulmánynak a keretében többek között éppen a módszertani különbségek miatt nem kerül sor.

Más kvalitatív módszerekkel összehasonlítva a fókuszcsoporthoz sajátossága, hogy interakciók alakulnak ki a résztvevők között. A fókuszcsoporthoz módszert egyik előnye a korábbi nagymintás vizsgálatokkal és interjúkutatásokkal szemben, hogy nemcsak az egyéni reakciókat engedi feltérképezni az adott témában, hanem a csoportdinamikát és a résztvevők közötti interakciókat is.

A résztvevők számában is lehetnek különbségek: 3 és 21 fős fókuszcsoporthoz is léteznek, gyakran a téma határozza meg, hogy a kutató kisebb vagy nagyobb csoportokat szervez (Ochieng et al 2018). Ebben a kutatásban 4-8 fős csoportokat szerettem volna szervezni és ezt sikerült is megvalósítani. Négy fókuszcsoporthozból két fókuszcsoporthozban 5, a másik kettőben 6 résztvevő volt. A moderálást a kutatás vezetője és egy szakdolgozója végezte. A moderálást végzők eltérhetnek moderátori stílusukban: például abban, hogy milyen mértékű kontrollt alkalmaznak az egyes csoportok során (Vicsek 2007). Mi arra törekedtünk, hogy bizalmi légkört alakítsunk ki a résztvevők között és a beszélgetést mederben tartva a fókuszcsoporthoz vezérfonalában szereplő valamennyi témát lefedjük, így kevésbé tudunk figyelni arra, hogy az egymás közötti interakciókra buzdítsuk a résztvevőket.

A fókuszcsoporthozba kerüléshez a következő kiválasztási feltételt alkalmaztam: a résztvevők időlegesen gyermektelen nők voltak, azaz olyanok, akik szülőképes korúak és tervezik a későbbiekben a gyermekvállalást. Bár a fókuszcsoporthoz-részvételért rendszerint valamilyen ösztönzőben részesülnek a résztvevők, esetünkben erre nem került sor, mivel a kutatáshoz nem állt rendelkezésre kutatási pénz. A résztvevők tehát anyagi ösztönző nélkül vállalták a fókuszcsoporthoz részvételt, amelynek az lehet a hátránya, hogy olyan nők jelentkeztek, akiket az átlagnál jobban érdekelhet a téma, több tudásuk lehet róla.

Mindegyik résztvevő Budapesten élt. Iskolai végzettségüket nézve 22-ből 15 felsőfokú diplomával, három pedig középfokú végzettséggel rendelkezett, további négy egyetemre járt. A családi állapotukat illetően 16-an tartós párkapcsolatban éltek, 6-an pedig egyedülállók voltak. A résztvevők vallásosságát tekintve 13-an valamilyen vallási felekezethez tartoztak és közülük négyen pedig azt állították, hogy az egyház tanítását követik. Az 1. táblázat fókuszcsoporthoz szerinti bontásban mutatja a résztvevők demográfiai összetételét az egyes fókuszcsoporthozokban.

1. táblázat. Fókuszcsoporthoz demográfiai összetétele

	1 csoport	2. csoport	3. csoport	4. csoport
Létszám	6 fő	5 fő	5 fő	6 fő
Tapasztalat MM eljárásokkal kapcsolatban	2 fő	1 fő	1 fő	1 fő
Vallásosság	2 fő	0 fő	1 fő	1 fő
Kor	20, 21, 24, 28, 33, 34	30, 33, 34, 35, 35	24, 28, 26, 29, 33	20, 21, 22, 27, 28, 30
Iskolai végzettség	2 érettségi 4 diploma	2 érettségi 3 diploma	0 érettségi 5 diploma	3 érettségi 3 diploma

A fókuszcsoporthoz tagjai egy online ismertterjesztő oldal (Qubit.hu) olvasóiból, valamint hólabda módszerrel kerültek kiválasztásra. A Qubit.hu-n 2019. február 14-én megjelent egy cikkem *Hogyan lehetne valóban elérni, hogy több gyerek szülessen Magyarországon?*⁷ címmel, amelyben az olvasókat arra kértem, hogy töltsenek ki a tárgyalt témával kapcsolatban egy online kérdőívet és megadtam a kérdőív linkjét is. A kérdőívben pedig szerepelt egy olyan kérdés, hogy részt venne-e egy fókuszcsoporthoz beszélgetésen: aki igen választ adott, attól elkértem az elérhetőségét, és így hívtam meg a fókuszcsoporthoz beszélgetésre. Ezenfelül az ismerőseim köréből is toboroztam résztvevőket hólabda módszerrel.⁸ Mielőtt elkezdődtek a fókuszcsoporthoz interjúk, minden résztvevő kitöltött egy hozzájárulási nyilatkozatot és egy rövid névtelen demográfiai kérdőívet.

A fókuszcsoporthoz beszélgetések három témakört jártak körül: 1) az életkorral összefüggő ismereteket a termékenységgel kapcsolatban; 2) más egyéb tényezőkkel összefüggő ismereteket, amelyek befolyásolhatják a termékenységet; 3) az MM eljárásokkal kapcsolatos ismereteket és attitűdöket. Jelen elemzésben a harmadik témakörre fókuszálunk. Az idézett résztvevők nevét a kutatási alanyok anonimitásának érdekében megváltoztattam.

⁷ Forrás: <https://qubit.hu/2019/02/14/hogyan-lehetne-valoban-elerni-hogy-tobb-gyerek-szulesse-magyarorszagon> (Letöltve: 2021-03-05).

⁸ Itt megjegyezném, hogy sok ismerősöm utasította vissza a felkérést, arra hivatkozva, hogy az ő körükben a gyermekvállalás kérdése mindenféle aspektusból nagyon érzékeny téma, mert épp azzal szembesülnek, hogy a párkapcsolat hiánya miatt le kell mondanuk gyermekvállalási terveikről.

EREDMÉNYEK

A mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos általános attitűdök és a potenciális személyes részvétel kérdése

A korábbi tanulmányok arra világítottak rá, hogy a felnőtt lakosság elfogadó az MM eljárásokkal kapcsolatban Magyarországon (Szalma 2014, Szalma–Djundeve 2019). Továbbá azt találták, hogy az MM eljárásokkal kapcsolatos általános attitűdöt olyan szocio-demográfiai változók befolyásolják, mint a nem, a kor, a vallásosság, az iskolai végzettség és a gyermekek száma (Szalma 2014, Szalma–Djundeve 2019). A fenti szocio-demográfiai változók fontosak voltak a mintánk kiválasztásában. A mintában így kontrolláltam az életkorra, a gyermekek számára és a nemre, hiszen csak a 20-35 év közötti gyermektelen nőket vizsgáltam.

Mind a négy fókuszcsoport támogató attitűdöt mutatott az MM eljárásokkal kapcsolatban. Ez az általános támogatás a csoporthatás következménye is lehet, mivel mindegyik csoportban volt olyan résztvevő, akinek a szűkebb családjában már használták ezt az eljárást. Ezzel kapcsolatos tapasztalataikat már az interjú elején elmondták, amikor megkérdezte a moderátor, hogy mi motiválta őket a fókuszcsoportos beszélgetésben való részvételre. A fókuszcsoport résztvevői kivétel nélkül úgy gondolják, hogy általánosságban az MM eljárás egy jó lehetőség arra, hogy a meddő pároknak segítsenek:

... azoknak a pároknak, akiknek tényleg nincs más lehetőségük, azoknak mindenképp, mindenképp jó. (Kriszta, 30, III. fókuszcsoport)

A legtöbben az MM eljárással kapcsolatban párokra gondoltak, azonban Klaudia (21; IV. fókuszcsoport) kifejezetten a nőikkel hozta kapcsolatba az MM eljárásokat:

Szerintem egyértelműen igen. Hát mert, hogyha valaki meddő, nekem nyilván még nincsen ilyen személyes tapasztalatom ezzel kapcsolatban, de szerintem, hogyha valaki anya akar lenni, akkor a legnagyobb csalódás, hogy nem élheti azt, hogy milyen, hogyha egy test/lélek megszületik benne. És szerintem ez nagyon csodálatos, hogy próbálnak erre minél több megoldást találni. (Klaudia, 21, IV. fókuszcsoport)

Nem fordult elő olyan eset a fókuszcsoportos beszélgetések alatt, hogy az MM eljárásra egy résztvevő úgy tekintsen, mint ami a férfiaknak jelenthet segítséget. Valószínűleg e mögött az a társadalmi norma figyelhető meg, amely a gyermekvállalást elsősorban a nőkhöz rendeli és így a gyermekvállalással kapcsolatos problémákat is a nőkre hárítják.

Az MM eljárás kedvező megítélése a korábbi kvantitatív kutatásokban is megjelent (Szalma 2014, Szalma–Djundeve 2019), azonban e kutatásokból arra nem kaptunk választ, hogy a kérdezettek a támogató attitűd mellett vajon maguk vállalkoznának-e arra, hogy részt vegyenek ezekben az eljárásokban, ha meddőségi problémáik lennének. A fókuszcsoportos vizsgálat lehetővé tette, hogy ezt a kérdést is vizsgáljam. Azt találtam, hogy a fókuszcsoportos résztvevők nemcsak támogató attitűddel rendelkeznek az MM eljárással kapcsolatban, de ennek megfelelően többségük hajlandó is lenne részt venni MM eljárásokban, ha ez szükséges lenne ahhoz, hogy gyermeket vállalhasson. Evelin (24) így nyilatkozott erről:

Igen szerintem abszolút egy jó dolog, mert lehet, hogy valaki tényleg csak így lehet terhes, és miért ne? Igazából én nyitott lennék erre, hogyha meddőséggel szembesülnék. (Evelin, 24, III. fókuszcsoport)

A 21 éves Klaudia hasonlóan fejezte ki támogató véleményét: ő is azt mondta, hogy amennyiben nehézségei támadnak a jövőben, akkor örömmel élne ezzel a lehetőséggel. Az is megfigyelhető, hogy a fiatalabbak szinte adottságként beszélnek arról, hogy az anyává válás fontos egy nő, illetve egy pár számára és kevésbé

merült fel bennük, hogy valaki számára ez nem mindenáron elérendő cél. Azonban azok a résztvevők, akik az idősebb – 30 feletti – kohorszhoz tartoztak, sokkal megfontoltabban nyilatkoztak az MM eljárásban való részvételről, mint a fiatalabb (20–29 éves) résztvevők. Az idősebb kohorszhoz tartozók hezitáltak vagy elutasították az MM eljárásban való részvételt, ha szembe kellene nézniük a meddőség problémájával. Az egyik tényező, amelyet több résztvevő is említett, hogy az MM eljárásban való részvétel ellen hat, annak lehetséges negatív következményei a meglévő párkapcsolatokra:

Én ezzel egyet tudok érteni, mert mi most épp; én egy kiegyensúlyozott párkapcsolatban élek, és épp gyereket tervezünk, de nekem túl küzdelmesnek tűnik az, hogyha nem természetes úton fogan meg a baba. Nincs azzal bajom, hogy más annyira vágyik gyerekekre, hogy ilyen módszerekhez folyamodik, ez teljes mértékben elfogadható. De én nem biztos, hogy kitenném magam ennek a küzdelemnek. (Alma, 35, II. fókuszcsoport)

A párkapcsolati életre gyakorolt hatásokon túl a női testre gyakorolt hatások is szóba kerültek. Hasonlóan Aliz (33) is támogató attitűddel rendelkezett az MM eljárással kapcsolatosan, azonban ő maga soha nem vetné alá magát ilyen kezelésnek:

... én sem tudok túl sokat a lombik dologról, de azt speciel tudom, hogy van ennek negatív oldala. Például az egy negatív oldala, hogy ezek a kezeléseket borzasztó fájdalmasok és nagyon meg tudják az embert viselni. (Aliz, 33, I. fókuszcsoport)

A rövidtávú kockázatok mellett a hosszútávú kockázatokról is beszámoltak az idősebb korcsoport tagjai, akik emiatt bizonytalanok a kezelésben való esetleges részvételben:

Megéri-e az, hogy én kiteszem magam egy ilyennek, ahol senki nem garantálja a 100%-os sikert, és tönkreteszem az egészségemet? Mert ugye itt a nő egészségéről van szó. És mondjuk, adott esetben egy ilyen 20–30 évvel rövidítem a saját életemet és a gyerekekkel együtt töltött időt, és mondjuk, nem tudom, tényleg 16 éves korában én meghalok a hormonkezelés miatti mellrákban. És akkor, megéri-e? (Viki, 30, II. fókuszcsoport)

Az idősebb korosztály az általános támogató attitűd mellett óvatosabb volt azzal kapcsolatban, hogy ő maguk személyesen részt vennének-e MM eljárásban. Ennek hátterében az is állhat, hogy ők azok, akik termékenységi probléma esetén nem tudnák időben hosszasan halasztani a MM eljárásban való részvételt a koruk miatt, így számukra a részvétel kérdése sokkal közvetlenebb, így a lehetséges kockázatokkal inkább számolnak, mint a fiatalabb korosztály, akik időben távolinak érezhetik a MM eljárásokban való részvétel kérdését, így az ezzel járó lehetséges kockázatokot is. Mivel az idősebb kohorsz az MM eljárásban a személyes részvételt a párkapcsolat védelme, illetve az eljárás fájdalmas és egészségre kockázatos volta miatt többnyire elutasította, így bennük merült fel leginkább az örökbefogadás gondolata mint az MM eljárás lehetséges alternatívája. Aliz szintén vonakodott attól, hogy egy stresszes és fájdalmas eljárásban vegyen részt, ami ráadásul költséges is. Ő úgy érzi, ha ilyen helyzetbe kerülne, akkor inkább az örökbefogadás mellett döntene:

... számomra legalábbis az örökbefogadás az egy abszolút alternatíva, én inkább szeretnék örökbe fogadni, mint ilyen fájdalmas és nehéz stresszes és drága procedúrán végig menni, de ez nagyon egyéni válasz erre, nem kell mindenkinek ezt válaszolni. (Aliz, 33, I. fókuszcsoport)

Habár az örökbefogadás, mint lehetséges alternatíva mind a négy fókuszcsoportban felmerült, azonban ezen a téren sem volt teljes egyetértés a résztvevők körében. Voltak olyan résztvevők is, akiknél az örökbefogadás nem volt alternatíva, mert fontosnak találták azt, hogy biológiailag kapcsolódjon hozzájuk a gyermek: „hát teljesen más, persze hogyha saját gyermeked születik” (Ella, 33, III. fókuszcsoport).

Míg mások mindkettőt el tudják fogadni, például Emma (34) arról számolt be, hogy ő maga sokat hezitált az MM eljárásban való részvétel és az örökbefogadás között, mert ezek a kérdések most időszerűek számára. Végül úgy döntött, hogy megpróbálja az MM eljárást, mert később még mindig van lehetősége örökbefogadásra is:

De én attól függetlenül, hogy ez milyen fájdalmakkal jár, én szerintem lehet, végigmennék ezen az úton, és csak utána döntenék úgy, hogy akkor örökbe szeretnék fogadni. (Emma, 34, I. fókuszcsoport)

Összességében az MM eljárással kapcsolatos általános attitűdök egyöntetűen támogatóak a fókuszcsoport résztvevői körében. Érdekes volt, hogy a legtöbb résztvevő a meddőséget és az MM eljárás alkalmazását párokhoz vagy ritkább esetben csak a nőkhöz kapcsolták, és senki sem említette a férfiak meddőségét és/vagy a férfiak részvételét az MM eljárásban. Ez is alátámaszthatja azt a tradicionális társadalmi normát, amely a gyermekvállalást párkapcsolatban tartja elképzelhetőnek és elsősorban a nők felelősségének tulajdonítja (Szalma 2014). Továbbá sok résztvevő úgy beszélt az MM eljárásról, mint ami segítheti a nőket a fő céljuk elérésében, azaz az anyává válásban, ez pedig megerősítheti egyes feministák aggodalmait azzal kapcsolatosan, hogy a pronatalista országokban az MM eljárások elérhetősége még inkább előírja a nők számára az anyává válást. Azonban jelentős különbséget figyeltem meg a résztvevők között abban, hogy miként vélekedtek arról, hogy ők maguk részt vennének-e meddőségi kezeléseken. Míg a fiatalabb korcsoporthoz tartozók egyértelműen támogatták az MM eljárásban való részvételt, addig az idősebb kohorszhoz tartozó társaik inkább vonakodtak attól, hogy ők maguk részt vegyenek ilyen eljárásokban, ha szükségük lenne rá. Főleg a kezelésekkal járó kellemtlenségek és az esetleges kockázati tényezők miatt zárkóztak el a részvételtől.

Párkapcsolati formákra vonatkozó társadalmi normák és a mesterséges megtermékenyítési eljárásokban való részvétel

Ebben a részben azokra a társadalmi normákra fókuszálok, amelyek arra vonatkoznak, hogy szükséges-e párkapcsolat, és ha igen, akkor milyen párkapcsolat szükséges ahhoz, hogy valaki MM eljárásban vegyen részt. Magyarország azon országok közé tartozik, amelyek törvényesen engedélyezik az egyedülálló nők számára az MM-ban való részvételt (Präg–Mills 2017, Takács 2018). Ugyanakkor létezik egy erős társadalmi norma arra vonatkozóan, hogy a gyermekvállalásnak heteroszexuális párkapcsolatban kell történnie (Szalma 2010, 2014). A 2008-as *European Values Survey* adatai azt mutatják, hogy a magyarok többsége, 93,5%-a egyetért azzal az állítással, hogy a gyermekeknek szükségük van mindkét szülőre ahhoz, hogy boldogan nőjenek fel.⁹

A fókuszcsoport résztvevőket két csoportra lehet bontani mind a négy fókuszcsoportban: az egyik csoport megengedő azzal kapcsolatban, hogy kik vehetnek részt MM eljárásban, a másik pedig nem. Az egyedülálló és az azonos nemű párok részvételét támogatók, illetve azt ezt ellenzők között éles vita bontakozott ki mindegyik fókuszcsoportban. Ez utóbbi csoport általában arra hivatkozott, hogy a gyerek érdeke, hogy egy anya és egy apa nevelje fel, mert így tanulja meg mind a női, mind a férfi mintákat:

Hát én így a gyerek szempontjából gondolom azt, hogy talán jobb neki, ha van egy anyukája, és egy apukája, mert mindkettőre szüksége van, én azt gondolom. (Lívia, 30, IV. fókuszcsoport);

... Tehát egy fiúgyermeknek igenis kell egy apa, aki egyrészt szigorú vele... mutatja az irányt, és ő az alapján fogja tudni, hogy ő milyen férfi legyen, mert ott van valaki ő előtt, és látja, hogy hogy viselkedik anyuval. (Jelena, 28, I. fókuszcsoport)

⁹ Az eredeti kérdés, amelyet a *European Values Survey*-ben mindegyik országban feltettek: „If someone says a child needs a home with both a father and a mother to grow up happily, would you tend to agree or disagree?” Magyarországon ezt a kérdést így tették fel: „Ha valaki azt állítja, hogy egy gyermeknek apára és anyára is szüksége van ahhoz, hogy boldogságban nőjön fel, Ön ezzel inkább egyetért, vagy inkább nem ért egyet?” Forrás: <https://europeanvaluesstudy.eu/> (Letöltve: 2021-03-17).

Az egyedülálló és az azonos nemű párok részvételét támogatók azzal érveltek, hogy a párkapcsolat felbomlása után gyakori jelenség, hogy Magyarországon az anyák egyedül nevelik fel a gyermeket, és az apák nem tartják kapcsolatot a gyermekkel:

De nem tudom, mert egy elvált párnál is pontosan ugyanez van, hogy ott is csak mondjuk, hogy az egyik szülő van egyáltalán jelen a gyerek életében, mert a másiktól azóta nem is hallottak. (Ágota, 26, III. fókuszcsoport)

Szintén megjelent érvként az egyedülálló és az azonos nemű párok részvételét támogatók körében, hogy nem a szülő neme, hanem sokkal inkább szülőség minősége, ami fontos lehet:

Természetesen az én véleményem az, hogy a gyerekek az a jó, ha szeretet veszi körül, ha szerető szülők veszik körül. És szerintem mindegy ilyen szempontból, hogy milyen neműek azok a szülők, és hogy milyen kombinációban... biztos, hogy nem jobb egy gyerekek egy bántalmazó apa mellett felnőni, mint két szerető apa mellett.” (Aliz, 33, I. fókuszcsoport)

Az egyedülálló és az azonos nemű párok részvételét ellenzők másik érve vallási jellegű volt, amely a négy fókuszcsoportból két fókuszcsoportban is megjelent:

De én úgy gondolom, keresztényként, a Biblia tanítása szerint, egy nő és férfi közti házassági kapcsolatban hiszek, és emiatt a gyereket is egy ilyen családban képzelem el. (Franciska, 21, I. fókuszcsoport)

Meglepő, hogy ez az állítás attól a résztvevőtől hangzott el, aki maga is lombikeljáráson keresztül fogant. Amikor a moderátor rákérdezett erre az ellentmondásra, Franciska válasza az volt, hogy ő nem katolikus, hanem református, amely felekezet álláspontja liberálisabbnak tekinthető, mint a katolikusoké ebben a tekintetben. A protestáns egyházak valóban elfogadóbbak a MM eljárással szemben, amennyiben házasságban és homológ módon történik.

Az egyik fókuszcsoportban az is felmerült érvként a leszbikus párok MM eljárásban való részvétele ellen, hogy az azért nem jó, mert maga a társadalom előítéletes az ilyen családokkal szemben:

Nem hiszem, hogy olyan egészséges ez a gyerekeknek úgy, hogy mondjuk, bemegy egy elsőként egy osztályba 7 évesen és akkor mindenki meséli, hogy anyu-apu. ... Tehát, hogy ez egy nagyon nagy lelki ferdülés lehet egy gyerekek és ezt nagyon nehéz neki, főleg abban, amikor pont közösségbe kezd egyre jobban kerülni. És ez nagyon veszélyes. És erre nem igazán gondolnak azok, akik ilyen párok és gyermeket vállalnak. (Edina, 22, IV. fókuszcsoport)

Erre az érvelésre érkezett válasz a támogatók felől, Kamilla a következőképpen fogalmazott: „... először is szerintem ez addig lesz furcsa a gyerekeknek, amíg mindenki más úgy tesz, mintha furcsa lenne” (Kamilla, 21, IV. fókuszcsoport). Továbbá ezzel kapcsolatban arra is felhívta a figyelmet, hogy az azonos nemű szülők valószínűleg tudatosabbak a gyermekvállalást illetően, mint a heteró szülők és ők maguk kialakíthatnak a gyermek kirekesztése ellen különböző stratégiákat:

És szerintem azok a szülők, akik azonos neműek és gyereket szeretnének, azok igen is nagyon velősen átrágják ezt a témát, hogy mennyire lesz nehéz így a gyerekeknek, hogyha lesz, megadatik ez nekik. (Kamilla, 21, IV. fókuszcsoport)

A fókuszcsoportos beszélgetés során előfordult, hogy a résztvevők meggyőzték egymást az érveikkel. Például az egyik résztvevő, aki ellenezte a leszbikus párok részvételét, elismerte, hogy a heteroszexuális szülők közötti rossz kapcsolat legalább annyira káros lehet a gyermekre nézve, mint az anya- vagy az apaminta hiánya:

... milyen rossz helyzetekben nőnek fel gyerekek ez szerintem nagyon nagy hiba lenne azt mondani, hogy jaj, ez annál sokkal rosszabb és akkor nekik nem szabad. (Olga, 24, III. fókuszcsoport)

Az ellenzők és a támogatók mellett mindegyik fókuszcsoportban voltak olyan résztvevők, akik kevésbé élesen fejtették ki a véleményüket a leszbikus párok MM eljárásban való részvételével kapcsolatban. Ezt azzal indokolták, hogy ez a téma kevésbé van jelen az ő személyes életükben, ezért nem foglalkoztatja őket a kérdés:

... valószínűleg azért sem, mert tehát hogyha valakinek nincs ilyen jellegű. Szóval valaki nincs ilyen jellegű helyzetben, akkor, vagy az ismeretségi körében nincs olyan ember, akinek lombikprogramban kell részt venni vagy homoszexuális pár szeretne gyereket magának. Tehát, hogy még ez annyira nincs beivódva így a mindennapjainkba. (Daniella, 30, IV. fókuszcsoport)

Mindez rávilágíthat annak szükségességére, hogy információt nyújtsanak a szülőségről, annak minőségéről és lehetséges formáiról a társadalom számára, mert ebben a tekintetben tudásdeficit és információhiány érzékelhető.

Ahogy az előző részben láthattuk, a támogató attitűd nem feltétlenül jár együtt azzal, hogy egyedülállóként személyesen is vállalják a részvételt az MM eljárásban. Például itt van Aliz esete, aki támogatja a leszbikusok és az egyedülálló nők részvételét az MM eljárásban, azonban ő maga a gyerekvállalásról úgy fogalmaz, hogy az ezzel kapcsolatos véleménye a partnere minőségén is múlik, azaz egyedül nem vágna bele a gyermekvállalásba:

Én ezen sokat gondolkodtam életem során, hogy igazából, hogy állok; akarok-e gyereket? És ez annak fényében is változott, hogy milyen partnert találtam. És azt hiszem, hogy most már megtaláltam a világ legszuperebb partnerét, és azt hiszem, hogy ő nagyon jó lesz apának és tényleg nagyon szeretem és a korábbi partnereimről nem feltétlen mondtam el, annak ellenére, hogy őket is szerettem, de nem feltétlen gondoltam úgy, hogy jó apák lennének. (Aliz, 33, I. fókuszcsoport)

Látható, hogy különbség van az általános attitűdök és a személyes részvétel között. Még azok is, akik támogatnák az MM eljárásokat az olyan egyedülálló nők számára is, akik elhatározták, hogy gyereket szeretnének, de ők maguk úgy nyilatkoztak, hogy nem vennének részt ilyenfajta kezelésekből, ha nem lenne mellettük partner. Sőt határozottan párkapcsolatban képzelik el az MM eljárásban való esetleges részvételüket.

Az életkorral kapcsolatos dilemmák

A korábbi tanulmányok azt találták, hogy az emberek kevésbé támogatják az adományozott ivarsejtek használatát leszbikus, egyedülálló vagy idősebb nők kezelése esetében, mint heteroszexuális kapcsolatban élő és 35 év alatti nőknél (Kailasam et al. 2010). E mögött a szülőségre vonatkozó társadalmi normák húzódnak meg (Fasouliotis–Schenker 1999). Ebben a részben az életkor és az MM eljárásban való részvétel dilemmáit vizsgálom.

Egységes álláspont alakult ki a résztvevők között abban, hogy a gyermekvállalás biológiai szempontból ideális életkora a húszas években van, és 35 éves kortól meredeken csökken a nők termékenysége. Azonban a résztvevők a gyermekvállalás életkorának kérdésénél nem tudtak eltekinteni a társadalmi meghatározottságtól. Például Aliz (33) úgy fogalmazott, hogy nincs önmagában csak biológiailag ideális életkor, mivel „*adaptálnod kell a biológiai lehetőségeidet a társadalmi lehetőségeiddel. Nekem például 18 éves koromban nem volt barátom. Nem tudom, 21 éves koromban nem volt normális munkám. Tényleg rengeteg ilyen dolog van, hogy mindenki máskor máshová ér*” (Aliz, 33, I. fókuszcsoport).

Mindazonáltal a többség egyetértett azzal is, hogy 35 éves kor és 50 éves kor között található az az életkor, amikor biológiailag megszűnik egy nőnek a képessége arra, hogy megtermékenyüljön. Habár azzal kapcsolatban voltak véleménykülönbségek, hogy mennyire befolyásolja az életkor a teherbeesést. A legtöbb résztvevő valamennyi fókuszcsoportban azt gondolta, hogy az életkor csak egy a sok tényező közül, amely befolyásolhatja a teherbeesést, de nem a legfontosabb, és hogy ennek a hatását lehet kompenzálni egészséges életmóddal:

Persze vannak más befolyásoló tényezők, amik nehezítik a teherbeesést, mondjuk az életmód meg akár a genetikai sajátosságok. (Anna, 26, III. fókuszcsoport);

Meg szerintem nem csak ez befolyásolja, hogy hány éves vagy, hanem az életmódod is tényleg azt nagyon befolyásolja. Ha te 20 évesen nem étkezel egészségesen és nem mozogsz meg ilyesmi... (Emma, 34, I. fókuszcsoport);

Szerintem még egy csomó minden ráhatással van, mert például az ilyen alvás minőség, meg az ilyen rendszeres, tudatos sportolás, étkezés, alvás, pihenés. (Bori, 35, II. fókuszcsoport)

Különösen az idősebb kohorszhoz tartozó fókuszcsoportos résztvevők hangsúlyozták azt, hogy az életkor szerepét egyéb tényezőkkel kompenzálni lehet. Valószínűleg azért, mert tisztában voltak vele, hogy ők közelednek ahhoz az életkorhoz, amikor csökken az esélyük a teherbeesésre és az egyéb tényezők hangsúlyozásával próbálták ennek a kockázatát ellensúlyozni önmaguk számára. Emellett még úgy is próbálták az életkor gyermekvállalásra tett hatását kisebbíteni, hogy azt emelték ki, hogy valójában egyénekenként különbözik, hogy ki meddig képes teherbe esni:

A környezetemben is nagyon sok olyan van, aki 30 éves és most akar gyereket és nagyon nehezen jön össze neki és van rengeteg ismerősöm, aki 35 felett van és akar gyereket és lett gyereke. Szóval ez így szerintem nem ennyire fekete-fehér, hanem ez mindig egyéni függő, hogy tényleg hogy reagál a szervezete. (Alma, 35, II. fókuszcsoport)

Az életkor hatásának ily módon való kisebbítése szintén az idősebb kohorszra volt jellemző. Annak ellenére, hogy megfigyelhető volt mind a négy fókuszcsoportban az életkor szerepének csökkentésére való törekvés, az MM eljárásra nem úgy tekintettek, mint a termékenység lehetséges meghosszabbítására. Ez egyrészt azzal is magyarázható, hogy az életkor még nem jelentett jelentős akadályt a résztvevők gyermekvállalási terveiben, hiszen valamennyi résztvevő 35 éves vagy fiatalabb volt a fókuszcsoportos beszélgetések készítésekor. A résztvevők többsége maga is megnevezte a 35 éves életkort, mint vízválasztót a termékenység és az életkor kapcsolatában. Például Bori azt mondta: „Szerintem 35 éves kortól, mert onnantól kezdve már veszélyeztetett terhes a nő” (Bori, 35, II. fókuszcsoport).

Másrészt az is meghúzódhat a mögött, hogy az MM eljárásra nem úgy tekintenek, mint a termékenység lehetséges meghosszabbítására, hogy mind a négy fókuszcsoportban voltak olyan résztvevők, akik megtapasztalták, mit jelent idősebb anya gyermekének lenni. Ők maguk arról számoltak be a többieknek, hogy az anyának nehezebb helyállnia idősebb korban és ez meggyőzhette a többi résztvevőt arról, hogy az MM eljárásról ne úgy gondolkodjanak, mint ami képes a termékenységi időszakot meghosszabbítani:

Amit a saját bőrömon tapasztalok [mint idősebb anya gyereke], hogy minél később vagy anya, annál nehezebb. Fizikailag is nehezebb már, sokkal nehezebben, és szellemileg is. Nyilván a kor előrehaladtával szellemileg gyengül sajnos az ember és nagyon megnehezíti a gyermekvállalást minden szempontból. (Franciska, 21, I. fókuszcsoport)

Amikor a moderátor megosztotta a résztvevőkkel, hogy Magyarországon csak a nőkre vonatkozóan van életkori felső határ az MM eljárásban való részvételnél, a férfiakra nincs, akkor minden csoportban konszenzus alakult ki a résztvevők között arra vonatkozóan, hogy igazságtalan az, hogy a nők életkorát szabályozzák az MM eljárásban való részvételnél, míg a férfiak életkorát nem. Azaz igazából nem azzal nem értettek egyet, hogy a nőknek életkori felső határt szabtak, mivel sokan maguk is egyetértettek azzal, hogy 45 éves kor után nem érdemes gyermeket vállalni, hanem azzal nem értettek egyet, hogy a férfiakra nem szabnak felső életkori határt arra vonatkozóan, hogy meddig vehetnek részt ezekben az eljárásokban. A férfiakkal kapcsolatban azért nem helyeselték, hogy nincs felső korhatár, mert a biológiai képességen kívül, hogy még képes megtermékenyíteni egy nőt, fontosnak találták volna, hogy tényleges apaszerepet vállaljanak, amit egy bizonyos életkor felett már nem tudnak aktívan megvalósítani. Továbbá olyan is volt, aki azzal indokolta, hogy a férfiak esetében is szükség lenne felső korhatárra, hogy a férfiak idős életkora egészségügyi kockázatok is jelenthet a magzatra:

De most már nem arról beszélgetünk, hogy a férfiak is minél tovább korosodnak annál tovább fennáll a veszélye annak, hogy esetleg a magzat majd egészségtelenebb lesz, akkor viszont a férfiaknál miért kell kitolódnia ennek, tehát, hogy miért engedik? (Klaudia, 21, IV. fókuszcsoport)

Valószínűleg ez az érv azért merülhetett fel, mert a fókuszcsoportos beszélgetés során korábban szóba került az életkor mint termékenységet befolyásoló tényező, ahol a moderátor kifejezetten a felé irányította a beszélgetést, hogy a férfiak életkorának is szerepe lehet. Az életkori dilemmák mellett az is megjelent, hogy hány hónap sikertelen próbálkozás után érdemes orvosi segítséghez fordulni. Sokan kifejtették, hogy az MM eljárást akkor szükséges igénybe venni, amikor a teherbeesés több mint egy évig sikertelen – szerintük tehát nem a nő életkorával áll összefüggésben, hogy mikor kell egy párnak az MM eljárás felé fordulni.

Összegezve az életkor és a termékenység, valamint a MM eljárások kérdését a következő összefüggéseket találtam: a résztvevők tisztában voltak az életkori keretekkel, amikor lehetséges a biológiailag a gyermekvállalás, azonban a korábbi kutatások eredményeivel ellentétben az MM eljárásra meglepő módon nem tekintettek úgy, mint a biológiailag lehetséges gyermekvállalási életkor meghosszabbítására (Vicsek 2018, Kocurkova et al. 2014). Az is megfigyelhető volt a résztvevők körében, hogy igyekeztek az életkor szerepét csökkenteni és egyéb életmódbeli tényezők szerepét hangsúlyozni.

ÖSSZEGRÉS

Ebben a tanulmányban az MM eljárással kapcsolatos attitűdöket és véleményeket vizsgáltam három témakör mentén: az MM eljárás általános megítélése; a párkapcsolati forma és az MM eljáráshoz való hozzáférés megítélése; valamint a gyermekvállalás életkori dilemmái és az MM eljárás közötti kapcsolat. Bár a korábbi kutatások már beszámoltak arról, hogy az MM eljárással kapcsolatos attitűdök túlnyomórészt támogatóak Magyarországon (Szalma 2014, Szalma–Djundeva 2020), illetve az MM eljárás milyen módon válhat hozzáférhetővé leszbikus nők számára (Takács 2018), valamint arról, hogy milyen pozitív mítoszok élnek az MM eljárás és a gyermekvállalás életkorával kapcsolatban (Vicsek 2018), a jelen kutatás mégis számos új eredménnyel egészítette ki a meglévő szakirodalmat.

A fókuszcsoportos vizsgálat lehetővé tette, hogy ne csak egy dimenzióban vizsgáljam az MM eljárásokkal kapcsolatos attitűdöket. Mivel a korábbi attitűdvizsgálatok (elsősorban a *European Value Study*-ból és a *Eurobarometerből* származó) survey adatokra támaszkodtak, melyek csak egy érintőleges kérdést tettek fel az MM eljárásokról; így eddig például arra nem tudtunk választ adni, hogy vajon az attitűdök támogató jellege együtt jár-e azzal, hogy meddőségi probléma esetén valaki személyesen is vállalná-e az MM eljárásban való

részvételt. A kutatás rávilágított arra is, hogy a gyermektelen nők körében e két dolog nem mindig jár együtt. Míg a (20 és 30 év közötti) fiatalabb korcsoportoz tartozók támogató attitűdje, úgy tűnt, együtt járhat azzal, hogy meddőségi problémák esetén személyesen is alávetnék magukat ezeknek az eljárásoknak annak érdekében, hogy biológiai gyermekük születhessen, addig a (30 és 35 év közötti) idősebb kohorsz támogató attitűdje nem járt együtt azzal, hogy szükség esetén ők maguk is részt vennének ezekben az eljárásokban. Az idősebb korcsoport tagjai sokkal tájékozottabbnak tűntek az MM eljárásoknak – a párkapcsolatra és a nők egészségére gyakorolt – lehetséges negatív következményeivel kapcsolatban: többen közülük úgy nyilatkoztak, hogy a gyermekvállalás alternatív módjaként inkább az örökbefogadást választanák. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a feminista álláspontok azon aggodalmi, hogy az MM eljárások megerősíthetik azt a normát, hogy a nők elsődleges célja a gyermekvállalás, nem alaptalanok egy pronatalista társadalomban, hiszen valamennyi résztvevő olyan eszközként tekintett ezekre az eljárásokra, amely a nőket segítheti céljaik megvalósításában.

Vicsek Lilla (2018) egyetemi hallgatónőkkel folytatott kutatási eredményeivel harmonizálnak e kutatás eredményei abban, hogy a fiatalabbak körében létezik a „technológiai mítosz”, azaz az MM eljárásokkal kapcsolatban túlzottan optimista elképzelés él bennünk a teherbeesés sikerességéről, miközben alábecsülik azok kockázatait. Azonban azáltal, hogy egyes korcsoportok vettek részt a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésekben, arra is fény derült, hogy a fiatalabbak körében létező technológiai mítosz kevésbé jellemezte a 30–35 év közötti résztvevőket.

Az MM eljárás és a párkapcsolat formájának kérdését Takács Judit (2018) abból a szempontból vizsgálta, hogy Magyarországon milyenek a lehetőségei egy azonos nemű párnak az MM eljárásban való részvételre: leszbikus pár egyik tagja egyedülállóként részt vehetett az eljárásban, de bejegyzett élettársi pár tagjaként már nem. Neményi és Takács (2015) felhívták arra a figyelmet, hogy az örökbefogadás is neheztelt terep volt már korábban is az azonos nemű párok számára, mivel hivatalosan csak egyedülállóként fogadhattak örökbe (még a 2020-as törvényi változások előtt is). Ugyanakkor a jelenlegi törvényi változások szétnyitották az ollót: az örökbefogadást az egyedülállók számára is megneheztették (Magyar Közlöny 2021), miközben az MM eljárásokban való részvétel lehetőségei nem módosultak az egyedülálló nők számára.

Ebben a kutatásban abból a megközelítésből elemeztem ezt a kérdést, hogy miként vélekednek az gyermektelen nők az egyedülálló nők és a leszbikus párok MM eljárásban való részvételéről. Ebben a témában találtam a legnagyobb különbséget a fókuszcsoporthoz tartozó résztvevők között és itt alakult ki a leghevesebb vita is a résztvevők között. A gyermekvállalást valamennyi résztvevő párkapcsolatban képzelte el, viszont míg a fókuszcsoporthoz tartozó résztvevőinek mintegy fele lehetővé tenné az egyedülálló nők és a leszbikus párok számára is az MM eljáráshoz való hozzáférést, addig a másik részük főleg vallási okokra hivatkozva nem tenné ezt lehetővé. Érdekes, hogy mind az ellenzők, mind a támogatók egy csoportként tekintettek a leszbikus párokra és az egyedülálló nőkre a gyermekvállalás szempontjából, vagyis aki az egyik csoportnak lehetővé tenné a hozzáférést, az a másik csoportnak is megadná ezt a lehetőséget, és aki az egyik csoportnak nem adna hozzáférést, az a másiknak sem. Vallási hovatartozás tekintetében azt találtuk, hogy a protestáns felekezethez tartozók hangsúlyozták azon álláspontjukat, hogy a protestáns egyházak sokkal elfogadóbb az MM eljárásokkal kapcsolatban, mint a katolikus egyház, amennyiben az eljárást házasság keretében kezdeményezik. Ugyanakkor a protestáns felekezethez tartozók sem tartották elfogadhatónak a MM eljárásokhoz való hozzáférést egyedülálló nők és leszbikus párok számára.

A fókuszcsoporthoz tartozó viták során olyan csoportdinamikával is találkoztunk, amely során az egyes résztvevők meggyőzték egymást az álláspontjukról. Például az egyik résztvevő kezdeti álláspontja az volt, hogy nem szabadna megengedni egyedülálló nők és leszbikus párok számára az MM eljárásban való részvételt, majd

a támogatók érveinek hatására módosított ezen az attitűdjén. Mindez előre vetítheti a társadalmi érzékenyítés lehetőségét ebben a témakörben. A társadalmi érzékenyítés szükségessége úgy is felmerült, hogy voltak olyan résztvevők, akik arról számoltak be, hogy azért nem tudnak hozzászólni a csoport vitájához, mert nem rendelkeznek elegendő ismerettel a témáról. Ugyanakkor 2021-ben az Orbán-kormány olyan korlátozó intézkedést léptetett életbe az örökbefogadással kapcsolatban (Magyar Közlöny 2021), amely akadályozza az azonos nemű párok és az egyedülállók szülővé válását örökbefogadás útján, ezért fontos lenne, hogy társadalmi diskurzus induljon ezekben a kérdésben is.

Az MM eljárás és az életkor kérdésében volt a legnagyobb konszenzus a fókuszcsoport résztvevői között. Vicsek Lilla (2018) egyetemista nők körében végzett korábbi fókuszcsoportos vizsgálata rávilágított arra, hogy az MM eljárásokra gyakran úgy tekintenek, mint a nők termékenységi időszakának meghosszabbítására. Ebben a kutatásban ezt nem tudtam megerősíteni. A két kutatás eredménye közötti eltérés valószínűleg abból fakadhat, hogy ebben a kutatásban az önkéntes résztvevők nagyobb tudással rendelkezhetnek az MM eljárásokról, mint a Vicsek mintájában szereplő egyetemisták, hiszen ösztönzők nélkül vállalták a fókuszcsoportos beszélgetésben való részvételt. Ráadásul mind a négy fókuszcsoportba kerültek olyan résztvevők, akik maguk is érintettek voltak valamilyen formában az MM eljárásokban való részvételben. Azonban a legtöbb korábbi kutatáshoz hasonlóan én is ellentmondást találtam az életkor és a termékenység közötti kapcsolatra vonatkozó tudásban (Danikuk et al. 2012, 2013; Meissner et al. 2016; Vicsek 2018). Annak ellenére, hogy minden résztvevő tisztában volt azzal, hogy biológiailag mikor ideális, illetve meddig lehetséges gyermeket szülnie egy nőnek, nagyon sokszor azt tapasztaltam, hogy a résztvevők megpróbálták kisebbiteni az életkor befolyását a gyermekvállalásra. Például az idősebb, 30-as éveikben járó résztvevők azt hangsúlyozták, hogy az életkor szerepe csökkenthető azáltal, hogy valaki egészséges életmódot folytat. Mindez alátámasztja Vicsek (2018) termékenységi mítosz hipotézisét, amely arra vonatkozik, hogy a teherbeesés valószínűségét túlbecsülték az egyetemista hallgató-nők az egyes életkor-csoportok esetében, valamint az életkor termékenységre gyakorolt hatását alábecsülték. Továbbá Vicsekhez (2018) hasonlóan én is azt találtam, hogy egyes résztvevők szerint a fertilitás életkorról járó csökkenése egyénfüggő, azaz nem mindenkire vonatkozik.

A jövőben fontos lenne, hogy olyan egészségügyi programok készüljenek az iskolai oktatás keretében, amelyek felhívják a nőket és a férfiakat a figyelmükre arra, hogy „*a petefészek nem botoxolható*”¹⁰, hiszen egy iskolai program keretében ezek az információk hatékonyabban adhatók át, mint az esetleges orvos-páciens konzultációk során. Különösen igaz ez a jelenlegi pandémiás időszakban, amikor az orvos és a páciens közötti konzultáció gyakran telefonon keresztül történik és csak a legszükségesebb információk megosztására kerül sor. Az MM eljárásokkal kapcsolatban pedig azt az egyszerű üzenetet lenne célszerű megfogalmazni, amit Utting és Bewley (2011) tanácsol a családtervezés és életkor kockázatát vizsgáló cikkükben: 20 és 40 év közötti korban az MM eljárások valószínűleg gyermekáldással zárulnak, ellenben 40 éves kortól ennek egyre kisebb az esélye.

10 Forrás: Dr. Vesztergom Dóra nőgyógyász állította ezt a Képmás magazinban: <https://kepmas.hu/hu/dr-vesztergom-dora-a-petefeszkek-nem-botoxolhato> (Letöltve: 2021-03-05).

KORLÁTOK ÉS JÖVŐBELI KUTATÁSI IRÁNYOK

Ennek a kutatásnak számos olyan korlátja van, amely óvatosságra inthet az eredmények általánosításának tekintetében. Az eredeti kutatási elképzelések szerint több kísérleti jellegű fókuszcsoporthoz szerettem volna megvalósítani, melyek során felmérhettem volna, hogy milyen módon növelhető a résztvevők tudása a témával kapcsolatban. Ebben a designban a résztvevők egyik része egy szakértő előadásának meghallgatás után folytatott volna fókuszcsoporthoz beszélgetést. Ez a kísérlet nem valósult meg a pandémia okozta helyzet miatt, de célszerű lenne a jövőben elvégezni annak érdekében, hogy jobban megértsük a tudásátadás lehetséges formáit. A másik probléma a fókuszcsoporthoz, hogy speciálisnak tekinthető a minta, mivel csak budapesti, magas iskolai végzettségű nők vettek részt benne (mindenki rendelkezett legalább érettségivel, de a többség diplomával is). Érdekes lenne kiterjeszteni a vizsgálatot nem budapesti és alacsonyabb iskolai végzettségű (köztük érettségi nélküli) nőkre is, mivel az ilyen jellegű kutatás rávilágíthatna a magas és az alacsony iskolai végzettségű nők közötti tudáskülönbségekre és azok lehetséges forrásaira.

Szintén korlátot jelenthet, hogy a minta abban a tekintetben is speciálisnak tekinthető, hogy a fókuszcsoporthoz részvételért nem fizettünk a résztvevőknek, hogy kompenzáljuk az idejüket. Ez abból a szempontból torzíthatja a kutatás eredményeit, hogy valószínűleg a téma iránt az átlagosnál sokkal inkább érdeklődők vettek részt a fókuszcsoporthoz beszélgetésekben, akik valószínűsíthetően az átlagosnál több tudással rendelkeztek a vizsgált témával kapcsolatban. További módszertani hiányosság lehet, hogy a moderátori szerepkört nem professzionális vagy nagy tapasztalatú moderátorok látták el, hanem a kutatásvezető és annak egyik szakdolgozója, így a csoportdinamikára az optimálisnál talán kevésbé tudtunk figyelni, viszont arra törekedtünk, hogy a vezérfonal összes témáját érintésük, akár azáltal is, hogy így a kelleténél nagyobb szerepet vállaltunk a beszélgetések irányításában.

Végül szeretném megjegyezni, hogy 2020 februárja óta számos olyan közpolitikai intézkedés történt, amely hatással lehet a vizsgálatom eredményeire. Például az örökbefogadást megnehezítik az egyedülállók számára (Magyar Közlöny 2021), amelynek fő célja, hogy kizárják a meleg férfiakat és a leszbikus nőket ennek a lehetőségéből. A két téma, azaz a párkapcsolati normák az MM eljárásban való részvételben és az örökbefogadás kérdése közel sem független egymástól. Így a jövőben érdekes lenne megvizsgálni, hogy az intézkedések hatására hogyan változhatnak az érvek és az ellenérvek, illetve a csoportdinamika ennél a kérdéskörnél.

HIVATKOZÁSOK

- ÁSZ Hírportál (2019) Családtámogatások rendszere Magyarországon – ÁSZ-elemzés. Elérhető: <https://www.aszhirportal.hu/hu/hirek/a-csaladtamogatások-rendszere-magyarországon-asz-elemzes> [Letöltve: 2021-03-19].
- Corea, G. (1985) *The mother machine: Reproductive technologies from artificial insemination to artificial wombs*. New York: Harper & Row.
- Daniluk, J. C. – Koert, E. – Cheung, A. (2012) Childless women’s knowledge of fertility and assisted human reproduction: identifying the gaps. *Fertility and Sterility*, 97, 420–426. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2011.11.046>.
- Daniluk, J. C. – Koert, E. (2013) The other side of the fertility coin: a comparison of childless men’s and women’s knowledge of fertility and assisted reproductive technology. *Fertility and Sterility*, 99, 839–846. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2012.10.033>
- Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI) (2019) Az Emberi Erőforrások Minisztériuma egészségügyi szakmai irányelve az infertilitás és subfertilitás kivizsgálásáról és az asszisztált reprodukciós kezelésekről. Elérhető: http://www.hbcs.hu/uploads/jogszabaly/2953/fajlok/EMMI_iranyelve_infertilitas.pdf [Letöltve: 2021-03-21].
- Eijkemans, M. J. C. – van Poppel, F. – Habbema, D. F. – Smith, K. R. – Leridon, H. – te Velde, E. R. (2014) Too old to have children? Lessons from natural fertility populations. *Human Reproduction*, 29, 1304–1312. <https://doi.org/10.1093/humrep/deu056>
- Fasouliotis, S. J. – Schenker, J. G. (1999) Social Aspects in Assisted Reproduction. *Human Reproduction Update*, 5, 26–39. <https://doi.org/10.1093/humupd/5.1.26>
- Franklin, S. (1995) Postmodern procreation: A cultural account of assisted reproduction. In Ginsburg, F. D. – Rapp, R. (szerk.) *Conceiving the new world order. The global politics of reproduction*. Berkeley: University of California Press, 323–345.
- Ginsburg, F. D. – Rapp R. (1995) Introduction: Conceiving the New World Order. In Ginsburg, F. D. – Rapp, R. (szerk.) *Conceiving the new world order. The global politics of reproduction*. Berkeley: University of California Press, 323–345.
- Hammarberg, K. – Setter, T. – Norman, R. J. – Holden, C. A. – Michelmores, J. – Johnson, L. (2013) Knowledge about factors that influence fertility among Australians of reproductive age: a population-based survey. *Fertility and Sterility*, 99, 502–507. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2012.10.031>
- Haraway, D. (2006) A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late 20th Century. In Weiss J., Nolan J. – Hunsinger J. – Trifonas P. (szerk.) *The International Handbook of Virtual Learning Environments*. Dordrecht: Springer, 149–181. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3803-7_4
- Inhorn, M. C. – Birenbaum-Carmeli, D. (2008) Assisted reproductive technologies and culture change. *Annual Review of Anthropology*, 37, 177–196. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.37.081407.085230>
- Kailasam, C. – Sykes, K. – Jenkins, J. (2010) A survey of public attitudes to gamete donation. *Journal of Fertility Counselling*, 8, 45–48.
- Kapitány, B. (2015) Terjed a gyermektelenség Magyarországon. *Korfa Népesedési Hírlevél*, XV, 1–4.
- Klein, R. (2008) From test-tube women to bodies without women. *Women’s Studies International Forum*, 31, 157–175. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2008.04.006>.
- Kocourkova, J. – Burcin, B. – Kucera, T. (2014) Demographic relevancy of increased use of assisted reproduction in European countries. *Reproductive Health*, 11, 37. <https://doi.org/10.1186/1742-4755-11-37>.
- Kölnei, L. (2020) „Isten majd eldönti” – avagy a keresztények és a lombik. *Képmás Magazin*, <https://kepmas.hu/hu/isten-majd-eldonti-avagy-keresztenyek-es-lombik> [Letöltve: 2021-03-10].
- KSH (2017) Mikrocenzus 2016: Demográfiai adatok. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. Elérhető: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_3.pdf. [Letöltve: 2020-05-20].
- Leridon, H. (2004) Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment. *Human Reproduction*, 19, 1548–1553. <https://doi.org/10.1093/humrep/deh304>
- Liu, K. E. – Case, A. (2011) Advanced reproductive age and fertility. *Journal of Obstetrics and Gynaecology Canada*, 33, 1165–1175. [https://doi.org/10.1016/S1701-2163\(16\)35087-3](https://doi.org/10.1016/S1701-2163(16)35087-3)
- Magyar Közlöny (1998) A népjóléti miniszter 30/1998. (VI. 24.) NM rendelete. *Magyar Közlöny* 1998/ 54. szám (1998. június 24.) 4476–4485.
- Magyar Közlöny (2020) Kormányhatározat 1011/2020 (I. 31.) A Nemzeti Humán Reprodukciós Program végrehajtásáról. *Magyar Közlöny* 2020/15. szám (2020. január 31.) 284–285.
- Magyar Közlöny (2021) Kormányrendelet 94/2021. (II. 27.). Egyes kormányrendeleteknek az örökbefogadással összefüggő módosításáról. *Magyar Közlöny* 2021/31. szám (2021. február 27.) 1154–1159.
- Meissner, C. – Schippert, C. – von Versen-Höynck, F. (2016) Awareness, knowledge, and perceptions of infertility, fertility assessment, and assisted reproductive technologies in the era of oocyte freezing among female and male university students. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 33, 719–729. <https://doi.org/10.1007/s10815-016-0717-1>

- Miettinen, A. – Szalma, I. (2014) Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, 49, 31–55. <https://doi.org/10.23979/fypr.48419>
- Morgan, D. L. (1997) *Focus Group as Qualitative Research. Qualitative Research Methods Series*. London: Sage.
- Mynarska, M. (2010) Deadline for Parenthood: Fertility Postponement and Age Norms in Poland. *European Journal of Population*, 26, 351–373 <https://doi.org/10.1007/s10680-009-9194-x>
- Navratyl Z. (2011) Az asszisztált reprodukció eljárások főbb fajtái és történeti kialakulás az etikai-jogi reakciók tükrében. *Iustum Aequum Salutare*, 7, 109–116.
- Neményi M. – Takács J. (2015) Örökbefogadás és diszkrimináció Magyarországon. *Esély* 27(2): 32–61.
- Neyer, G., – Bernardi, L. (2011) Feminist Perspectives on Motherhood and Reproduction. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 36, 162–176. <https://doi.org/10.12759/hsr.36.2011.2.162-176>
- Ochieng, NT. – Wilson, K. – Derrick, CJ. – Mukherjee, N. (2018) The use of focus group discussion methodology: Insights from two decades of application in conservation. *Methods in Ecology and Evolution*, 9, 20–32. <https://doi.org/10.1111/2041-210X.12860>
- Palermo, G. – Joris, H. – Devroey, P. – Van Steirteghem, A.C. (1992) Pregnancies after intracytoplasmic injection of single spermatozoon into an oocyte. *Lancet*, 340, 17–18. [https://doi.org/10.1016/0140-6736\(92\)92425-f](https://doi.org/10.1016/0140-6736(92)92425-f)
- Präg, P. – Mills, M. (2017) Assisted Reproductive Technology in Europe: Usage and Regulation in the Context of Cross-Border Reproductive Care. In Kreyenfeld, M. – Konietzka, D. (szerk.) *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-44667-7_14
- Rothman, B. K. (1994) Beyond mothers and fathers: Ideology in a patriarchal society. In Glenn, E. N. – Chang, G. – Forcey, L. R. (szerk.) *Mothering: Ideology, experience, and agency*. New York-London: Routledge, 139–160.
- Spéder Zs. – Murinkó L. – Oláh L. Sz. (2020) Cash Support vs. Tax Incentives: The Differential Impact of Policy Interventions on Third Births in Contemporary Hungary. *Population Studies*, 74, 39–54. <https://doi.org/10.1080/00324728.2019.1694165>
- Sharma, R. – Biedenharn, K. R. – Fedor, J. M. – Agarwal, A. (2013) Lifestyle factors and reproductive health: taking control of your fertility. *Reproductive Biology and Endocrinology*, 11. <https://doi.org/10.1186/1477-7827-11-66>
- Sobotka, T. (2017) Childlessness in Europe: Reconstructing Long-term Trends among Women Born in 1900–1972. In Kreyenfeld, M. – Konietzka, D. (szerk.) *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Berlin: Springer, 7–53. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-44667-7_2
- Stanworth, M. (1987) Reproductive technologies and the deconstruction of motherhood. In Stanworth, M. (szerk.) *Reproductive technologies: Gender, motherhood and medicine*. Cambridge: Polity Press, 10–35. <https://doi.org/10.1177/0270467688008004176>
- Szalma I. (2010) Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 53, 38–67.
- Szalma I. (2014) A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika*, 85–86, 35–57.
- Szalma I. – Djundeva, M. (2019) What Shapes Public Attitudes Towards Assisted Reproduction Technologies in Europe? *Demográfia – English Edition* 62, 45–75. <https://doi.org/10.21543/DEE.2019.2>
- Szalma I. – Takács J. (2012) A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1), 44–68.
- Szalma I. – Takács J. (2014) Gyermektelenség és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálat eredményei. *Demográfia*, 57, 109–137.
- Szalma I. – Takács J. (2015) Who Remains Childless? Unrealized Fertility Plans in Hungary. *Czech Sociological Review*, 51, 1047–1075. <https://doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.228>
- Szebik I. (2016) *Bioetikai kérdések az élet kezdete kapcsán. Értelmes szívvel*. Budapest: Luther Kiadó.
- Takács J. (2013) Unattainable desires? Childbearing capabilities in early 21st century Hungary. In Oláh, L. – Fraczkak, E (szerk.) *Child-bearing, Women’s Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 179–206.
- Takács J. (2018) Limiting Queer Reproduction in Hungary. *Journal of International Women’s Studies*, 20, 68–80. <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol20/iss1/6>
- Vicsek L. (2018) Fertility myths, technology myths and their sources- Lay reasoning about age-related fertility decline. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 9, 49–75. <https://doi.org/10.14267/CJSSP.2018.2.03>
- Vicsek L. (2007) A Scheme for Analyzing the Results of Focus Groups. *International Journal of Qualitative Methods*, 20–34. <https://doi.org/10.1177/160940690700600402>

Vicssek L. – Bauer Z. – Szolnoki N. (2019) A cél, hogy legyen egy kisbabád, és minden mást félreteszél. – Etikai keretek az embriókkal kapcsolatos döntéseknél a lombikeljárás során. *Szociológiai Szemle*, 3, 40–79.

Utting, D. – Bewley, S. (2011) Family planning and age-related reproductive risk. *Obstetrics and Gynecology*, 13, 35–41.
<https://doi.org/10.1576/toag.13.1.35.27639>

PARTI KATALIN¹ – SZIGETI ÁKOS²

INNOVÁCIÓ A SZOCIOLÓGIÁBAN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS AZ ADATTUDOMÁNY METSZETÉBEN ELHELYEZKEDŐ, INNOVATÍV KUTATÁSI MÓDSZEREKRE IRÁNYULÓ KUTATÓI ATTITŰDÖK VIZSGÁLATA³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.147>

Absztrakt

A társadalom digitalizációja olyan tudományfejlődési folyamatot tesz szükségessé, melyben megerősödik a társadalomtudomány és az adattudomány közötti interdiszciplináris együttműködés. Bár látható, hogy a társadalomkutatók egyre inkább nyitottak a számítógépes társadalomtudomány és a társadalmi számítástechnika módszereinek alkalmazására, a társadalomtudomány és az adattudomány közötti interdiszciplináris együttműködésben megvalósuló, az adatgyűjtési, adatelemzési és disszeminációs módszerek értékelésére és fejlesztésére irányuló projektekre alig találni példát. Feltáró kutatásunkban vegyes módszertant alkalmaztunk: szakértői körben lekérdezett online kérdőívben vizsgáltuk társadalomkutatók és adattudósok különböző kutatási módszerek és eszközök használatára való hajlandóságát, majd interjúk keretében bontottuk ki az innovatív társadalomkutatói módszerekre vonatkozó kutatói attitűdöket. Eredményeink megerősítik az interdiszciplináris együttműködések fontosságát, és felhívják a figyelmet a különböző tudományágak között kommunikálni képes „tolmácsok” szerepének jelentőségére. Emellett a kutatómódszertani kérdéseken belül kiemelik az adatok érvényességével és megbízhatóságával kapcsolatos aggodalmakat, a nyílt tudomány gyakorlásában, az adatok és a kutatási módszerek megosztásában és a kutatási transzparenciában meghatározva a társadalomtudományok fejlődésének kulcsát.

Kulcsszavak: innováció, attitűdök, módszertan, interdiszciplinaritás, társadalomtudomány, adattudomány

1 Parti Katalin PhD, adjunktus, Virginia Tech, USA, Szociológia Tanszék.

2 Szigeti Ákos doktorandusz, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Rendészettudományi Doktori Iskola

3 A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-II-NKE-109 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

INNOVATION IN SOCIOLOGY

SCHOLARLY ATTITUDES TOWARDS INNOVATIVE RESEARCH METHODS IN THE INTERSECTION OF SOCIAL AND COMPUTATIONAL SCIENCES

Abstract

The digitization of society requires science to develop in a way that promotes interdisciplinary collaboration between social sciences and data science. Although social scientists are increasingly open to using the methods of computational social science and social computing, there are hardly any examples of projects implemented as a collaboration between social science and data science and which focus on the evaluation and development of data collection, analysis, and dissemination methods. We used a mixed methodology in our exploratory research: we assessed the willingness of social scientists and data scientists to use various research methods and tools by means of an online questionnaire, then explored scientists' attitudes towards innovative social research methods during interviews. Our findings confirm the importance of interdisciplinary collaboration and highlight the significance of the role of 'interpreters' able to communicate with and connect various areas of science. In terms of research methodology, the findings also highlight concerns related to the validity and credibility of data, and identify the practice of open science, the sharing of data and research methodologies and the transparency of research as key to the development of social science.

Keywords: innovation, attitudes, methodology, interdisciplinary, social science, computational science, data science

INNOVÁCIÓ A SZOCIOLÓGIÁBAN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS AZ ADATTUDOMÁNY METSZETÉBEN ELHELYEZKEDŐ, INNOVATÍV KUTATÁSI MÓDSZEREKRE IRÁNYULÓ KUTATÓI ATTITŰDÖK VIZSGÁLATA

BEVEZETÉS

Világunk és társadalmunk egyre inkább digitalizált, az egymással kapcsolódó felhasználók száma évről évre növekszik (ITU 2019), az állampolgárok pedig egyre többet használják a közösségi média hálózatait, személyes és üzleti szolgáltatásait (Digital 2020). Ebben a helyzetben a szociológus feladata kétoldalú: egyrészt követnie és elemeznie kell a legújabb társadalmi folyamatokat, másrészt fel kell tárnia a társadalmi problémák jövőbeli trendjeit. A digitalizációban rejlő lehetőséget a társadalomtudomány akkor tudja hasznosítani, „*ha képes megújítani kutatási módszertanát kritikai reflexiójának megőrzése mellett*” (Németh–Barna 2019:121). A digitális módszerek adaptálásának feltétele a mintavételi eljárások és az adatok interpretálásának újragondolása (boyd–Crawford 2012, Karpf 2012), illetve a társadalomtudomány szigorú kutatásetikai szabályrendszerének és az adattudomány ad hoc felfogásának közelítése, továbbfejlesztése (Salganik 2018). Kihívást jelent az adattudomány módszereinek alkalmazásában a szükséges technikai szaktudás elsajátítása is, ezért a társadalomkutatók jellemzően interdiszciplináris együttműködésben valósítják meg a nagy adatmennyiséggel operáló kutatásokat (Metzler et al. 2016). Tanulmányunkban a társadalomtudomány és az adattudomány metszetében elhelyezkedő innovatív módszertani eszközök alkalmazásával kapcsolatos kutatói attitűdök feltáró vizsgálatát tűztük ki célul. Az innovatív módszertani eszközök alkalmazásával és adaptálásával kapcsolatos, kutatóknak szóló ajánlások megfogalmazásával, a tranzakciós adatok felhasználásában jelentkező módszertani buktatók és a kutatásetikai kérdések feltárásával a társadalomtudományi kutatások fejlődését kívánjuk szolgálni.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A társadalmi élet digitalizálódása mint vizsgálandó jelenség

A 21. század digitális kutatási terepe óriási lehetőségeket tartogat a társadalomkutatók számára. Az online közösségi és videomegosztó oldalak, online játékok, immerzív világok a fiatalok új szocializációs terepévé váltak (Ito et al. 2008). Az Y és Z generációk számára a digitális közeg új lehetőségeket teremt arra, hogy elsajátítsák és begyakorolják a társadalmi normákat és viselkedési sémákat, hogy érdeklődési kört találjanak, hogy új képességekre tegyenek szert, hogy az önkifejezés új formáival kísérletezzenek, valamint hogy kipróbálhassák függetlenségüket és elinduljanak a felnőtté válás útján (Sparks–Honey 2014). Mindemellett a digitális platformok a felnőttek számára is korlátlan terepet jelentenek a szakmai és magánéleti célok megvalósítására, az önfejlesztésre, valamint a szórakozásra (Madden 2010, Villanti 2017). A felhasználók tömeges digitális jelenléte lehetővé teszi a szociológia, a kriminológia és más társadalomtudományok számára az emberi viselkedés, a közösségi és társadalmi jelenségek tanulmányozását.

A társadalom folyamatos digitalizálódása olyan, interdiszciplináris alapokra építkező kutatói megközelítésmódot igényel, amely képes integrálni a társadalomtudományok és az informatika ismereteit (Loader–Dutton 2012). A számítógépes társadalomtudomány (*computational social science*) és a társadalmi számítástechnika (*social computing*) hatalmas mennyiségű szakirodalmat hozott létre. Az előbbi olyan új számítási eszközökre utal, melyek a társadalommal kapcsolatos kérdések megválaszolását hivatottak elősegíteni. Ez a terület jellegeből adódóan a két tudományterület együttműködésére épül: míg a társadalomtudósok az értelmezéshez szükséges kontextussal, a módszertani megközelítésmóddal, a kutatási kérdésekkel alapozzák meg a közös kutatómunkát, addig a statisztikusok és az informatikusok a matematikai modellezés, a számítási eszközök és az adatforrások begyűjtése terén rendelkeznek pótolhatatlan tudással. A társadalmi számítástechnika az emberek számítástechnikai rendszerekkel való interakcióival foglalkozik és olyan kérdésekre keresi a választ, mint például hogyan és miért generálnak a felhasználók tartalmakat, valamint hogy a rendszerek tervezése, fejlesztése hogyan segítheti őket ebben (Mason et al. 2013). Feltételezzük, hogy a számítógépes társadalomtudomány és a társadalmi számítástechnika eszközeit a társadalomtudósok jellemzően már ismerik és használják. Ugyanakkor a társadalomtudományok és az informatika kutatómódszertani eszközök fejlesztése érdekében zajló együttműködésére még mindig viszonylag kevés példát ismerünk. Golder és Macy (2014) szerint az online közösségi kommunikációval létrejött „virtuális laboratórium” csak megfelelő technikai tréning birtokában kutatható, amely kiterjed az adatok gyűjtésére, tárolására, manipulálására (strukturálására), elemzésére, értelmezésére és validálására.

A digitális lábnyomok mint mérési lehetőségek

Ahogy Salganik fogalmaz: „a társadalomkutatók egy olyan átmenet részesei, ami a fotográfia és a mozgóképkészítés közötti váltáshoz hasonlítható” (Salganik 2018:355). Ez az átmenet időigényes és a kutatóktól innovatív gondolkodásmódot követel meg. Kialakulóban van egy trend (Zyoud et al. 2018) a közösségi médiában már rendelkezésre álló felhasználói adatok használatára, illetve az adatbányászat és az automatizált elemzési eszközök adaptálására a legújabb társadalmi jelenségek megértése, illetve a jövő társadalmi kihívásainak feltárása érdekében. Savage és Burrows (2007) egy korai publikációja szerint a webalapú tranzakciós adatok kiutat mutathatnak a szociológia „empirikus válságából” (Savage–Burrows 2007, 2009), amit a hagyományos társadalomtudományi kutatási módszerek digitális világban való kiüresedése okozott. A szociológiai kutatás számára vérfrissítést jelenthet az ún. kereskedelmi szociológia (*commercial sociology*: Burrows–Savage 2014), azaz a profitorientált vállalkozások által piackutatási célból kifejlesztett, és a digitális fogyasztói kommunikációt górcső alá vevő nagy adat (*big data*) alapú viselkedéskutatás. A kereskedelmi szociológia a hagyományos társadalomkutatói módszereket használja, de azokat radikális módon a webalapú tranzakciós adatokhoz – a kormányzati és ipari, digitális szolgáltatások igénybevételével mintegy mellékesen keletkező, nagyméretű tranzakciós adatbázisok természetéhez – igazítja (Savage–Burrows 2007). Később, a web 2.0, azaz a közösségi média megjelenésével a felhasználók már nem is szolgáltatások igénybevételével, hanem egyszerűen a folyamatos kommunikációval és saját tartalomgyártással generálnak adattömeget (Burrows–Savage 2014). Osborne és munkatársai (2008) egyenesen azt vallják, hogy azok a statisztikusok, újságírók, közgazdászok, oktatók, kommunikációelemzők, aktivisták és szakpolitika-alkotók, akik learatják a digitális tőkét és szisztematikus módon, kutatási módszerek kombinációjával elemzik a digitális adatokat, jobb minőségű, pontosabb társadalomkutatókat végeznek a professzionális szociológusoknál, akik pusztán a szociológia saját, bevett tudományos módszereit alkalmazzák (Osborne et al. 2008). Ehhez a listához 2013 óta, Burrows és Savage (2014) szerint hozzá kell adni az adattudósokat is, hiszen ez volt az első év, amikor a Google Trends kimutatása alapján többen kerestek rá az „adattudós” (*data scientist*) mint a „statisztikus” kifejezésre (Burrows–Savage 2014, McKie–Ryan 2012).

A hagyományos mérés növekvő nehézségei

Habár a társadalmi digitalizálódás sok tekintetben egyszerűvé tette az adatgyűjtést (online survey eszközök, gyors adatfeldolgozás, olcsó adattárolás) (Tourangeau, 2004), a webalapú adatok társadalomtudományi célú hasznosítása ellen számos érv született. Egyes szerzők (pl. Golder–Macy 2014, Uprichard 2012) problémásnak tartják a webalapú adatok ahistorikus jellegét, vagyis azt, hogy azok csupán egy pillanatnyi állapot felmérésére alkalmasak. Erickson (1999) ezt nevezi „kitartó beszélgetésnek” (*persistent conversations*). Az, hogy a felhasznált adatok képesek-e jövőbeli trendek becslésére nem csupán a módszertantól, hanem az adatforrások jellegétől is függ. Golder és Macy (2014) szerint például a hálózatelemzések eredményei a potenciális torzítások miatt nehezen értelmezhetők, hiszen itt a feltett kérdések megfogalmazásától nagyban függ, hogy a válaszadók milyen és mennyi további személyt neveznek meg mint hálózatuk tagjait (ld. még: Butts 2009). Hasonló dilemma merül fel annak eldöntésekor, hol legyen a kutatásba bevonandó felhasználók sokaságának mintavételi küszöbe (Preece–Shneiderman 2009). A kutatók az online viselkedés általánosíthatóságának kihívásaival is szembesülnek, mivel az online interakciók nyilvánvaló módon különböznek az offline kapcsolatoktól (Golder–Macy 2014). Tinati és szerzőtársai (2013) a digitális közösségekben az emberek, az információ, az objektumok, a pénz, a képek és egyúttal a kockázatok heterogén, egyenlőtlen, folyamatosan változó és megfoghatatlan globális áramlását látják, ami a mintavételi eljárások és az eredmények értelmezésének újragondolását is megkövetelné, ám ez eddig nem történt meg (boyd–Crawford 2012, Karpf 2012).

Az egyik probléma a digitális platformokon megjelenő adatok validitásában rejlik. Az online adattömeg semmilyen szempontból nem reprezentálja azt a társadalmi sokaságot (*platform bias*: Ruth–Pfeffer 2014), amelyről a kutatás során megállapításokat kívánunk tenni. A platform természetével kapcsolatos torzítás az odalátogató közönség preferenciáival függ össze, és – értelemszerűen – determinálja a platformon kapott válaszokat is. A populáris kultúra az internet sokszínűsége miatt többé már nem homogén, hanem egy meglehetősen széttagolt és tarka kultúra, amelyet az online platformok hirdetői és a programozók szegmentálnak a felhasználókat különböző „életmód-klaszterekre” irányítva (Weiss 2000). A mintavételi torzítás (*sampling bias*) a digitális közösségi média felületein gyakori jelenség, ami akkor áll elő, ha a kutató csupán egyetlen platformot használ adatgyűjtés céljára (Tufekci 2014). Az adatelérhetőségi torzítás (*data availability bias*: Ruth–Pfeffer 2014) koncepciója ezzel rokon, és azt fejezi ki, hogy csak az adott platformon jelenlévők (regisztráltak, kommunikálók) adataiból gazdálkodhatunk. További probléma az adatok hitelessége (*data authenticity*): habár egy papíralapú kérdőívben is torzíthatja a valóságot a válaszoló, a közösségi médiában közvetített kép sokszorosan torzulhat (Xiang et al. 2018). A survey kifáradás (*survey fatigue*), azaz a felhasználók érdeklődésvesztése következtében előálló validitásprobléma pedig annak az eredménye, hogy a technológia könnyebbé és olcsóbbá tette az online közvélemény-kutatást (Massey–Tourangeau 2013). A nagy adattal kapcsolatos módszertani és etikai problémákat számos kutató tárgyalja (Massey–Tourangeau 2013, Frické 2015, Ruth–Pfeffer 2014), de nincs rá egységes panacea.

A big data elemzések esetében a kutatásetikára a megszokottnál is nagyobb figyelmet kell(ene) fordítani: a szigorú szabályokon alapuló társadalomtudományi megközelítést és az ad hoc jellegű adattudományi felfogást egy olyan elvalapú megoldássá szükséges továbbfejleszteni, ahol az olyan etikai alapelvek, mint az egyének tisztelete, az előnyösség elve, az igazságosság, valamint a törvények és a közérdek tisztelete egyaránt előtérbe kerül (Salganik 2018).

Ugyanakkor nehéz az etikai normák érvényesítése a digitális kutatási terepen, ahol az adat nagy mennyiségben áll rendelkezésre, ám a felhasználók nem kutatásban való részvétel céljával töltötték fel adataikat (illetve csatlakoztak online közösségekhez). A felhasználók anélkül lehetnek résztvevői kutatási projekteknek,

adataikat anélkül bocsáthatják elemzésre, hogy felismerték volna: a digitális közösséghez csatlakozással vagy valamely applikáció letöltésével ebbe beleegyeztek. A digitális adat maga az árucikk. Az adatkapitalizmus (Sadowski 2019, Mayer-Schönberger–Ramge 2018) a gazdaság új mozgatórugója a nagy adat idejében, amikor a pénz hagyományos értékőrző és tranzakciós funkcióját a felhasználók digitális platformokra feltöltött adatai veszik át. Innen már csak egy lépés a megfigyelési kapitalizmus (*surveillance capitalism*, Zuboff 2019), ami az adatkapitalizmus talaján jött létre és célja a felhasználók adatainak megfigyelése és elemzése az olyan adat-oligarcha cégek által, amilyen a Google, a Facebook, az Amazon vagy a kínai Baidu. A tech óriások learatják a felhasználók adatait, hogy ezt saját gazdasági céljaikra használhassák fel (ld. még: platform kapitalizmus: Srnicek 2017). Ilyen cél különösen a fogyasztói viselkedés megjósolása, illetve befolyásolása. A totális megfigyelés, melynek koncepciójára Jeremy Bentham megálmodta a modern börtönt, a Panoptikumot (Bentham [1813] 2008), és amellyel kapcsolatban Foucault azt vallotta, hogy a tömegmédiá a viselkedés befolyásolásának tökéletes eszköze (Foucault [1975] 1995), az internet korában a digitális platformok adatgyűjtő, adatlearató, illetve adatbányászati tevékenységében csúcsosodik ki (Parti 2008).

Egy további probléma a humán tudományokat is érintő interdiszciplináris együttműködések csak ritkán, kivételként támogató tudományos pályázati rendszer. Habár az interdiszciplinaritás rávilágíthat a digitalizáció fontos társadalmi és gazdasági hatásaira és hatásmechanizmusaira, a társadalomkutatók legfeljebb a humán társtudományokkal működhetnek együtt (pl. filozófia, oktatáskutatás, kommunikációtudomány, történelem, régészet és turizmus), hiszen a tudományok együttműködését ösztönző pályázatokat más tudományok számára írják ki (Khan et al. 2019). A tudományos kutatások eredményeit leginkább konferenciákon és akadémiai szakfolyóiratokban célszerű publikálni több okból: egyfelől a kutatások hatásvizsgálatát, megismétlését, az eredmények továbbfejlesztését előmozdítandó, másfelől pedig azért, mert a tudományos előmeneteli rendszer az ilyen publikációkat jutalmazza. A folyóiratok szerkesztői és a bírálók azonban olyan tanulmányokat is elutasíthatnak, amelyek csupán szokatlan eredményekről szólnak, illetőleg azok nem szokványos diszciplináris együttműködésekben fakadnak. Ez a jelenség a tudománymetrikus kapuőrhatás, aminek létezését elsősorban az orvostudományi publikációk terén támasztják alá empirikus adatok (Siler et al. 2015), ám a jelenség széles körben, így a társadalomtudományok terén is ismert (Lindsey 1988, Peters–Ceci 1982, Gieryn 1983). A kapuőrhatás fogalma az innovatív diszciplináris együttműködésekkel, valamint a szokványostól eltérő eredmények publikálásával kapcsolatban jelenik meg kutatásunkban.

A digitális platformokon elérhető adatok új típusú, gépi elemzése (gépi tanulás, szentiment elemzés, topikmodellezés) egy következő, külön problémahalmaz lehet az adatok társadalomtudományi célú elemzése szempontjából, amelynek részletes bemutatására ehelyütt nem vállalkozunk (összefoglaló elemzését lásd: Golder–Macy 2014). Összefoglalóan, a gépi elemzési módszerek eddig azért nem terjedtek el a társadalomtudományokban, mert ateoretikus alkalmazások lévén, nagyobb értéket tulajdonítanak a nyelvi megfigyelések előjelzésének, mint a hagyományos, elméleten alapuló hipotézisvizsgálatoknak (Golder–Macy 2014).

A nyílt tudomány és az IT fejlődés összefüggései

A tudományos ismeretek átláthatósága és megismételhetősége fontos ismérv, amelyet a folyóiratok egyre inkább megkövetelnek, ám kevés olyan kutatásról tudunk, amelynek dokumentációja az ötlettől a nyers adatokon át az eredményekig elérhető (Toelch–Ostwald 2018). Womack (2015) szerint csupán az publikált tanulmányok 13%-a tartalmaz nyers adatokat és még kisebb arányban publikálják az adatelemzéshez szükséges kódokat (Morin et al. 2012). Ennek számos oka lehet, amilyen például az adatvédelmi előírások, függőben lévő szabadalmak, a technikai *know-how* hiánya vagy maga a platformkapitalizmus (Srnicek 2017). A platformkapitalizmus elmélete szerint az erőforrások megosztásán alapuló gazdaság (*sharing economy* vagy

gig economy) a kommunikáció digitalizálódását használja ki, amikor a felhasználói adatok gyűjtésével, értékesítésével próbál profitot termelni. Az online platformok felhasználói adatainak többsége magáncégek kezében van, amelyek csak korlátozott hozzáférést engednek az adatokhoz. A transzparencia hiánya azonban nemcsak az adatok elérhetőségét korlátozza, hanem a kutatások megismételhetőségét is. Emiatt a közelmúltban a folyóiratok (Stodden et al. 2013) és a kutatásfinanszírozó ügynökségek (Baker 2016, Collins–Tabak 2014) szigorú szabályokat vezettek be a hipotézisek, adatok és elemzési folyamatok publikálásának módjáról, amelyeket egyeségesen nyitott vagy nyílt tudománynak nevezünk. A nyílt tudomány ugyanakkor a kutatások elérhetőségét is növeli: a szabadon (előfizetés nélkül) elérhető tanulmányok idézettsége magasabb, főként, ha a nyers adatokat és a kódokat is publikálják. Az Európai Unió 2017-ben közzétett riportja (O’Carroll et al. 2017) szerint a nyílt tudomány gyakorlatára is kiterjedő oktatásra nagy szükség van, ám egyelőre kevés ilyenről tudunk (Schmidt et al. 2016, Teal et al. 2015). A reprodukálhatósági krízist maguk a szerzők is észrevették: a *Nature* 2016-ban elvégzett kutatása szerint a tudományos publikációk szerzőinek 90%-a szerint a krízis a tudományos életben meghatározó jelentőségű (Baker–Penny 2016:452).

Kutatásunk célja az volt, hogy feltárjuk a társadalomtudomány és az adattudomány metszetében elhelyezkedő innovatív kutatási módszereket, az azokhoz kapcsolódó, kutatók által fontosnak vélt módszertani buktatókat és kutatásetikai problémákat, ajánlást nyújtva az innovatív módszerek alkalmazásához. Habár számos tanulmány foglalkozik a *big data* szociológiára gyakorolt hatásával elméleti síkon, projektünk annyiban mégis többet, újat nyújt, hogy a *big data* társadalomtudományi fókuszú kiaknázásának lehetőségeiről magukat az érintetteket kérdeztük meg, feltárva egyben az adatkapitalizmus szociológiai érvényesülésével kapcsolatos ellenérzéseket és preferenciákat.

MÓDSZER

Exploratív kutatásunk vegyes módszertanra épült és kétféle eszközzel gyűjtött adatokat: (1) online kérdőív segítségével, melyben a társadalomkutatók bizonyos kutatási módszerek és eszközök, adatelemző szoftverek és disszeminációs csatornák használatára való hajlandóságát vizsgáltuk, és (2) szakértői interjúk keretében, melyek az innovatív társadalomkutatói módszerek mélyebb feltárását szolgálták. A kutatási tervet a Virginia Tech Egyetem etikai bizottsága engedélyezte és a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Rendészettudományi Doktori Iskolája hagyta jóvá.

Szakértői kérdőív

A társadalomkutatók területén dolgozó hazai és külföldi szakembereket a következőkről kérdeztük angol nyelvű online kérdőív keretében: (1) milyen adatgyűjtési megközelítésmódokat és módszereket alkalmaznak a SAGE kutatómódszertani térképe alapján (SAGE, n.d.); (2) melyek az általuk igénybe vett kutatómódszertani eszközök; (3) milyen digitális eszközöket, szoftvereket használnak az eredmények elemzéséhez; (4) milyen eszközöket és csatornákat vesznek igénybe az eredmények terjesztésében; (5) milyen sikerrel ágyazzák be a tömeges együttműködést (*mass collaboration design*)⁴ a kutatási folyamatokba; (6) szerintük mik az innovatív kutatási módszerek jellemzői (Robertson 2017); (7) szerintük mi az interdiszciplinaritás jelentősége a jelenkori társadalomkutatókban.

4 A tömeges együttműködés a kollektív együttműködés egyik formája, amelyben nagyszámú felhasználó dolgozik önállóan egyetlen projekten. Ilyen projektek gyakran a szabad fejlesztésű szoftverek vagy a számítógéppel támogatott együttműködési eszközök, például a wiki technológián alapuló fogalomtárak.

Az angol nyelvű online kérdőívet egyfelől a LinkedIn és a Facebook következő publikus csatornáin és szakmai fórumain terjesztettük: *LinkedIn Research Methodology* csoport, *LinkedIn Criminal Law, Criminology and Cybercrime* közösség, *LinkedIn Research Methods and Data Science* közösség, *LinkedIn Qualitative Research Using Social Media*, *LinkedIn Social Innovation Research*, *Socio-economic Sciences and Humanities*, *LinkedIn Applied Sociology*, *LinkedIn American Society of Criminology Group*, *LinkedIn Law Enforcement Crime Center*, *LinkedIn Research Methodology*, *Facebook Qualitative Research Group*, *Facebook Research Scholars Group*, *Facebook Data Science*. Másfelől emaileket küldtünk ki szakmai levelezőcsoportokba, amilyen például az Európai, valamint az Amerikai Kriminológiai Társaság Kiberbűnözés és Női Bűnözés⁵ munkacsoportjai és az Amerikai Szociológiai Társaság levelezőlistája. A kérdőívet ezen kívül személyesen is terjesztettük, például az Virginia Tech *Data and Decision* konferenciáján és az Amerikai Kriminológiai Társaság konferenciáján 2019 őszén. A kérdőívet 2019. november 1. és 2019. december 31. között lehetett kitölteni. A válaszadók a világ bármely pontjáról érkezhettek, kizárólag a 18. év betöltése, az angol nyelv ismerete, illetve a szakmai érintettség (akadémiai szférában társadalomtudományokkal kapcsolatos kutatómunka végzése, oktatói vagy PhD hallgatói szinten) volt a kitöltés feltétele. Jelentős disszeminációs tevékenységünk ellenére, melynek eredményeként 813.131 potenciális résztvevőhöz jutott el a kérdőív,⁶ azt végül mindösszesen 126-an töltötték ki, és a hibás, hiányos kitöltések szűrése után 84 kitöltő válaszait vontuk be az elemzésbe. Az összes válaszadó közül 59-en adták meg a nemüket: 27 férfi, 31 nő és 1 nem-bináris identitású résztvevő. A válaszadók végzettsége a szakmai körben történő lekérdezésnek megfelelően magas volt, 19-en mester, 42-en PhD fokozattal rendelkeztek. A válaszadók a világ különböző pontjain folytatják kutatásaikat, a legtöbben (31-en) az Egyesült Államokban dolgoznak, de érkezett kitöltés például Indiából és Uruguayból is. Az Egyesült Államok felülreprezentáltsága elsősorban annak köszönhető, hogy az Amerikai Kriminológiai Társaság 2019. évi konferenciáján, illetve a Virginia Tech Egyetemen személyesen (QR kódokkal ellátott szórólapokon) is terjesztettük a kérdőívet. A válaszadók több mint fele (55,0%, n=38) kriminológus volt, 8 műszaki vagy informatika területén érdekelt kutató (11,5%), 7 szociológus (10,1%), 5 adattudós (7,2%), 2 oktatás terén dolgozó kutató (2,9%) és 9 egyéb társadalomtudományhoz kötődő területen kutatást folytató válaszadó (13,0%) mellett. A kérdőíves kutatás eredményei a válaszolók kis száma, valamint a megbízhatóság és a validitás hiánya miatt csak jelzésértékkel bírnak, ezért a továbbiakban tartózkodunk a kérdőív pontos adatainak megjelenítésétől.

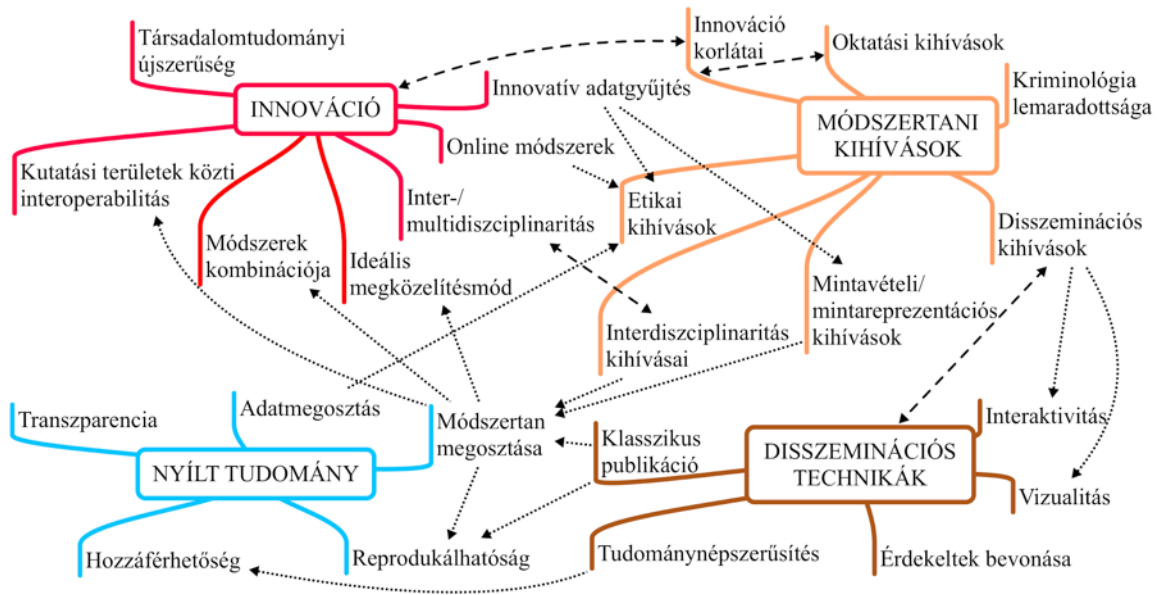
Szakértői interjúk

Szakértői interjú céljából egyfelől a kérdőív azon válaszadóit kerestük meg, akik a kérdőívben email címük megadásával jelezték erre nyitottságukat. Emellett elsősorban angliai és amerikai egyetemeken dolgozó társadalomkutatókat és adattudósokat kerestünk fel személyes vagy online, angol nyelvű szakértői interjúk felvétele céljából. Az interjúzás célja az volt, hogy (1) bővítsük tudásunkat az adott – kevésbé ismert – módszertani eszközökről, (2) mélyebb ismereteket szerezzünk az innovatív társadalomkutatási módszerek jellegzetességeiről, valamint (3) alkalmazásuk lehetőségeiről és akadályairól. A kérdőív kitöltői közül 17-en jelezték, hogy szívesen adnának szakértői interjút is, közülük végül 5 válaszadóval tudtunk interjút készíteni. Ezt egészítette ki 17 további, a társadalom- és az adattudomány területén tevékenykedő kutatóval készített szakértői interjú. E válaszadókkal elsősorban a *University College London*, *Jill Dando Institute of Security and Crime Science* intézetnél

5 Az Amerikai Kriminológia Társaság Női Bűnözés Munkacsoportja feminista kutatási módszertant használó kutatókból áll, akik jellemzően a kvantitatív és kvalitatív adatgyűjtési mechanizmusok kombinálására, illetve a vegyes módszertan alkalmazására építik kutatási projektjeiket.

6 E szám értékelésekor figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy mivel nem volt lehetőségünk az egyes csoportok, szakmai közösségek tagjainak azonosítására, egy-egy potenciális válaszadót több csatornán keresztül is elérhettünk.

1. ábra. Az interjúban megfogalmazott témák és összefüggéseik

Megjegyzés: A kétirányú szaggatott vonalak a témák közötti interakciókat jelölik.

Az egyirányú pontozott vonalak azt jelölik, hogy a nyíl végén lévő téma a másik téma eredménye vagy következménye.

tett – a járványhelyzet miatt végül az online térben megvalósuló – szakmai tanulmányút során (11 interjúalany), másodsorban meglévő szakmai kapcsolatainkon keresztül vettük fel a kapcsolatot (6 válaszadó). Az interjúk rögzített hanganyagának leiratát az otter.ai automatikus leíró programmal készítettük el, majd az Atlas.ti szoftver segítségével kódoltuk. Az interjúban összesen 44 kódot azonosítottunk, amelyet négy nagy kódkategóriába (módszertani kihívások, innováció, nyílt tudomány, disszemináció) soroltunk.⁷ Az interjúk nyelve angol volt, csak a jelen tanulmány céljára kiválasztott interjúrészleteket fordítottuk magyar nyelvre.

Eredmények

Az adatelemzés során a kérdőíves vizsgálat és a szakértői interjúk adatait együttesen értékeltük, így a következőkben a kvantitatív és a kvalitatív elemzés releváns eredményeit integráltan mutatjuk be. Az egyes nagy kódkategóriák és az alkategóriák közti kapcsolatok, valamint a kapcsolatok minősége az 1. ábrán látható.

Módszertani kihívások

Az interjúalanyok egyik legmarkánsabb észrevétele az oktatásra vonatkozott. A társadalomtudományi tantervek jelenleg nem tartalmaznak olyan modulokat, amelyek biztosítanák az eligazodást a digitális adatalapú megközelítésmód, a digitális mintavétel, adatfelvétel és adatelemzés erdejében. A felsőoktatás digitális lemaradása az egyes társadalomtudományok felkészültségében is megmutatkozik. Mivel válaszolóink többsége a kriminológia területén kutat, így a társadalomtudományoknak ezen ágaival kapcsolatban fogalmaztak meg kritikát.

Alapvetően azt gondolom, hogy [a kriminológia] nagyon rosszul reagált a digitális korra. Láttam olyan tankönyveket, amik gyakorlatilag ugyanolyanok, mint amilyenek akkor voltak, amikor elkezdtem tanítani a '80-as években. Ugyanaz a széria, ugyanazok a fejezetek, annak ellenére, hogy egy olyan korba lépünk, ahol a legtöbb elkövetővel soha nem találkozunk. Az elkövetők online követik el a bűncselekményeket. [...] Ez egy teljesen más helyzet. És úgy tűnik, mintha ezt senki nem venné észre. (11. számú interjúalany)

⁷ A kódok közül ebben a tanulmányban csak a legfontosabbakat emeljük ki.

A probléma nem a kutatók hozzáállásában keresendő tehát, amikor nem élnek a digitális szférában rejlő lehetőségekkel, hanem inkább a felkészítés, a felkészültség hiányában. Azokban az országokban, ahol a társadalomtudományok oktatása nem tartalmaz elegendő, a digitális platformok adta lehetőségeket érintő kutatásmódszertani órát, a hallgatók anélkül kapnak diplomát, hogy ezeket a módszereket képesek lennének alkalmazni, illetve egyáltalán ismernék a digitális platformok – közösségimédia-kutatás, adatbányászat, tömeges együttműködés – adta lehetőségeket.

Kérdőívünk eredményei is megerősítették, hogy a mintavételi eljárások között az adatbányászatot alig, a tömeges együttműködésben rejlő lehetőségeket pedig szinte egyáltalán nem használják a kutatók: az emberi számítást (kvantitatív kutatásban), a nyílt felhívású projekteket, az elosztott adatgyűjtést⁸ (*distributed data collection*: Salganik 2018:232) használó kutatók aránya 10% körül mozog – és itt fontos megjegyezni, hogy válaszadóink között az adattudományok képviselői is jelen voltak. Emellett a kvalitatív módszertant alkalmazó válaszadók kevesebb mint fele használt életében valamilyen kvalitatív adatelemző szoftvert.

Jelentős kihívást támaszt ugyanakkor a hagyományos, offline környezetben alkalmazható módszertani oktatásban részesült társadalomtudósok elé a számítástechnikai programozásalapú megközelítésmód és mintavétel megértése. Itt elsősorban a tervezéssel és az adatfelvétellel kapcsolatban merülnek fel problémák, hiszen a digitális platformokon alkalmazott kísérleti alapú tervezés korlátozza az adatok reprezentativitását, illetve bármiféle megállapítás megbízhatóságát, általánosíthatóságát. Míg a matematikai alapú megközelítés tiszta logikai elemzéssel párosul, addig a társadalomtudomány kontextus- és megértésalapú. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a digitális megközelítésmód és mintavétel eleve elutasítandó a társadalomtudományok számára, csak azt, hogy az adattudomány ad hoc természetével szemben a társadalomtudomány túlságosan megfontolt és rigorózus a tervezést, a mintavételt, valamint a következtetéseket illetően.

Az adatgyűjtés szigorú szabályrendszere, amit a társadalomtudósok tanulnak. Ezt nagyon nehéz lefordítani a digitális korra. (6. számú interjúalany)

A verbális készlet és jelentéstartalom sokkal fejlettebb és szigorúbb a szociológiában szerintem, vagy a társadalomtudományokban általában, mint az informatikában. Azt mondanám, hogy mi [az informatikában] sokkal inkább ad hoc módon állunk hozzá a dolgokhoz. (6. számú interjúalany)

Ebben a pillanatban viszont felmerül egy következő probléma, ami pedig a tudományok együttműködési nehézségeivel jellemezhető. Az adattudományok és a társadalomtudományok képviselői eltérő kutatási környezetben szocializálódtak, és eltérő fogalmakkal operálnak. Az interdiszciplináris kutatócsoportok csak olyan összekötők, „tolmácsok” segítségével működhetnek sikerrel, akik képesek egymás nyelvére lefordítani a fogalmakat és ötleteket, azaz képesek az interdiszciplináris konceptualizációra.

Nagyon nehéz egy kutatónak minden olyan képességgel rendelkezni, amik a különböző módszerek alkalmazásához szükségesek. Szintén nagyon nehéz egy olyan csapatot összehozni, ahol a tagok különböző területeken képzettek és egyúttal jól is tudnak egymással kommunikálni. És igazából ez a két lehetőség van. Vagy értenem kell a statisztikához, a filozófiához és a szisztematikus szakirodalomelemzéshez [...] amire én nem vagyok képes, és elég kevesen azok. Vagy találnom kell olyan embereket, akik szeretnének együttműködni egy projektben, de képesnek kell lennünk arra, hogy a tudományágak határait átlépve

⁸ A kvantitatív társadalomtudomány által alkalmazott, nagyszámú önkéntest bevonó adatgyűjtés, amely lehetővé teszi a kutatók számára, hogy gyakrabban és több helyen gyűjtsenek adatokat, mint a hagyományos, hivatalos csatornákra kiszervezett fizetett adatgyűjtés segítségével. Ilyen például a Google Térképek felhasználói fotók alapján történő továbbfejlesztése vagy az Amazon Mechanical Turk.

beszéljünk egymással, hogy ténylegesen együtt építsünk fel és dolgozzunk egy projekten. (7. számú interjúalany)

Vannak nehézségek az úton, mert ez két különböző tudományág. És kell, hogy legyen egy fordító, aki előmozdítja a kommunikációt, kezelve azt, hogy a fogalmak esetleg másra utalhatnak az egyik nyelven, mint a másikon. Általában megvannak a különböző fogalmak és mivel nem értik egymást, az együttműködés, tudod, egy ponton befuccsol. (14. számú interjúalany)

A tudományos együttműködésnek ugyanakkor interdiszciplináris helyett inkább multidiszciplinárisnak kell lennie, hiszen a számítástechnika nem elegendő az okozati összefüggések feltárásához, erre a célra a matematikusok elemző megközelítése alkalmas. Ez további nehézségeket teremt, melyek leküzdéséhez az egyetemi struktúra korlátait kellene átlépni. Az egyetemi tanszékek a diszciplína által elfogadott, kipróbált, doktrína alapú kutatási módszereket részesítik előnyben. A tudományos fokozat megszerzésének feltétele is az, hogy az új jövevény bizonyítsa: képes az elfogadott módszerek alkalmazására, és azok segítségével a tudomány számára releváns – értsd: bevett, elfogadott módszertani alapú – eredményeket mutasson fel. Az interdiszciplinaritás másik akadálya a tudományos publikációs helyek kapuőr tevékenysége, ami nem fogadja be a doktrínától eltérő módszereket. A szakmai publikációs helyek tendenciózusan elutasítják az olyan elemzéseket, amelyek ismert elméleteket nem bevett (értsd: digitális) közegben és módszerekkel (értsd: adatbányászat, tömeges együttműködés) elemeznek.

Az interdiszciplináris megközelítésmód egy olyan dolog, amit mindenki támogat, de szinte senki sem gyakorol... Az egyetemi struktúráink nem úgy épülnek fel. Az egyetemek diszciplínák szerint működnek. [...] A folyóiratok diszciplínák szerint szerveződnek... tudod, Journal of Psychology, Journal of Geography, a kutatási tanácsok... Többször beleütköztünk már abba a problémába, hogy a pályázatunkat azért utasították el, mert amit csináltunk az nem eléggé társadalomtudomány, vagy egyáltalán nem az. (11. számú interjúalany)

Én nem gondolom, hogy az akadémiai szféra megbecsüli ezt az együttműködést. Azt mondják, hogy értékelik. Mindenkinél interdiszciplináris kutatásokat kellene végeznie. De valójában a bírálók a konferenciákon és a folyóiratoknál elérik, hogy úgy tűnik, az interdiszciplináris kutatás rosszabb minőségű a sima kutatásoknál. (6. számú interjúalany)

A kérdőív válaszadói hasonlóképpen fontosnak tartották a tudományágak együttműködését. A legtöbben inkább egyetértettek az interdiszciplinaritással kapcsolatos állításainkkal, azzal együtt, hogy habár az interdiszciplinaritás ma még nem feltétlenül a társadalomtudományi kutatástervezés része, a jövőben azzá kell válnia. Kevesebben értettek egyet azonban azzal, hogy a kollaboratív együttműködéseknek a kutatás minden fázisára – a tervezésre, a mintavételre, az adatfelvételre és az elemzésre – is ki kell terjednie. A célcsoport (pl. állampolgárok, lakó- vagy iskolaközösség) kutatási projektekbe való aktív bevonása, valamint a számítási módszerrel történő adatelemzés a rangsor legvégén található, az interdiszciplinaritásnak ezeket a módjait a válaszolók a legkevésbé preferálták. Ez talán éppen az egyetemek doktrínaközpontú, azaz multidiszciplináris kutatásokat háttérbe szorító szemléletével és a szakfolyóiratok kapuőr tevékenységével magyarázható.

A módszertani kihívások között az eredmények disszeminációjával kapcsolatos dilemmák is megfogalmazódtak. Habár a válaszadók jelentős részben még mindig a konferenciákat és folyóiratokat részesítik előnyben – ami az egyetemi előmeneteli rendszer elvárásainak eredménye – a disszeminációs helyekkel szembeni kritikák között megfogalmazták, hogy a hagyományos publikációs helyek nem alkalmasak a gyakorlati szakmákkal való hatékony kommunikációra.

Gyakran előfordul, hogy egy kutatásban kompromisszumot kell kötnöd, mármint a lehető legmagasabb minőség produkálása és a való világ elvárásai között. A való életben a rendőrség nem fog várni két évet arra, hogy publikáld a munkádat, ők heteken belül akarnak válaszokat. (19. számú interjúalany)

A közösségimédia-jelenlét elvárja a tudóstól a tudománynépszerűsítést, ami egy további új disszeminációs koncepció. Mind a gyakorlattal való érintkezés (az érdekelt gyakorlati szakmák elérése), mind pedig a tudománynépszerűsítés fontos elvárás a kutatóval szemben, ám itt a tudományos publikációtól eltérően más képességekre van szükség, ami sok kutató eszköztárából hiányzik. A közösségi médiában a forrás bizonytalansága miatt a hitelesség kérdéses lehet, ugyanakkor a karaktertakarékosság elve (Boot et al. 2019) miatt az eredményeket jelentősen rövidíteni szükséges, ami miatt felmerül a nem értés, illetve a félreértés veszélye.

Le kell egyszerűsíteni, de nem kihagyni a legfőbb pontokat. Amire hely van. Úgy értem, az emberek ma sokkal, de sokkal rövidebb ideig tudnak koncentrálni. És sokszor nem könnyű a kutatásod komplexitását átadni csupán annyi karakterben vagy képekben, és benne van a lehetőség, hogy ahogy kommunikálsz, az emberek teljesen félreértik a tudományos eredményeket... Én azt gondolom, hogy a jó tudós, ahogy nekünk mindig mondták és tanították, az, aki képes az eredményeit nagyon egyszerűen, könnyen érthető formában átadni, az eredmények bonyolítása nélkül, ami komoly kihívás mindannyiunk előtt... a közösségi médiában. (22. számú interjúalany)

További probléma a szakmai publikációs helyek szelektálási eljárása. A szakmai folyóiratok magas szintű elvárásokat támasztanak a kéziratokkal szemben, a másik oldalon viszont a kollegiális lektorálás (peer review) folyamatosan szűri a tudományterület által nem elfogadott módszertant preferáló kéziratokat, ami az adattudományokkal kooperációban született művek lemorzsolódását eredményezi.

Ez a kritikai megközelítésmódból ered, mármint tudod, ahogy a kutatóknak ez a munkájához tartozik, hogy mindenhez kritikusan álljunk hozzá, a saját munkánkhoz is, hiszen csak kritikus hozzáállással tudjuk előmozdítani a tudományt és a tudást. De az történt, hogy emiatt nagyon, nagyon, nagyon túlbuzgók lettünk és könnyedén bíráljuk más tudományágak eredményeit vagy módszereit. Amit meg kell értenünk, hogy kritikusnak lenni egy dolog, de azt is meg kell tudnunk találni, hogy hol tudunk együttműködni, és hogy amit más tudományágakból tanulunk, azt hogyan tudjuk beépíteni a saját tudásbázisunkba, bővítve azt. (22. számú interjúalany)

Ha már teljesítettük a módszertan pontosságának követelményét, ott van még az adatok megbízhatóságának kérdése. Megbízható adatok hiányában veszélybe kerül az eredmények validitása. Az online közösségek résztvevői a valóságtól eltérő összképet mutathatnak magukról, ami kérdésessé teszi az eredmények valóságtartalmát, az adatok minőségét és a megállapítások általánosíthatóságát.

Ha adatbázissal van dolgod, amihez számítógépes vagy digitális eszközöket kell használni, az adatminőség nagyon fontos, mert ha hiba kerül bele, akkor hiba kerül a következtetésbe is. (4. számú interjúalany)

Az egyik probléma ezekkel az adatbázissal a hagyományos társadalomtudományi módszerekkel szemben az, hogy nagyon keveset tudunk a mintáról... [P]éldául, ha a közösségi médiában vizsgálod a viselkedést, ott csupán azokat a személyes adatokat ismerheted a résztvevőkről, amiket a profiljukban megadtak, és fogalmad sincs róla, hogy ott igazat mondtak-e... (11. számú interjúalany)

Talán még az érvényesség. Szóval... amikor kérdőívet tervezel, beleteszel érvényességi teszteket. Míg itt, ez olyan mintha, ó, itt van ez az adatsor. Szerintem ez ezt meg ezt reprezentálja. De a validitástesztek job-

bak, illetve mások. Szóval meg kell érteni, hogy az adatok mit fejeznek ki és hogy ez pontosan mit jelent. (13. számú interjúalany)

A big data mozgalom egy csomó kihívást állított elénk, komputációs kihívásokat, mert annyira sok adat van, de valójában... az adatok integrálása olyan módon, hogy elemezhetőek legyenek, az az igazi kihívás. Mindenki másképp rögzíti, és az adattisztítás nagyon időigényes. (19. számú interjúalany)

A digitális platformokon történő adatgyűjtés esetében az adatok megbízhatósága mellett felmerül még az etikus kutatás kérdése. Etikus-e adatokat gyűjteni egy olyan platformon, ahol a felhasználók maguk teszik közzé az adataikat, mindenki számára elérhető módon, de nem tudják, hogy azokat valaki esetleg kutatási célra is felhasználhatja? Automatikusan beleegyezett-e a felhasználó a kutatásban való részvételbe azzal, hogy regisztrált egy adott online platformra? Etikus-e különböző adatbázisok összekapcsolása annak ellenére, hogy az nem tartalmaz személyes adatot, ám a felhasználók személyazonossága az összekapcsolt adatokból megállapítható? Etikus-e az adatbányászat alkalmazása például bűnmegelőzési célú projektekben, ahol az állampolgárok nem értesültek arról, hogy ilyen projektben vesznek részt? Az adatkapitalizmus és a megfigyelési kapitalizmus kérdése a kutatásetikával kapcsolatban is felmerül. A kutatási célú adatgyűjtés kérdéseit az adatvédelmi irányelvek, amilyen például a GDPR Európában, nagy vonalakban ugyan szabályozzák, de számos tisztázandó részletkérdés a gyakorlat során merül csak fel. Az egyik interjúalany így foglalta össze a dilemmákat:

Valóban tényleg szükséges, hogy jobban értsük az embereket, mint ahogy ők értik saját magukat? Kell, hogy ilyen sok személyes adathoz legyen hozzáférésünk? És ha ismerjük a profiljukat, akkor pontosan tudjuk, hogy hogyan gondolkodnak és hogy Madonnát vagy Katy Perryt szeretik-e vagy bárki mást... Miért vagy hogyan tudnánk [ezeket az adatokat] etikusan használni, mármint alkalmazni ezt a tudást? (12. számú interjúalany)

A digitális adatgyűjtés, mindamelllett, hogy több szempontból kényelmesebb, mint a hagyományos társadalomtudományi mintavételen alapuló adatgyűjtés, jelentős csapdákat tartogat. A digitális platformokon, például a közösségi médiában jelen lévő adatokat nem valamely tervezett kutatás céljára töltötték fel a felhasználók. Nem tudjuk pontosan, hogyan működnek a viselkedésbefolyásoló mechanizmusok, azaz a felhasználók milyen hatásoknak – üzeneteknek, személyre szabott reklámoknak, ösztökéléseknek (*nudge*) és kiváltó okoknak (*triggerek*) – voltak kitéve, amelyek következtében az adott döntést meghozták. Mindezeket a mélyben rejlő folyamatokat a társadalomtudós nem képes az elemzési képletbe kalkulálni, és emiatt képtelen a pontos kutatástervezésre, illetőleg az adatok jellemzőinek megfelelő elemzési módszer megválasztására. Az egyik interjúalany a pszichológiai manipuláción (*social engineering*) alapuló kibertámadások döntési folyamatán keresztül szemlélte, milyen bonyolult folyamatot kell megérteni az ilyen kibertámadások vizsgálata során pusztán a felhasználói adatokból.

Hogyan tudunk olyan kérdéseket feltenni, amik képesek arra, hogy feltárják a pszichológiailag manipulált kibertámadásokra adott reakciók háttérében álló döntések mentális folyamatát? (2. számú interjúalany)

Az emberek majdnem olyanok, mint a robotpilóta. Egyszerűen csak azon kapják magukat, hogy alkalmaznak egy bizonyos módszert. Egy csomó időt eltöltöttek azzal, hogy működésre bírják, miközben csak mechanikusan elvégzik, anélkül, hogy ténylegesen átgondolnák, az-e a legmegfelelőbb, és hogy megértenék az eredményeket, amiket csak azért kaptak, mert az adatmennyiség miatt ezt és ezt a módszert alkalmazták. Szóval szerintem az a kihívás, hogy az emberek tényleg értsék az adataikat és azok behatároltságát, potenciális buktatóit. (15. számú interjúalany)

Az innováció fogalma

Amikor a kérdőív válaszadóit kérdeztük arról, hogy az általunk felsorolt, a digitális lábnyomok mérésére alkalmas módszerek (pl. chatbot, biometrikus technológia, mobiltelefon vagy más okoseszköz, webkövető technológiák, közösségimédia-követés, webalapú vagy online applikáció alkalmazása, multimédiás vagy geolokációs elemek beépítése, illetve tranzakciós adatok használata) közül szerintük melyek számítanak innovatívnak, egyes válaszokat kaptunk. Az *igen*, a *talán* és a *nem* válaszok közül egy item esetében sem választotta a résztvevők több mint fele az *igen* vagy a *nem* válaszokat, a *talán* válaszokat annál inkább előnyben részesítették. A vélekedés hasonló volt akkor is, amikor azt kérdeztük, vajon az adott módszer időbeli megjelenése vagy a személyes és a telefonos technológia elhagyása határozza-e meg az innovációt. Mindez arra utalhat, hogy nem ezen a szinten dől el, hogy valami innovatív vagy sem, egy adott elem beépítése, egy adott módszer alkalmazása, illetve az új módszer megjelenésének ideje önmagában még nem teszi innovatívvá a kutatást.

A kérdőív eredményei tehát arra utaltak, hogy nem egy-egy újdonságban kell keresnünk az innováció kulcsát. Amikor az interjúalanyokat arra kértük, fogalmazzák meg saját szavaikkal, szerintük mit jelent az innováció a társadalomkutatásban, a válaszokban az inter-, illetve multidiszciplinaritás, az egyes (meglévő) módszerek kombinációja, az adatgyűjtés módszerei és a kutatási területek közötti interoperabilitás merült fel. Noha az online térben történő adatgyűjtést többször említették, az interjúalanyok, hasonlóan a kérdőív résztvevőikhez, nem feltétlenül új módszerek kikísérletezésében, nem is a digitális technológiák alkalmazásában látják az innovációt, hanem leginkább a meglévő módszerek kombinációjában, a tudományterületek együttműködésében, valamint a kutatás céljának leginkább megfelelő módszer megválasztásában.

Úgy gondolom, hogy az innovatív kutatási módszerek azok, amelyek a lehető legjobban segítenek választ találni egy problémára. Nem a módszer kellene, hogy meghatározza a problémát, hanem inkább a probléma a módszert. (1. számú interjúalany)

Az innováció... az, hogy megpróbáljuk oktatni az embereket arról, hogyan lehet megérteni, mi lenne számukra a megfelelő és mi a nem megfelelő módszertan. (15. számú interjúalany)

Megpróbálnak olyan eszközöket használni, amelyek már léteznek, csak talán nem azokhoz a kérdésekhez, amelyekhez korábban használták. (12. számú interjúalany)

Bármilyen ebből a megszokottból kitör, innovatív lehet, még akkor is, ha talán már évtizedes gyakorlat. Ennek nem kell feltétlenül vadatúj technológiának lennie. (13. számú interjúalany)

Szerintem egy társadalomkutatási módszer esetében az innovatív az az alkalmazásának a módja. [...] Bevetett módszerek új vagy eltérő módon való alkalmazása, ami elősegíti az adott társadalmi jelenség megértését. (17. számú interjúalany)

Az innováció egy további jelentése a számítástechnikai folyamatok beépítése a kutatásba olyan módon, hogy az segítse az emberi konstruktív gondolkodást és tehermentesítse az elemzési folyamatot. Ennek egyik megjelenési formája a strukturálatlan tartalomleírás, kódolás és elemzés automatikussá tétele a kutató által pontosan meghatározott szempontok szerint. Ezáltal a kutató felszabadul az automatikusan elvégezhető munkafolyamatok alól, és nyugodtan koncentrálhat az emberi gondolkodást igénylő fázisokra.

Hogy hogyan befolyásolja ezt a technológia. Azt hiszem, ezt kell kitalálnunk. Sok ingyenes, nyílt, strukturálatlan tartalmat állítunk elő, mint amilyen ez az interjú is. Ez az interjú [...] szóbeli megbeszélés, amelyet a számítógép nem ért meg. Tehát sok emberi elemzésre, kódolásra, megértésre van szükség... Hogyan segíthet ezen a számítógép? Azt hiszem, ezt kell fejlesztenünk. De nem feltétlenül az emberi beavatkozást

csökkenteni, hanem az emberi döntést nem igénylő folyamatokat. Hogy az emberek a kutatás legfontosabb aspektusaira koncentrálhassanak... (12. számú interjúalany)

A tudományok „házassága”, azaz együttműködése az innováció egyik megjelenési formája. A különböző tudományok képviselői más-más módszereket használnak ugyanannak a problémának a megoldására, és a köztük lévő kommunikáció lehetővé teszi új módszerek, megközelítések kikísérletezését egy adott problémára.

Egy társadalomtudós sok más tudományterület mellett dolgozik, mérnökök, informatikusok, politológusok, nagyon sokféle ember, különböző aspektusokból, de ugyanarról a dologról beszélnek különböző nyelven. Folytatni kell ezeket a beszélgetéseket, hogy feltárjuk a közös vonásokat. (19. számú interjúalany)

Az interdiszciplinaritás feltétele, hogy az egyes tudományágak kutatói jussanak el az alapvető megértés szintjére egymás tudományát illetően. Ehhez érdemes megteremteni az interoperabilitás lehetőségét, azaz egymás eszközeinek kölcsönös felhasználhatóságát, hogy adott esetben megtörténhessen a módszerek, eszközök átadása.

A kriminológia hallgatóknak pedig meg kell érteniük, hogy a számítógép nem varázslat. Olyan algoritmusok ezek, amelyeket használhatnak, ha szükségük van egy szövegfájlra. És amikor végrehajtom ezt a parancsot, és valami kijön, akkor megtanultam valami újat. Ez nem varázslat. (12. számú interjúalany)

A kvalitatív és a kvantitatív módszerek együttes, nem versengő alkalmazása, valamint a közösségi részvétel is felmerült mint innovatív eszköz, amely a társadalmi jelenségek jobb megértésének kulcsa lehet. A kvantitatív adatelemzés az eredmények generalizálását, míg a kvalitatív módszerek, valamint a közösségi részvételű akciókutatás az egyes jelenségek jobb megértését teszik lehetővé. Az innováció egyik feltétele a kutatók fenntartásának feloldása az egyik vagy másik megközelítéssel szemben.

Az innovációval kapcsolatban... valószínűleg valamiféle vegyes módszerekkel végzett kutatásra asszociálnék, ahol az ember megpróbálja leküzdeni azt az elképzelést, miszerint a kvantitatív munka felülmúlja a kvalitatív munkát, és meglátja, hogy hasonlítanak egymásra. Ezzel összefüggésben egy olyan oktatási módszerre gondolok, amely magában foglalja a nem hivatásos szakembereket, például a közösség tagjainak igazán érdemi részvételét, de mégsem veszélyezteti a kutatás minőségét. (7. számú interjúalany)

Az új adatelemző módszerek alkalmazása előtt meg kell győződnünk azok relevanciájáról. Az innováció jelentheti valamely számítástechnika-alapú módszer alkalmazását is, amelyet azonban szükséges kiegészíteni olyan kvalitatív technikával, melynek során a kutató ellenőrizheti az adatok megbízhatóságát. Ilyen az interjúval kiegészített nagymintás kvantitatív kutatás, amelyhez a résztvevőket valamely digitális platformon toborozzák.

Az online kutatásnak megvannak a maga előnyei és hátrányai. Fantasztikus lenne, ha lenne egy módszer az interjúk leegyszerűsítésére. Például az Amazon Mechanical Turk vagy más crowdsourcing technológia ezt lehetővé teszi. Azzal, hogy személyesen beszélhetsz velük a tapasztalataikról, emberi megítélést nyerhetnek az adatok. (9. számú interjúalany)

Az innovatív módszerek alkalmazása szükségessé teszi a transzparenciát, a kutatási módszer pontos és valóság-hű ismertetését annak minden buktatójával és korlátjával együtt, a hitelesség elérése érdekében.

Amikor innovatív módszerekkel foglalkozol, nagyon óvatosnak, átláthatónak és világosnak kell lenned azzal kapcsolatban, hogyan csináltad. Számomra az „innovatív” felveti annak az igényét, hogy nagyon világos, nagyon szisztematikus legyél, szisztematikus abban az értelemben, hogy ténylegesen megmagyarázod, hogyan csináltad a kutatást. (10. számú interjúalany)

Mindezek az igények ösztönzik a tudomány transzparenszé válását, valamint a tudományos eredmények szélesebb körben és hatékonyabb eszközökkel történő megosztását.

Disszeminációs technikák

A kutatási eredmények láthatóvá tétele, terjesztése a tudományos tevékenység fontos része. Kérdőívünk válaszadói közül a legtöbben előadásokban, lektorált folyóiratcikkekben és konferenciatanulmányokban jelentetik meg eredményeiket, de a poszter prezentáció lehetőségével is élt már a válaszadók túlnyomó része, ahogy a legtöbben műhelybeszélgetést is tartottak már. Az online tömegmédiát a válaszolók egyharmada használja az eredmények megosztására. Az online disszeminációs módszerek közül közösségi médián keresztül és nyílt hozzáférésű (*open access*) adatbázisokban összességében alig osztották meg eredményeiket a válaszadók. A blog, vlog, interaktív vizualizáció és a térképezés módszerét ennél is kevesebben említették.

A tudománynpszerűsítés klasszikus formái mellett az interjúkban felmerült a szakmák és szakemberek elérése is, ami a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítását teszi lehetővé. Az eredmények megosztása ugyanakkor a nyílt társadalomtudomány követelményeivel is összefügg: az interdiszciplináris kutatói csoportok létrejöttének elengedhetetlen feltétele az eredmények és az ahhoz vezető folyamat (tervezés, adatfelvétel, elemzés) megosztása, beleértve a kutatás egyes fázisaiban felmerülő problémákat, az újratervezés és a gyakorlati hasznosítás nehézségeit is.

A kutatási eredmények digitális platformokon, közösségi oldalakon, podcast formában való közzététele mind a tudománynpszerűsítésben, mind a gyakorlattal való kommunikációban (az érdekelt szakmák elérésében), mind pedig az eredmények ellenőrizhetővé tételében jelentős szerepet tölthet be. Az online megjelenés nagyobb láthatóságot biztosít, ugyanakkor lerövidíti a kutatók tanulási és a kutatások fejlesztési folyamatait.

Mármint, ha azt mondanák, hogy oké, szervezünk neked interjúkat, technológiai podcastokat, bármit, ami épp szembe jön, vagy szerepelhetsz a videósorozatunkban. Vannak webinárjaink, vannak a nagyközönség számára tervezett előadásaink. És én azt gondolom, hogy ez tényleg egy nagyon jó útja annak, hogy kutatóként kapcsolatot építsünk emberekkel a kutatói szférán belül és kívül is. És én tényleg rajongok azért az ötletért, hogy legyenek nyilvános előadások, ahol elmondhatod, hogy „Nos, én nem csak a többi egyetemi kutatónak beszélek, hanem másoknak is”, mert ha valaki nem tudja másoknak elmagyarázni a kutatását, akkor ott probléma van. (1. számú interjúalany)

A másik dolog, amivel próbálkozunk, hogy bevonjuk az érintetteket, ha olyanokkal dolgozunk, akik nem a tudományos közegből jönnek, például rendőrök, kormánytisztviselők. (1. számú interjúalany)

A lényeg, hogy beszéljünk azokkal az emberekkel, akik döntéshozók vagy törvényalkotók. Ezek lehetnek politikusok... vagy az alap, hogy az üzleti szférából, energetikából, iparból, velük együtt dolgozni, vagy az emberekkel, akik velük dolgoznak a mindennapokban. Például, amikor rendészeti projekteken dolgozunk, akkor gyakran megyünk a rendőrséghez, hogy bemutassuk a kutatásunkat. Megpróbáljuk meggyőzni őket, hogy amit csinálunk, az fontos és ők tényleg felhasználhatják az ilyen típusú [tudományos] megközelítéseket. (20. számú interjúalany)

A disszeminációval kapcsolatban felvetődött a vizualításban rejlő lehetőségek kiaknázásának követelménye. Az interaktív megoldások, online vizualizációk segíthetnek az eredmények átadásában, mind a nagyközönség, mind a kutatótársak és a gyakorlati szakemberek számára.

Olyan társadalomban élünk, ami csomó vizuális információt hagy maga után. Azt gondolom, hogy... az eredmények nem csupán szöveges, grafikonos vagy táblázatos formában, hanem az emberek által interaktívabb módon felfedezhető közlése [segítheti a megértést], online platformokon, például kérdőíves kutatások animációsan bemutatott eredményeivel vagy hőtésképekkel, ilyesmikkel. (10. számú interjúalany)

Ám a gyakorlati szakemberekhez vezető út az akadémiai partnerek és a laikusok elérésénél sokkal rögzesebb. Nemcsak azért, mert a gyakorlat nem beszél a kutató nyelvén, hanem mert a tápláléklánca merőben eltér a kutatói szférától: amíg a kutató (jó esetben) csak az intézményétől függ, addig a gyakorlat által követendő irányokat a politika és a szakpolitika befolyásolja.

Az nagyon ritka, hogy tudományos kutatóként kapcsolatba kerülhetsz törvényalkotóval és elmondhatod neki, hogy én ezt kutatom, és szerintem Önnek erre kellene fókuszálnia. Mert a kormánytisztviselők valójában azt hajtják végre, amit a politikusok mondanak nekik. Így nem sokszor változtatnak az eredeti elképzeléseiken. (20. számú interjúalany)

A gyakorlattal való együttműködés az interjúk során azért merült fel hangsúlyosan, mert a résztvevők szerint a társadalomtudományok célja alapvetően nem az innováció, hanem azzal együtt vagy attól függetlenül a világ jobbá tétele, ez pedig az alkalmazott kutatások által érhető el. Az eredményeket azonban valahogyan el kell juttatni a gyakorlati szakmákhoz, hiszen tudomány nélkül nincs változás: a régi rossz berögződések nem cserélődnek fel új, tudományosan igazolt megoldásokkal. A válaszolók azonban egyöntetű véleményen voltak a tekintetben, hogy legalább meg kell adni az esélyt, hogy a gyakorlat mérlegelhesse, igényt tart-e a tudományos eredményekre. Ennek kulcsa pedig a nyitottság a gyakorlati szakmák felé.

Én abban nem hiszek, hogy a társadalomtudományt csak a maga kedvéért műveljük. Szerintem a társadalomtudományoknak alapvetően az a dolguk, hogy megváltoztassák a világot. Persze ez egy erős koncepció. És nem gondolom, hogy ez egyik napról a másikra menne. Abban hiszek, hogy ez inkább járulékos eredmény. Már mint a rendészeti kutatók évtizedek óta mondják, hogy az átvizsgálásos igazoltatás nem működik. [...] Mi hiába mondjuk, hogy... ez nem egy olyan dolog, amit csinálniuk kellene, mégis csinálják. Szóval azt nem gondolom, hogy ez egyik napról a másikra menne. (20. számú interjúalany)

Nyílt tudomány

Az adatok, adatbázisok megosztása egyfelől a tudományos eredmények ellenőrizhetőségét, átláthatóságát, valamint megismételhetőségét segíti elő, másfelől viszont etikai kérdéseket vet fel. Az állampolgárok magánéletének védelmét szolgáló adatvédelmi direktívák a tudomány számára is megnehezítik az adatokhoz való hozzáférést. A gyakorlattal való együttműködést sokszor éppen a szenzitív adatbázisok (pl. bűncselekményi vagy térfigyelő kamerák) bizalmas jellege akadályozza meg. Az adatmegosztás a gyakorlat és a kutatói szféra között a kivételesre, az eseti szintre korlátozódik, annak a friss adatvédelmi rendelkezések között nincs egyezményes rendszere. Ez akadályozza mind a gyakorlattal való együttműködést, mind pedig az eredmények reprodukálhatóságát, ellenőrizhetőségét.

Úgy tűnik, hogy nehezebb hozzáférni ilyen jellegű adatokhoz, amelyektől függ a munkánk. Úgy gondolom, hogy ez a probléma még súlyosabb lenne, ha más területeken dolgoznék, például, nem tudom... a gazdasági bűnözés, vagy hasonló... akkor az adatok megszerzése még nehezebb lenne, mint nekem, aki egyfajta nagy mennyiségű városi bűnözési adatokkal dolgozik. (8. számú interjúalany)

Megoldás a gyakorlat és az elmélet (pl. a bűnüldözés és a kriminológia) egymástól való függésének elfogadása, és kölcsönös bizalmi alapon, az érdekelt felek (pl. kormányok, iparágak) támogatásával létrehozott, adatvédelmi szempontból biztonságos laboratóriumok létrehozása. Erre azonban csak ritkán adódik lehetőség, egyfelől azért, mert a felek nem ismerik el az együttműködés relevanciáját, másfelől hiányoznak az együttműködést lehetővé tevő anyagi erőforrások. Akadnak azonban jó példák: sikeresen hozott létre ilyen labort a kérdezettjeink egy jelentős részét foglalkoztató *Jill Dando Institute* Londonban:

Ennek egyik módja egy biztonságos adatlaboratórium, amelyet a rendőrség biztosít. Tehát van egy rendőrség által biztosított létesítményünk. Ez azt jelenti, hogy elégedettek az általunk alkalmazott kutatásokkal. Nagyon korlátozott, elszigetelt a labor, nem vihetünk adatokat sehova. (21. számú interjúalany)

A kutatók által fejlesztett kódok, kódkönyvek megosztása ugyancsak a transzparenciát és az eredmények reprodukálhatóságát növeli, emellett lehetőséget ad a tudományos adatelemzéshez használt nyílt forráskódú szoftverek továbbfejlesztésére.

Úgy gondolom, valóban érik már az idő a nyílt forráskódú szoftverek alkalmazására, amelyek reprodukálható, szkript alapú szoftverek. Az olyan szoftverek, mint a Stata vagy az SPSS és a régebbi dolgok kihalásra vannak ítélve. És az olyan eszközöknek, mint az R és a Python, alapértelmezetté kell válniuk. És nem csak azért, mert sokkal kifinomultabb munkát tudnak végezni, hanem azért is, mert sokkal inkább megismételhetővé teszik a kutatást. (8. számú interjúalany)

Az átláthatóság a megismételhetőség és a megbízhatóság feltétele, és előmozdíthatja a kutatók egymás közötti együttműködését, illetve a gyakorlat és a kutatás közös munkáját. Számos jó gyakorlat létezik az átláthatóság megvalósítására, amilyen például a szakfolyóiratok nyilvános publikációs adatbázisai (ilyenek például a pandémia idején létrejött COVID-adatbázisok⁹) vagy a kutatóhelyi szemináriumok. Azonban a kutatók jelenleg még erőteljesebbnek vélik a bizalmi krízist, ami átszövi az akadémiai szférát és akadályozza az együttműködési folyamatokat.

Úgy gondolom, a tudomány legitimitációjának egyik kulcsa, hogy mekkora bizalmat vagyunk képesek generálni. Egyfelől, hogy az adatokat helyesen dolgozták fel, másfelől, hogy az elemző nem követett el hibát az elemzés során. Ezek azok a dolgok, amelyek egyfajta reprodukálhatósági válsághoz vezethetnek. (8. számú interjúalany)

A cél a kutatás transzparenciája. Ennek egyik eszköze, amit a tanszékünk az elmúlt években elindított, a szemináriumsorozat a nyílt kutatás előmozdítására, aminek az a célja, hogy az embereket a nyílt eszközhasználat felé fordítsuk, hogy megértsük, mi a nyílt tudomány. És igen, az átláthatóság, az egyértelműség felé haladás. (15. számú interjúalany)

A transzparencia az innovatív társadalomtudományi kutatások fontos kritériuma: az új módszert alkalmazó, illetve a módszereket eddig ismeretlen módon kombináló kutatás akkor lesz legitim és követendő, ha az eredmények ellenőrizhetők és reprodukálhatók.

Megismételhetővé kell tennünk elemzésünk metaadatait. Sokkal átláthatóbbaknak kell lennünk abban, mit csinálunk az adatainkkal, meg kell tisztítanunk és dekódolnunk az adatokat. Annak érdekében, hogy az elemzés megismételhető legyen. Minden adatot közzé kellene tenni, a tanulmánnyal együtt a metaadatokat is, hasonlóan a reáltudományokhoz. (17. számú interjúalany)

9 Ilyen például a LitCovid (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/research/coronavirus/>) vagy National Institute of Health adatbázisa a legújabb egészségügyi kutatásokról (<https://www.nih.gov/coronavirus>), de a nagyobb társadalomtudományi szakfolyóiratok (pl. Wiley Online Library) is ingyenesen elérhetővé tették adatbázisaikat a koronavírusra tekintettel.

MEGBESZÉLÉS

Kutatásunk egy kismintás, nem reprezentatív, online kérdőív és interjúk segítségével mérte fel a kutatók attitűdjeit a digitális adatok felhasználásával kapcsolatban. Habár számos tanulmány foglalkozik az adatkapitalizmus, a *big data* szociológiára gyakorolt hatásával elméleti síkon, projektünk hiánypótló módon tudósokat kérdezett meg arról, hogy *ők* hogyan látják a 21. században a társadalomtudomány és az adattudomány kapcsolódási pontjait és hiányosságait.

Kutatásunk 2020 márciusában épp a kvalitatív adatgyűjtés közepén járt, amikor a COVID-19 pandémia miatt globális utazási korlátozást vezettek be. Európa és az Egyesült Államok is lezárta a határait, de köszönhetően a 21. század technológiai lehetőségeinek, az adatgyűjtést online folytathattuk. Életünk egyik hétről a másikra radikális fordulatokat vett. A járvány társadalomra gyakorolt hatásaként tanúi lehettünk a munkahelyek és az oktatás gyors digitalizálódásának, és a tudományos eredmények nyilvános, ingyenes, online közzétételének (Jamali et al. 2020).

A társadalom folyamatos digitalizálódása, valamint a pandémia miatti változások nyomást gyakorolnak a társadalomkutatásokra, és megkövetelik azok gyors ütemben való digitalizálódását. A társadalomkutatások digitalizációja szükségessé teszi az interdiszciplináris tervezést, a digitális platformokra kompatibilis módszertan, mintavétel, adatfelvételi eszközök, valamint az online disszeminációs technikák előnyben részesítését, jobban, mint eddig valaha. Mindez égetően szükségessé teszi az olyan etikai irányelvek és gyakorlatok kidolgozását, melyek számba veszik a *big data* és a közösségi média tulajdonságait és az azokból eredő kihívásokat. Ilyen kihívás a reprezentatív mintavétel a digitális térben, a digitális adatok rigorózus módszertanon alapuló, oksági kapcsolatokra rávilágító, valamint a kutatási alanyok magánszféráját tiszteletben tartó elemzése.

Mindez az adattudományok közreműködését vetíti előre, hiszen a társadalomtudós, legyen bármennyire is nyitott a számítástechnikai programozás és a matematikai elemzés előtt, egyedül nem képes áthágni a fent említett akadályokat úgy, hogy versenyben maradjon az adatkapitalizmus (Sadowski 2019; Mayer-Schönberger–Ramge 2018) egyre erősödő piacán. Ebben a folyamatban talán a legfontosabb szerep a tudományos együttműködéseké, amelyekben a társadalomtudományok elméletorientált megközelítése az adattudományok nagyadat-központú elemzésére összpontosító, digitális eszköze fejlesztő (applikáció, szoftver) szemléletével párosul.

Interjúalanyaink nyitottak voltak a tudományos együttműködésekre és az innovatív megoldásokra, de (kérdésünkre) felsorolták azokat a problémákat is, amelyek lassítják a társadalomkutatás digitális átállását, nehezítik az inter- és multidiszciplináris kutatócsoportok felállítását, végső soron korlátozva az innovációt. Ezek a következők voltak: az oktatás elmaradottsága, az interdiszciplinaritás nehézségei, a kutatástervezés (design), a résztvevőtoborzás és a mintareprezentáció, az adatmenedzsment, az adatminőség kihívásai, az innováció korlátai, valamint a kriminológiai és bűnözéstudományi kutatómódszertan lemaradása a társadalomtudomány többi ágához képest. Mindemellett jelentős hangsúlyt kaptak az online térben megjelenő etikai kihívások, valamint a kutatási eredmények terjesztésével kapcsolatos aggályok.

A digitális mintavétel a megkérdezettek körében nem számít bevett módszernek, jellemzően nem használják az adatbányászat és a tömeges együttműködés lehetőségeit. A digitális adatelemzéssel kapcsolatban pedig önmagáért beszél, hogy kérdőívünk kvalitatív kutatásokat végző válaszolóinak kevesebb mint fele használt már valaha kvalitatív adatelemző szoftvert. Ennek gyökere az alapoktatás hiányosságaiban keresendő. A kutatás során megfogalmazott javaslatok a társadalomtudomány jövőjére nézve fontos útmutatásul szolgálhatnak. Ilyen az a felvetés, mely szerint a felsőoktatásban nagyobb hangsúlyt kell kapnia a tudományos kutatás módszertanának, a kutatástervezési, az adatfelvételi, az adatelemzési és a publikációs ismeretek átadásának. Emellett az

egyetemeken, kutatási intézményekben elő kell mozdítani a tudományterületek közötti együttműködést. E két ajánlás bőven megfér egymás mellett, mi több, Golder és Macy (2014) meglátása éppen az, hogy a multidiszciplináris együttműködések csak rövid távon lehetnek gyümölcsözők a hiányzó tudás pótlására. Hosszú távon az egyetemi posztgraduális képzések részévé kell tenni azokat a modulokat, amelyek a *big data* korában felkészítik a kutatókat az online kutatásra (pl. programozói interfészek, API-k használata, nem strukturált adattömegek manipulációja, online survey-adatbázisok kialakítása, gépi tanulás, topikmodellezés).

Az interdiszciplináris együttműködések elsődleges akadály a társadalom- és az adattudományok eltérő problémamegközelítésében rejlik: amíg az adattudomány matematikai megközelítése logikai alapú, addig a társadalomtudomány megértés- és kontextus alapú. A kollaboratív kutatócsoportok sikeréhez tehát szükség van olyan szakmabeliekre, akik közvetítenek a különböző tudományterületek képviselői között, és ha kell, segítenek a diszkrepanciák feloldásában, a közös nevezőre jutásban, a közös „nyelvre” fordításban.

Válaszadóink többsége egyetértett azzal, hogy a digitális világban a számítástechnika, a matematika és a többi klasszikus tudományág, valamint a társadalomtudományok egymás erőforrásaira kell, hogy támaszkodjanak az adatgyűjtés és az adatelemzés során. Ugyanakkor a humán tudományok és a reáltudományok közötti kollaboratív csoportmunka nem hagyományos, és rendszerint kihullik az „akadémiai kapuőrök” – a publikációs helyek és a tanszékek – rostáján. A doktrínaalapú tudomány hozzájárul ugyan a meglévő eredmények további vizsgálatához, de az innovatív, interdiszciplináris eredményeket csak kivételként tolerálja. A tudományos eredmények közlésére létrejött szakfolyóiratoknak és szakmai konferenciáknak fel kell hagyniuk a társtudományok, tudományterületek módszeres kizárásával. Ezáltal kerülhetnek ugyanis reflektorfénybe olyan, az adattudományok és a társadalomtudományok közreműködésével létrejött projektek, amelyek nem szokványos módszereket és eszköztárat alkalmaznak. Az a tény, hogy egy adott projektben több tudományterület együttműködése szükséges, még nem jelenti, hogy az eredmények megbízhatatlanok. Mind a konferenciák szervezőinek, mind pedig a szakfolyóiratok szerkesztőseinek fel kell vállalnia annak kockázatát, hogy multidiszciplináris eredményeket közöljenek, hiszen az újdonság, az innováció megjelenése az ilyen kutatási együttműködések eredményeképpen várható.

Ezzel összefüggésben a kutatás résztvevőinek egy további ajánlása a tudományok, illetve társtudományok közötti kommunikáció élénkítése. Ahhoz, hogy létrejöhessenek multidiszciplináris kutatások, olyan összekötőkre van szükség, akik értenek az egyes tudományterületek nyelvén, ismerik a fogalomtárakat, ezáltal mintegy tolmácsoló-fordító szerepet töltenek be a kutatói csoportok közötti, illetve a multidiszciplináris kutatócsoportokon belüli kommunikációban. Az adattudományok és a társadalomtudományok eltérő fogalomtárral operálnak, ez azonban nem jelenti, hogy nem képesek az együttműködésre, de szükség van olyan emberekre, akik vállalják a koordinációt és a fogalmi diszkrepanciák feloldását.

Amikor az interjúalanyokat arra kértük, hogy fogalmazzák meg saját szavaikkal, szerintük mit jelent az innováció a társadalomkutatásban, nem annyira a digitális és okoseszközök használata, hanem inkább az inter-, illetve multidiszciplinaritás, a már meglévő módszerek kombinációja, valamint a kutatási területek közötti interoperabilitás merült fel. Nem feltétlenül új módszerek kikísérletezésében, nem is a digitális technológiák alkalmazásában látják az innovációt, hanem leginkább a módszerek kombinációjában, a tudományterületek együttműködésében, valamint a kutatás céljának leginkább megfelelő módszer megválasztásában. A válaszolók szerint az innováció nem a digitális platformok előnyben részesítését jelenti a mintavétel, a tervezés és az adatgyűjtés során. Ugyan a digitális platformokon a résztvevők nagy száma növeli a statisztikai erőt (Erickson 1999, Golder–Macy 2014), a szakirodalmi alapvetést, miszerint a digitális mintavétellel sérülhet az adatok rep-

reprezentativitása, megbízhatósága, és az eredmények érvényessége (Golder–Macy 2014), interjúalanyaink is megerősítették. Az etikai kérdések között az interjúalanyok az alanyok beleegyezésének hiányát, az adatbázisok összekapcsolásának dilemmáját és az adatbázisok megoszthatóságát, nyilvánossá tételét említették. Ha mégis új módszereket alkalmaznánk, minden esetben meg kell győződni azok relevanciájáról, és az adatok megbízhatóságát lehetőség szerint egy további módszerrel is ellenőrizni kell.

Az interjúalanyok szerint a tudományos eredmények kevésbé értő közönsége a gyakorlati szakembereké. Habár a modern tudomány a résztvevők szerint alkalmazott tudomány, amelynek célja a világ jobbá tétele az eredmények gyakorlati hasznosítása által, az érdekeltek – a gyakorlat, és a szakpolitikák felelősei – a klasszikustól merőben más kommunikációs formát igényelnek. Az eredmények végletes egyszerűsítése, amelynek során a tudomány képviselője lényeges részleteket kényszerül kihagyni és nem ritkán a tudomány monetizálására, azaz pénzügyi erőforrásokra való átváltására kényszerül (ami a gyakorlati döntéshozók meggyőzését, valamint a pályázati rendszernek való megfelelést illeti), olyan képességeket tesz szükségessé, amire a társadalomtudományi egyetemi alapszakok nem készítenek fel. Habár a gyakorlattal való együttműködés sokszor a gyakorlat hozzáállásán múlik, a kutató kommunikációs és monetizációs készségeinek fejlesztése az egyetemi képzés kötelező része kellene, hogy legyen.

Kétségtelen, hogy a megkérdezett kutatók felismerték a digitális platformok adta kutatási lehetőségeket és azokkal élni is kívánnak. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele a tudományos eredmények nyílt publikálása: az eredmények megismételhetőségének biztosítása, a tudománytranszparencia, az adatok, adatbázisok megosztása, közzététele, a kutatási módszerek rigorózus leírása, valamint a kutatási eredmények ellenőrizhetősége. Mindezek a tudománytranszparenciát és a reprodukálhatósági krízis (Baker–Penny 2016, Toelch–Ostwald 2018) feloldását segítik elő. A válaszolók túlnyomó többsége jellemzően a disszemináció klasszikus módját választja, konferencián ad elő, lektorált folyóiratokban és konferenciakötetben publikál. Habár a kérdőívre válaszolók több mint fele sohasem használta az online tömegmédiát eredményei terjesztésére, ha néha mégis megteszik (kevesebb mint a válaszolók fele cselekszik így) akkor professzionális platformokat használnak erre a célra. A pandémia miatt bekövetkezett kényszerű digitalizálódás tudományokra gyakorolt pozitív hatása mind a tudományos eredmények nyilvánossá válásában (például a digitális térben zajló konferenciák szélesebb körű elérhetőségében), mind pedig a multidiszciplináris kutatócsoportok felállításában megmutatkozik. Számos vezető tudományos kiadó szabadon elérhetővé tette oldalát (a Science 2.0 jelenségről lásd Mirowski 2018), a lapszerkesztők pedig a tudományágak együttműködésére bíztatnak (Jamali et al. 2020). A nyílt adatbázisok elterjedésével egyben az elbírálás határideje is rövidül. A pandémia társadalmi hatásainak tanulmányozására további, a humán és a reáلتudományok együttműködésén alapuló kutatócsoportok jöhetnek létre (Holmes et al. 2020), ha létrejöttüket elősegítik az együttműködést támogató új pályázati kiírások. Példaként említendő továbbá a Tudományos Kommunikációs Csatornák (*Scholarly Communications Networks, SCNs*), az egy-egy tudományos kutatás elvégzésére létrejövő, privát, meghívásos alapon formálódó kutatócsoportok, amelyek jelentősége épp az olyan nagyléptékű társadalmi és gazdasági változások idején értékelődik fel, amilyenek 2020-ban indultak el (Beeny et al. 2020). Ilyenek például a járvány társadalmi, egészségügyi, pszichológiai és neurobiológiai hatásait kutató szerveződések (Holmes et al. 2020).

KONKLÚZIÓ

Kutatási eredményeink összességében az innovatív megoldások adaptálására és az azt lehetővé tevő – jellemzően a társadalomtudományok és az adattudomány közötti – interdiszciplináris együttműködések létrehozására vonatkozó kutatói nyitottságra mutatnak rá. Egyúttal az innováció és a gyakorlati hasznosulás kulcsaként, az adatminőségi és kutatásetikai kihívások megoldásaként megnevezve az adatok, a módszerek és az eredmények átadásának fontosságát, amit a 21. századhoz igazodó, interaktív disszeminációs technikák alkalmazása, illetve a kutatás teljes folyamatára jellemző átláthatóság, a nyílt tudomány gyakorlása alapozhat meg. Megállapításaink megerősítik a szakirodalmi áttekintésben foglaltakat, ám érvényességüket fenntartásokkal szükséges kezelni, hiszen kvalitatív adatainkat csupán egy kismintás, nem reprezentatív kérdőíves felmérés kvantitatív adataival tudtuk kiegészíteni, és válaszadóink javarészt a kriminológia, a bűnözéskutatás és a szociológia területén tevékenykednek. Meggyőződésünk, hogy hasonló kutatások lefolytatásával, a társadalomtudományok értékelő (ön)vizsgálatával előmozdítható a társadalomkutatás digitális átállása, és így a digitális társadalomban megjelenő problémák megértése és kezelése.

HIVATKOZÁSOK

- Baker, M. (2016) Dutch agency launches first grants programme dedicated to replication. *Nature News*. July 20. Elérhető: <https://www.nature.com/news/dutch-agency-launches-first-grants-programme-dedicated-to-replication-1.20287> [Letöltve: 2021-04-02].
- Baker, M. – Penny, D. (2016) Is there a reproducibility crisis? *Nature*, 533, 452–453. <http://dx.doi.org/10.1038/d41586-019-00067-3>
- Beeny, M. – Hotchkiss, V. – Spence, C.N. (2020) The Impact of COVID-19 on Scholarly Communications. August 26, 2020, *H-Net: Humanities and Social Sciences Online*, Elérhető: <https://networks.h-net.org/node/1883/discussions/6367139/13-impact-covid-19-scholarly-communications> [Letöltve: 2020-09-28].
- Bentham, J. ([1813] 2008) *Panopticon: or, the Inspection House*. London: Dodo Press.
- Boot, A.B. – Tjong Kim Sang, E. – Dijkstra, K. – Zwaan, R.A. (2019) How character limit affects language usage in tweets. *Palgrave Communications*, 5, 76–88. <http://dx.doi.org/10.1057/s41599-019-0280-3>
- boyd, d. – Crawford, K. (2012) Critical questions for big data. *Information, Communication and Society*, 15(5), 662–679. <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.678878>
- Butts, C.T. (2009) Revisiting the foundations of network analysis. *Science*, 325, 414–416. <http://dx.doi.org/10.1126/science.1171022>
- Burrows, R. – Savage, M. (2014) After the crisis? Big Data and the methodological challenges of empirical sociology. *Big Data & Society*. April 2014. <http://dx.doi.org/10.1177%2F2053951714540280>
- Collins, F.S. – Tabak, L.A. (2014) NIH plans to enhance reproducibility. *Nature*. 505, 612–613. <http://dx.doi.org/10.1038/505612a>
- Digital (2020) Digital 2020: 3.8 billion people use social media. *Digital 2020 Reports*. Elérhető: <https://wearesocial.com/digital-2020>, [Letöltve: 2020-05-13].
- Erickson, T. (1999) Persistent conversation: An introduction. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 4(4). <http://dx.doi.org/10.1111/j.1083-6101.1999.tb00105.x>
- Foucault, M. ([1975] 1995) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*. 2nd Edition, New York: Random House.
- Frické, M. (2015) Big data and its epistemology. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 66(4), 651–661. <http://dx.doi.org/10.1002/asi.23212>
- Gieryn, T.F. (1983) Boundary-work and the demarcation of science. *American Sociological Review*, 48(6), 781–795. <http://dx.doi.org/10.2307/2095325>
- Golder, S.A. – Macy, M.W. (2014) Digital footprints: Opportunities and challenges for online social research. *Annual Review of Sociology*, 40, 129–152. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043145>
- Holmes, E.A. – O’Connor, R.C. – Perry, V.H. – Tracey, I. – Wessely, S. – Arseneault, L. – Ballard, C. – Christensen, H. – Cohen Silver, R. – Everall, I. – Ford, T. – John, A. – Kabir, T. – King, K. – Madan, I. – Michie, S. – Przybylski, A.K. – Shafran, R. – Sweeney, A. – Worthman, C.M. – Yardley, L. – Cowan, K. – Cope, C. – Hotopf, M. – Bullmore, E. (2020) Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science. *Lancet Psychiatry*, 7, 547–560. [http://dx.doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30168-1](http://dx.doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30168-1)
- International Telecommunication Union (ITU) (2019) *ICT Facts and Figures, 2019*. Elérhető: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/FactsFigures2019.pdf> [Letöltve: 2020-05-13].
- Ito, M. – Horst, H. – Bittanti, M. – boyd, d. – Herr-Stephenson, B. – Lange, P.G. – Pascoe, C.J. – Robinson, L. – Baumer, S. – Cody, R. – Mahendran, D. – Martínez, K. – Perkel, D. – Sims, C. – Tripp, L. (2008) *Living and Learning with New Media: Summary of Findings from the Digital Youth Project*. The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation Reports on Digital Media and Learning, November 2008. Elérhető: <https://digitalyouth.ischool.berkeley.edu/files/report/digitalyouth-WhitePaper.pdf> [Letöltve: 2020-09-26].
- Jamali, D. – Barkemeyer, R. – Leigh, J. – Samara, G. (2020) Open Access, Open Science, and Coronavirus: Mega trends with historical proportions. *Business Ethics: A European Review*, 29, 419–421. <http://dx.doi.org/10.1111/beer.12289>
- Karpf, D. (2012) Social science research methods in internet time. *Information, Communication and Society*, 15(5), 639–661. <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.665468>
- Khan, A. – Choudhury, N. – Uddin, S. (2019) Few research fields play major role in interdisciplinary grant success. *Scientometrics*, 119, 237–246. <http://dx.doi.org/10.1007/s11192-019-03043-w>
- Lindsey, D. (1988) Assessing precision in the manuscript review process: A little better than a dice roll. *Scientometrics*, 14(1-2), 75–82. <http://dx.doi.org/10.1007/BF02020243>
- Loader, B.D. – Dutton, W.H. (2012) A decade in internet time. The dynamics of the Internet and society. *Information, Communication and Society*, 15(5), 609–615. <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.677053>
- Madden, M. (2010) Older Adults and Social Media. Aug 27, 2010, *Pew Research Center Internet & Technology*. Elérhető: <https://www.pewresearch.org/internet/2010/08/27/older-adults-and-social-media/>; [Letöltve: 2020-09-13].

- Mason, W. – Vaughan, J. W. – Wallach, H. (2013) Computational social science and social computing. *Machine Learning*, 95(3), 257–260. <http://dx.doi.org/10.1007/s10994-013-5426-8>
- Massey, D.S. – Tourangeau, R. (2013) New challenges to social measurement. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1), 6–22. <http://dx.doi.org/10.1177%2F0002716212463314>
- Mayer-Schönberger, V. – Ramge, T. (2018) *Reinventing Capitalism in the Age of Big Data*. New York: Basic Books.
- McKie, L. – Ryan, L. (2012) Exploring trends and challenges in sociological research. *Sociology*, 46(6), 1–7. <http://dx.doi.org/10.1177%2F0038038512452356>
- Mirowski, P. (2018) The future(s) of open science. *Social Studies of Science*, 48(2), 171–203. <http://dx.doi.org/10.1177/0306312718772086>
- Morin, A. – Urban, J. – Adams, P. D. – Foster, I. – Sali, A. – Baker, D. – Sliz, P. (2012) Shining Light into Black Boxes. *Science*, 336, 159–160. <http://dx.doi.org/10.1126/science.1218263>
- O’Carrol, C. – Kamerlin, C.L. – Brennan, N. – Hyllseth, B. – Kohl, U. – O’Neill, G. – Van Den Berg, R. (2017) *Providing researchers with the skills and competencies they need to practise Open Science – Report of the Working Group on Education and Skills under Open Science*. Elérhető: <https://www.rri-tools.eu/-/providing-researchers-with-the-skills-and-competencies-they-need-to-practiseopen-science-report-of-the-working-group-on-education-and-skills-under-op> [Letöltve: 2021-04-02].
- Osborne, T. – Rose, N. – Savage, M. (2008) Reinscribing British sociology: Some critical reflections. *Sociological Review*, 56(4), 519–534. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00803.x>
- Parti, K. (2008) Deviances in the Virtual Reality or the Character-Altering Power of Virtual Communities. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 16, 325–343. <http://dx.doi.org/10.1163/157181708X333373>
- Peters, D.P. – Ceci, S.J. (1982) Peer review practices of psychological journals: The fate of published articles, submitted again. *Behavioral and Brain Sciences*, 5(2), 187–195. <http://dx.doi.org/10.1017/S0140525X00011183>
- Preece, J. – Shneiderman, B. (2009) The reader-to-leader framework: Motivating technology-mediated social participation. *AIS Transaction on Human-Computer Interaction*, 1(1), 13–32.
- Robertson, G. (2017) 15 innovations in data collection methods: Broadening the financial inclusion survey toolkit. June 20, 2017, *Insight 2 Impact*, Elérhető: <https://i2ifacility.org/insights/blog/15-innovations-in-data-collection-methods-broadening-the-financial-inclusion-survey-toolkit?entity=blog> [Letöltve: 2020-09-13].
- Ruths, D. – Pfeffer, J. (2014) Social media for large studies of behavior. *Science*, 346(6213), 1063–1064. <http://dx.doi.org/10.1126/science.346.6213.1063>
- Sadowski, J. (2019) When data is capital: Datafication, accumulation, and extraction. *Big Data & Society*, 2019, 1–12. <http://dx.doi.org/10.1177/2053951718820549>
- SAGE (n.d) *Methods Map*. Elérhető: <https://methods.sagepub.com/methods-map>, [Letölve: 2020-08-31].
- Salganik, M.J. (2018) *Bit by Bit. Social Research in the Digital Age*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Savage, M. – Burrows, R. (2007) The coming crisis of empirical sociology. *Sociology*, 41(5), 885–899. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038507080443>
- Savage, M. – Burrows, R. (2009) Some further reflections on the coming crisis of empirical sociology. *Sociology*, 43(4), 762–772. <http://dx.doi.org/10.1177%2F0038038509105420>
- Schmidt, B. – Orth, A. – Franck, G. – Kuchma, I. – Knoth, P. – Carvalho, J. (2016) Stepping up open science training for European research. *Publications*, 4, 16. <http://dx.doi.org/10.3390/publications4020016>
- Siler, K. – Lee, K. – Bero, L. (2015) Measuring the effectiveness of scientific gatekeeping. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(2), 360–365. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1418218112>
- Sparks & Honey (2014) *Meet Gen Z: Forget everything you learned about Millennials*. Elérhető: www.slideshare.net/sparksandhoney/generation-z-final-june-17, [Letöltve: 2020-09-13].
- Srnicek, N. (2017) *Platform Capitalism*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Stodden, V. – Guo, P. – Ma, Z. (2013) Toward reproducible computational research: An empirical analysis of data and code policy adoption by journals. *PLoS ONE*, 8(6), e67111. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0067111>
- Teal, T.K. – Cranston, K.A. – Lapp, H. – White, E. – Wilson, G. – Ram, K. – Pawlik, A. (2015) Data carpentry: Workshops to increase data literacy for researchers. *International Journal of Digital Curation*, 10, 135–143. <http://dx.doi.org/10.2218/ijdc.v10i1.351>
- Tinati, R. – Halford, S. – Carr, L. – Pope, C. (2013) *The Promise of Big Data: New Methods for Sociological Analysis*. University of Southampton (UK): SOTON Eprints.

- Toelch, U. – Ostwald, D. (2018) Digital open science – Teaching digital tools for reproducible and transparent research. *PLoS Biology*, 16(7), e2006022. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pbio.2006022>
- Tourangeau, R. (2004) Survey research and societal change. *Annual Review of Psychology*, 55, 775–801. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.142040>
- Tufekci, Z. (2014) Big questions for social media big data: Representativeness, validity and other methodological pitfalls. In ICWSM '14: *Proceedings of the 8th International AAAI Conference on Weblogs and Social Media, 2014*. Elérhető: <https://arxiv.org/pdf/1403.7400.pdf> [Letöltve: 2020-10-04].
- Uprichard, E. (2012) Being stuck in (live) time: The sticky sociological imagination. *The Sociological Review*, 60(S1), 124–138. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.2012.002120.x>
- Villanti, A. C. – Johnson, A. L. – Rath, J. M. (2017) Social media use and access to digital technology in US young adults in 2016. *Journal of Medical Internet Research*, 19(6), e196. <http://dx.doi.org/10.2196/jmir.7303>
- Weiss, M. J. (2000) *The Clustered World: How We Live, What We Buy, and What It All Means About Who We Are*. New York: Little, Brown & Co.
- Womack, R. P. (2015) Research Data in Core Journals in Biology, Chemistry, Mathematics, and Physics. *PLoS ONE*, 10(12), e0143460. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0143460>
- Xiang, Z. – Du, Q. – Ma, Y. – Fan, W. (2018) Assessing reliability of social media data: lessons from mining TripAdvisor hotel reviews. *Information Technology & Tourism*, 18, 43–59. <http://dx.doi.org/10.1007/s40558-017-0098-z>
- Zuboff, S. (2019) *The Age of Surveillance Capitalism*. New York: Public Affairs.
- Zyoud, S. H. – Sweileh, W. M. – Awang, R. – Al-Jabi, S. W. (2018) Global trends in research related to social media in psychology: mapping and bibliometric analysis. *International Journal of Mental Health Systems*, 12, 4. <http://dx.doi.org/10.1186/s13033-018-0182-6>

SZIGETI ÁKOS¹

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY DIGITÁLIS ÁTÁLLÁSA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.172>

Matthew J. Salganik:
Bitről bitre. Társadalomkutatás a digitális korban

Salganik, M. J. (2018)
Bit by Bit. Social Research in the Digital Age
Princeton & Oxford: Princeton University Press

A társadalom folyamatos digitalizálódása egy olyan interdiszciplináris alapokra építkező kutatói megközelítésmódot igényel, mely képes integrálni a társadalomtudományok és a nagy adatmennyiség algoritmusok segítségével való feldolgozására szakosodott adattudomány (*data science*) ismereteit. „A társadalomkutatók egy olyan átmenet részesei, ami a fotográfia és a mozgóképkészítés közötti váltáshoz hasonlítható” – írja a társadalomtudomány napjainkban zajló digitalizálódásáról Matthew J. Salganik, a Princeton Egyetem szociológiai professzora, a számítógépes társadalomtudomány kiemelkedő alakja, számos nemzetközi élvonalba tartozó folyóiratban megjelent cikk szerzője. Publikációiban jellemzően a legújabb módszertani kérdéseket járja körbe: több ízben írt például a szociológiai kutatásban kritikus mintavételi eljárásokról, illetve a hálózatkutatás legújabb eszközeiről, így például a rejtett populációk becslésére használt ún. hálózat-felszorzó módszerről. *Bit by bit* című könyve is ebbe a keretbe illeszkedik, melyben a nagy adatmennyiséggel dolgozó, ún. *big data* módszerek alkalmazási kérdéseinek feldolgozásával kívánja elősegíteni a társadalomtudomány digitális átállását. Azt a folyamatot, melyet napjainkban a COVID-19 járvány okozta kijárási korlátozások még inkább felgyorsítottak: a társadalomkutatók is egyre inkább rákényszerülnek a digitális tér használatára, mind a kutatásaikhoz szükséges empirikus adatok összegyűjtésekor, mind eredményeik disszeminációjakor.

A könyv kifejezetten az adattudomány iránt érdeklődő társadalomkutatók számára íródott, olyan formában, mely lehetővé teszi az egyetemi kurzusokon való felhasználását is. Az oktatásban való alkalmazást segítő, a szerző egyéni és csoportos feladatokat mellékel a fejezetekhez, megadva azok nehézségi szintjét, és hogy szükség van-e hozzájuk adatgyűjtésre, illetve matematikai vagy éppen programozási ismeretekre. A kutatásból vett példákkal is gazdagon illusztrált könyv nem mélyed el a technikai részletekben a feltétlenül szükséges mértéknél jobban, de további olvasnivalót nyújt azok számára, akik a matematikai-programozási háttérre is kíváncsiak. A *big data* alapjairól szóló bevezető és a kutatás jövőjéről szóló záró fejezet közötti öt tartalmi fejezet a különböző, nagy adatmennyiség gyűjtésére és elemzésére specializálódott megoldások, leginkább kurrensnek tekinthető módszerek szerint csoportosul. Külön fejezetet kapott az online viselkedés megfigyelése,

¹ Szigeti Ákos doktorandusz, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Doktori Iskola

a kérdőíves adatok és a *big data* források összekapcsolása, az online kísérletezés, a tömeges együttműködés és a *big data* etikai vonatkozásai. Salganik maga is kihasználta a tömeges együttműködésben rejlő lehetőségeket könyve írása során, amikor nyílt bírálati folyamat (*open review*) keretében adott lehetőséget a könyv írásába való becsatlakozásra, a kéziratra vonatkozó visszajelzések küldésére.

A bevezetőben a *big data* 10 jellemzőjét gyűjtötte össze a szerző, valóban sorra véve a legfontosabb tényezőket:

1. Nagy (mennyiségű), így lehetővé teszi a ritka események megfigyelését, például nyelvhelyességi szabályok változását a Google Books segítségével. Hasonlóképpen lehetőséget ad a heterogenitás vizsgálatára, például területi különbségek megfigyelésére adóbevallási adatok felhasználásával, ahogy segíti az apró különbségek detektálását is.
2. Az adatok termelődése és gyűjtése jellemzően folyamatos, ami lehetővé teszi váratlan események megfigyelését és valós idejű becslések létrehozását.
3. Nem reaktív, a vizsgált alanyok nem a kutatók érdeklődésére (kérdéseire) reagálnak, így az adatok összegyűjtése és elemzése nem befolyásolja az emberi viselkedést (legfeljebb a platform, lásd e felsorolás 8. pontját).
4. Sok esetben hiányos, nem tartalmazza az összes elemzéshez szükséges információt, például demográfiai adatokat, más internetes platformokon vagy digitális eszközökön zajló viselkedés jellemzőit stb.
5. Jogi, üzleti és etikai korlátok miatt sokszor elérhetetlen, főleg a vállalati és kormányzati adatokhoz való hozzáférés lehet nehézkes az akadémiai szférából érkező kutatók számára.
6. Sok *big data* forrás olyan nem reprezentatív mintáról tartalmaz adatokat, mely jól definiálható (például twitter felhasználók, akik a választásokkor politikai tartalmat tweetelnek), így az adott mintára vonatkozóan tudunk megállapításokat tenni, azonban ezeket ritkán tudjuk nagyobb populációra általánosítani (az említett esetben például az összes választópolgárra).
7. Bár alapvetően a *big data* longitudinális adatgyűjtés, hiszen – ahogy a felsorolás 2. pontjában láthattuk – jellemzően folyamatosan gyűjti az adatokat, ugyanakkor a populáció, az egyes platformok használata és a rendszerek folyamatosan változnak, ezáltal nehezzé téve a hosszú távú trendek megfigyelését.
8. Algoritmikailag befolyásolt, hiszen az online platformok algoritmusai a céljaik elérése érdekében befolyásolják a felhasználók viselkedését és így a kinyerhető adatokat is. A szerző által felvetett példa szerint a Facebook addig bátorítja a felhasználókat új ismerősök jelölésére, míg 20 ismerősük nem lesz.
9. Sokszor szemetet, spamet tartalmaz, melyeket akár ún. botok (bizonyos feladatokat algoritmus alapján elvégezni képest szoftverek) is létrehozhatnak, automata módon, ezáltal jelentősen befolyásolva az eredményeket. Az ilyen, botok által létrehozott adatok tisztítása nehéz és hosszadalmas lehet, kiszűrésük kulcsa inkább az adatok létrejöttének teljeskörű és mély megértésében rejlik.
10. Az összegyűjthető adatok sokszor érzékeny személyes adatokat tartalmaznak, főleg a vállalati és kormányzati platformok esetében (például egészségügyi adatokat), illetve azokat időnként a kutatási alanyok tudta nélkül használják fel. Ezekre az aggodalmakra a szerző a könyv dedikált kutatásetikai fejezetében reflektál.

Az analóg és a digitális kor közötti váltás Salganik szerint új lehetőségeket hoz a kérdőíves kutatásokban is. Szerinte a *big data* nemhogy csökkentené a kérdőíves kutatások jelentőségét, azokat inkább növelni fogja, például a *big data* források és kérdőívek adatainak összekapcsolásával. Új lehetőségeket hordoz magában továbbá a nem véletlenszerű mintavétel, egyre több kutatás támaszkodik például online panelekre, amik akár olyan új elemeket is tartalmazhatnak, mint a gamifikáció (játékossá tétel), interaktív elemekkel segítve a kutatási alanyok bevonásának sikerességét. Emellett az a tény, hogy a *big data* módszerek a viselkedés megfigyelését rendszerint a potenciálisan befolyásoló humán közreműködőt nélkülöző módon tudják megvalósítani, többletet adhat a kérdezésen alapuló módszerekkel szerzett adatok mellé, melyek esetében fennáll a kérdezőbiztos, illetve az interjúkészítő befolyásoló szerepe.

A nagy adatmennyiség összegyűjtése során lehetőség van a nagyvállalatokkal való együttműködésre, de azt a kutatók bizonyos esetekben, megfelelő engedélyekkel és technikai háttérrel maguk is elvégezhetik. Az internetes platformokon, illetve digitális eszközök bevonásával zajló kutatásokhoz nem feltétlenül szükséges olyan mennyiségű erőforrás, mint például egy országos mintán történő személyes lekérdezéshez. Salganik az ilyen környezetben zajló kutatásokkal kapcsolatban a 3 R szabályát mutatja be, melyek betartásával a későbbiekben tárgyalt kutatásetikai elveket is könnyebb érvényesíteni:

1. Pótlás (*replace*): a kutatóknak olyan lehetőségeket, természetesen jelen lévő helyzeteket érdemes keresniük, melyek pótolni tudják a nehezen kivitelezhető és rizikós kísérleteket. Például egy a szerző által hivatkozott kutatás szerint az emberek negatívabb tartalmakat posztolnak a közösségi médiában azokon a napokon, amikor esik az eső, így csupán az időjárás véletlenszerűségére támaszkodva lehetséges az üzenőfalakon megjelenő posztok variabilitásának bármilyen további befolyásolás nélküli vizsgálata.
2. Finomítás (*refine*): a kutatóknak úgy érdemes finomítani a beavatkozásait, hogy a lehető legkevesebb sérülést, kárt okozzák a kutatás alanyainak. Például a pozitív és negatív tartalmak blokkolása helyett a kutatók kiemelhetnek pozitív vagy negatív tartalmakat, ezzel bár befolyásolják a közösségi média üzenőfalain megjelenő tartalmakat, nem lehetetlenítik el egy adott tartalom elérését sem.
3. Csökkentés (*reduce*): a kutatóknak érdemes annyira csökkenteni a kísérletükbe bevont résztvevők számát, ahány résztvevőre mindenképpen szükségük van, ezzel minimalizálva a résztvevők sérülésének lehetőségét. Az analóg kutatásokban ez az erőforrásokkal való takarékoskodás miatt automatikusan megtörténik, a digitális kutatásokban azonban erre külön hangsúlyt kell helyezni.

Ahelyett, hogy csupán alacsony számú kutatóval, kutatási asszisztenssel együttműködve végeznénk kutatásainkat, a digitális korban már lehetőségünk van tömeges együttműködésben végezni a kutatások egyes fázisait. Salganik három csoportra osztja a tömeges együttműködés (*mass collaboration*) keretében létrejött kutatásokat:

1. Emberi számítás (*human computation*): ezekben a projektekben sok ember dolgozik egyszerű mikrofeladatokon, melyek összességével képtelenség lenne egyedül megbirkózni. Ilyen projekt volt például a Galaxy Zoo, melyben több mint százezer önkéntes kategorizált kilencszázezernél is több, galaxisokról készült fotót.
2. Nyílt felhívás (*open call*): az ilyen projektekben a kutatók egyszerűen ellenőrizhető megoldásokat kérnek a nyilvánosságtól adott problémákra, melyek közül végül kiválasztják a legmegfelelőbbet. Erre példa lehet a Netflix Prize, melyben a Netflix egymillió dollárt ajánlott fel annak, aki képes a korábbi osztályozó rendszerüknél, a Cinematchnél tíz százalékkal jobban megjósolni hárommillió olyan filmértékelést,

melyekkel a Netflix ugyan már rendelkezett, de azokat a fejlesztés érdekében szándékosan nem tette nyilvánossá.

3. Megosztott adatgyűjtés (*distributed data collection*): ezek olyan projektek, melyekben a bevont sokaság gyűjti az adatokat, jellemzően olyan mennyiségben, melyet képtelenség lenne önálló vagy akár csoportos munkában összegyűjteni. Megosztott adatgyűjtésen alapul például az eBird projekt, melyben önkéntesek fotózzák a madarakat és csatolják a megjelenésük koordinátáit, ezzel segítve az ornitológusok munkáját.

A tömeges együttműködésre épülő projektek azon túl, hogy választ adhatnak a szociológia empirikus válságára és ezzel a társadalomkutatás fejlődését szolgálják, a demokráciát is erősíthetik, hiszen az állampolgárok bevonásán alapulnak. Ahogy a Wikipedia egy nyílt, bárki által szerkeszthető enciklopédiaként megváltoztatta a tudás rendszerezésével kapcsolatos elképzeléseinket, úgy a kutatásokban alkalmazott tömeges együttműködés is teljesen megváltoztathatja a tudományos kutatás jellegét, megfelelően kiegészítve a klasszikus kutatási módszerek segítségével kapott eredményeket.

A digitális korban új etikai problémák merülnek fel a társadalomkutatásban. Salganik kiemeli a kutatók gyors tempóban növekvő hatalmát: az internetes platformokon, illetve a digitális eszközök segítségével lehetőségük lett arra, hogy a kutatási alanyok tudta és beleegyezése nélkül figyeljenek meg embereket és kísérletezzenek velük. Mindezt természetesen intézeti és a GDPR megjelenésével már európai szintű szabályozók is korlátozzák, megoldást keresve a szerző által is felvetett új problémákra. Salganik az etikus kutatások érdekében a korábban említett 3 R szabálya mellett a hagyományos kutatásokból ismert egyetemes alapelveket sorolja fel: a személyek tisztelete, az előnyösség, az igazságosság, valamint a törvények és a közérdek tiszteletben tartása. Három olyan területet emel ki, melyek különösen fontosak a *big data* források esetében:

1. A beleegyező nyilatkozat, amivel kapcsolatban a „mindenhez beleegyező nyilatkozat” (*informed consent for everything*) elvnel egy összetettebb elvet támogat, amit úgy hív, hogy „valamilyen beleegyezés a lehető legtöbb kutatáshoz” (*some form of consent for most research*), ezzel lehetővé téve az adott kutatási szituációhoz való alkalmazkodást, de figyelembe véve a fent már említett, személyek tisztelete melletti elveket is.
2. Az információs kockázat (az információ közzététele következtében bekövetkező kár potenciálja) a digitális korban emelkedett, napjainkban mindenről adatokat gyűjtenek. Ebben a helyzetben nehéz mérni vagy megjósolni a kockázatot, így célszerű feltételezni, hogy minden adat azonosító erejű (tehát nem anonim), illetve érzékeny. Emiatt hangsúlyozza a szerző, hogy a kockázat csökkentése érdekében a kutatóknak adatvédelmi tervet kell készíteniük és követniük a kutatás folyamán.
3. A titoktartás, amivel kapcsolatban érdemes túllendülni a megszokott magánélet/nyilvánosság különbségtételen és a tartalomhoz igazítani a normákat. A tartalom három elemét, melyek 1.) a szereplők (actors, melynek tagjai: tárgy, küldő, fogadó), 2.) a jellemzők (attributes, vagyis az információ típusai) és 3.) az átadás szabályrendszerei (transmission principles, vagyis az információáramlás korlátai), mindig az adott szituációban érdemes értékelni és így döntést hozni az adatok etikus felhasználásáról.

A záró fejezet a társadalomtudományi kutatás jövőjéről szól és három fontos ajánlást fogalmaz meg a társadalomkutatók számára:

1. Érdemes kihasználni a kutatási célból létrejövő és a készen elérhető adatforrások összekapcsolásában rejlő lehetőségeket, hiszen ezen a módon is többletinformációhoz juthatunk.
2. Érdemes megfontolni a résztvevőt (kutatási alanyt) középpontba helyező adatgyűjtés alkalmazását, szemben a kutatóközpontúval, mely csupán az adatok összegyűjtésére koncentrál és nem foglalkozik eléggé azzal, hogy a digitális korban a felhasználók figyelmének megszerzéséért olyan tartalmakkal, termékekkel kell megküzdeni, melyek külön hangsúlyt fektetnek a felhasználói élmény megteremtésére.
3. Az etikai kérdéseket komolyan kell venni és a kutatásetikai szempontokat is szükséges szerepeltetni a kutatási tervekben. Ugyanakkor, a társadalomkutatóknak és az adattudósoknak közös nevezőre kell jutniuk: közelíteni szükséges a társadalomtudomány szigorú szabályokon alapuló kutatásetikai megközelítésmódját és az adattudomány ad-hoc adatvédelmi szemléletét.

A fenti ajánlások mellett a könyv erénye, hogy több ízben utal az adatkapitalizmus fogalmára, mely szerint napjainkban a pénz szerepét olyan adatok veszik át, melyek felett bizonyos tech óriások, adatoligarcha cégek (mint például a Google, a Facebook vagy a kínai Baidu) rendelkeznek. Bár e cégek működését kutatóként kevésbé befolyásolhatjuk, a Salganik által felvetett kutatásetikai kérdések és szabályok elősegíthetik, hogy a társadalomtudomány etikus módon használja fel az adatokat, illetve észrevegye és képes legyen kezelni, ha egy akadémiai vagy akár piaci szereplő nem megfelelően jár el.

Salganik könyve végén megjegyzi, hogy a jövő társadalomkutatása a társadalomtudomány és az adattudomány kombinációja lesz. A tudományok hatékony együttműködéséhez azonban (és ezt már jelen recenzió szerzője teszi hozzá) szükség van arra, hogy a tudományok értsék egymás nyelvét, megteremtsék az elméleti és módszertani interoperabilitást és ezáltal képesek legyenek interdiszciplináris kutatási projektek elvégzésére. E közös nyelv megteremtésének, illetve a tudományágak között fordítani képes szakértők képzésének fontos mérföldköve lehet a bemutatott mű megjelenése, olvasásával a *big data* módszereket alkalmazni kívánó társadalomkutatók megindulhatnak egy olyan tanulási folyamatban, melynek során képessé válnak konkrét, a könyvben bemutatott adattudományi módszerek alkalmazására.